dő + + + gyorsuló idő + +

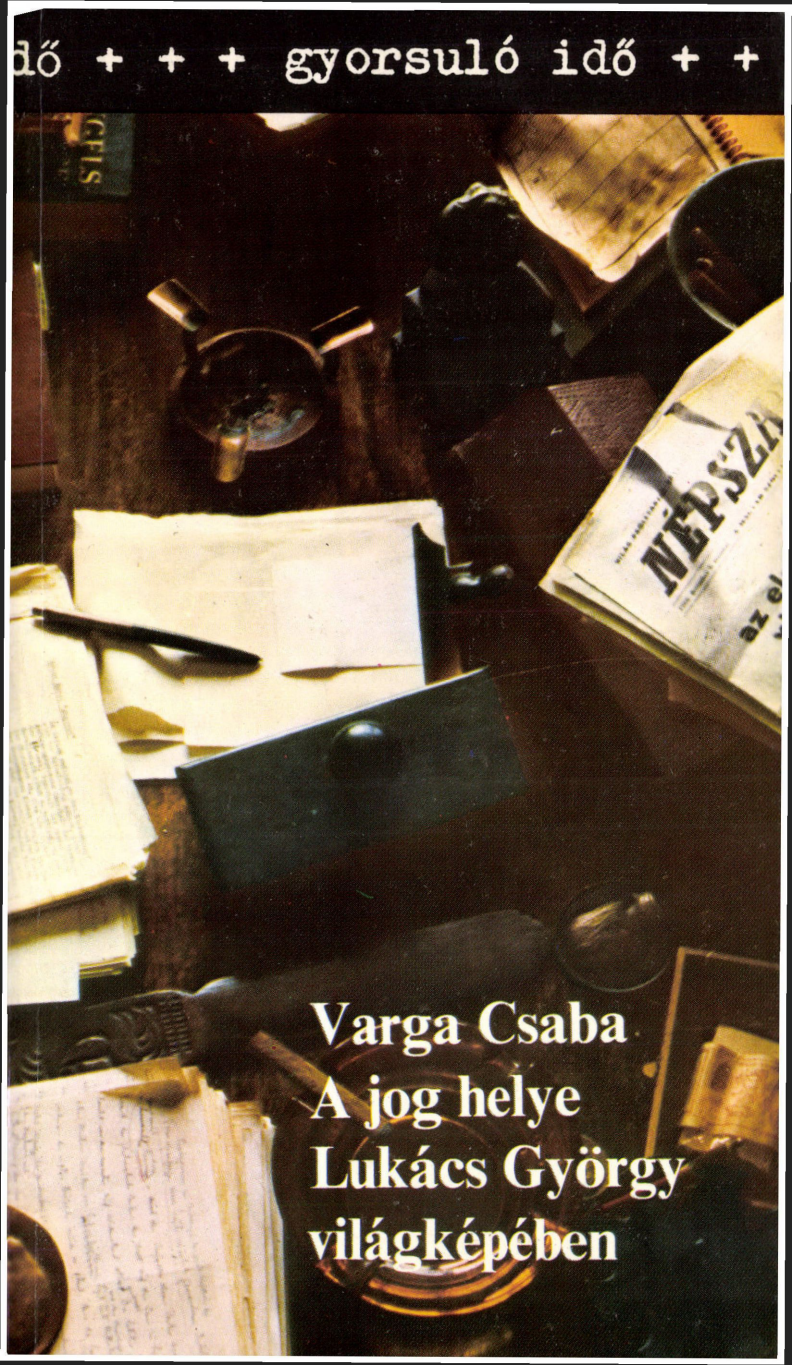

Varga Csaba
A jog helye Lukács György világképében

Varga Csaba

A jog helye
Lukács György világképében

Gyorsuló idő

Magvető Kiadó, Budapest

VARGA CSABA

A jog helye Lukács György világképében

© *Varga Csaba, 1981*

ELŐSZÓ

A társadalmi rend megszervezésének kérdése évezredek óta foglalkoztatja a gondolkodókat. Minden filozófiai rendszernek, mely azzal az igénnyel lép fel, hogy a társadalmi valóságról is szóljon, szükségképpen véleményt kell formálnia a társadalmi rend megszervezésének alapjairól, eszközeiről és módjairól. Nyilvánvalóan már a fejlődés viszonylag alacsony fokán két egymástól elkülöníthető kérdésként vetődik fel, hogy *milyen* társadalmi rendet s *hogyan* érvényesítsenek. Az, hogy milyen legyen a társadalmi rend, mint tartalmi kérdés érdemi választ kíván, mely a gondolkodók társadalmi helyzetétől, világlátásától, értékítéleteitől függ. Az, hogy e rendet hogyan érvényesítsék, mint formát illető kérdés szintén sokféle válaszadási lehetőséget rejt magában, ezek azonban viszonylag könnyen közös nevezőre hozhatók. Közösségük abban rejlik, hogy így vagy úgy mind a hatalomgyakorlás intézményesedésének problémájába torkollnak.

A hatalomgyakorlás miként jére adandó vá-

lasz nem kerülheti ki a jog kérdését sem. Az intézményesedés különösen szembetűnő a jogban, hiszen a legprimitívebb jogi formák is bizonyos önállósággal működő intézményi rendszerről tanúskodnak. A jog sajátos jelenségvilága és sajátos formák közt zajló, sajátos értékrendszert feltételező érvényesítése már korán magára vonta a gondolkodók figyelmét. Persze a korai bölcselők is elsősorban a politika problémájával vívódtak, ezen belül biztosítva – vagy éppen megtagadva – valamilyen helyet és jelentőséget a jognak. Itt természetesen nem az emberi gondolkodás történetét végigkísérő utópikus eszmékre gondolok, hanem olyan filozófiákra, amelyek adott állami berendezkedést feltételezve javasoltak élni vagy nem élni azokkal a lehetőségekkel, amiket a jog eszköztára nyújthat. A válaszlehetőségek tehát a jog intézményesítése kapcsán válnak szét egymástól. Hogy a jogot illető gondolkodás mennyire az intézményesedés kérdése körül, két szélsőséges válasz közötti mezőben mozog, arra talán Platón és Arisztotelész véleményeltérése a legkoraibb s talán a legtisztább példa. Platón egy eszményi állam képét rajzolja fel, melyben a tervezettség s a szervezettség tökéletes – amilyen csak egy álomvilágban lehet. Államát a filozófusok kormányozzák, akik a tudás birtokában képesek mindenkor meghatározni, mi a legjobb s a legigazságosabb a közösség és minden egyes tagja számára. Az tehát,

hogy mi a jó és mi az igazságos, a megismerés birodalmába tartozik. Ez azonban Platón szerint csak az emberek és nem a törvények uralmát eredményezheti. Hiszen ha az írott jog a maga általános elveivel az összesség számára legjobbat és legigazságosabbat sem tudja meghatározni, hogyan tehetné meg konkrét esetekben, az egyes emberek tekintetében? Arisztotelész számára kérdéses, hogy a tényállításból értékállítás következik-e, vagyis hogy az értékválasztás a tudás szférájában foglal-e helyet. Ezért a törvények uralmát állítja az emberek uralmával szembe. Számol ugyan annak lehetőségével, hogy az általános és az egyedi közt olykor kibékíthetetlen szakadék tátong, és ilyenkor nem a jog, hanem csak a megmérendőhöz puha ólomként simuló leszboszi mérővessző alkalmazható mértékként. Ám szerinte az állam ügyei többségükben nem ilyenek, s az általános szintjén történő megítélést igényelnek. Azaz a filozófus lehet bölcs, de bölcsességének az állam alkotmányán keresztül általánossá kell válnia ahhoz, hogy ez egyenlőképp mindenki hasznára fordítható legyen. S e gondolatban annak felismerése is bennfoglaltatik, hogy a társadalom boldogulásához adott tartalmú rend önmagában már nem elégséges: a társadalom boldogulásához e rend adott formában történő megszervezése is szükséges.

A jog tagadásától az igenléséig vezető utat az

emberi gondolkodás szinte minden nagy újrakezdése befutotta. Nem kivétel ez alól a marxista gondolkodás sem. A marxizmus akkor került igazán szembe e kérdéssel, amikor nem csupán az a feladat állott előtte, hogy a meghaladandó jelent megítélje, de az is, hogy a győztes forradalom elméleteként tanításaiból egy új valóságot teremtsen. A marxizmussal együtt ezt az utat járta be Lukács is.

Akkor vált marxistává, amikor Oroszországban, majd Magyarországon a szocialista forradalmak egy új társadalom megalapozásával vívódtak, elméletükben nem vetve még számot azzal, hogy az új társadalom csak tartalmilag haladhatja meg a régi jogot: *saját* szervezési feladatai ellátásához a *régi* formából merítő intézményrendszerre van szüksége. Életművét záró és összegező posztumusz munkáját pedig akkor hozta létre, amikor a szocialista társadalomépítés a jog területén is számos illúziónak bizonyuló várakozással leszámolt, és egyúttal erőfeszítéseket tett egy valóban marxista, összehasonlító történeti alapon nyugvó s így a más jogi berendezkedésekhez fűződő kapcsolat kérdését is tisztázó, ugyanakkor a jog iránt támasztott sajátos technikai szükségleteket is kielégítő jogelmélet kidolgozására.

Az alábbi tanulmány hármas összefüggésben szól Lukácsról és a jogról.

Először olyan életrajzi és gondolati elemeket

tár fel, amelyek Lukács és a jogi problematika korai találkozására utalva egyszersmind Lukács jogi műveltségének forrásvidékét is körülhatárolják. Másodszor, Lukács gondolkodói munkásságát nyomon követve, bemutatja és a lukácsi *oeuvre* összefüggéseiben – főként módszertani szempontból – elemzi azokat a tendenciákat, amelyek a jog nihilizálásának feleltek meg, valamint azokat, amelyek utóbb a modern formális jog intézményrendszerének elfogadásához, sőt igenléséhez vezettek. Harmadszor, legnagyobb hangsúllyal és a gondolati súlyától igényelt részletességgel, azokat a kérdéseket tárgyalja, amik a modern formális jog filozófiai magyarázatakor vetődnek fel.

E körben nem csupán olyan klasszikus problémákról van szó, mint a csak a benső tartalomra ügyelő *moralitás* és a kizárólag külső mértékre támaszkodó *legalitás* vagy a kritériumokat a jogon kívül kereső *természetjog* és az ilyet csak a jogon belül elismerő *tételes jog* kettőssége, hanem olyan tisztán jogelméleti kérdésekről is, amik jelen formájukban filozófiai megfogalmazást esetleg csak a lukácsi *Ontológiá*-ban nyertek. Ilyen kérdés például az, hogy mit jelent a jog közvetítő létkomplexusként történő felfogása, és milyen helyet foglal el ebben a jogi objektiváció; hogy a kényszeralkalmazás dialektikája miképp jelentkezik a jogban; hogy a jogi folyamatokban minő szerep hárul a logikumra, a for-

maiságra, a rendszerszerűségre, és mivé formálja mindezt a manipuláció a tényleges gyakorlatban; hogy miként kell felfognunk a jog és a valóság viszonyát, miben kell látnunk a jogi fogalomképzés sajátosságát; hogy mi módon színezi mindezeket a jogászi hivatásgyakorlás ideológiája, a maga ellentmondásos tartalmával és funkciójával; és végül, hogy – mindezek alapjaként s összegzéseként – miben rejlik a jog viszonylagos önállósága, ennek megnyilvánulásai, következménye és lényegi korlátozottsága.

Budapest, 1979 júliusában

I. BEVEZETÉS: LUKÁCS ÉS A JOGI PROBLEMATIKA

Lukács és a jog – látszólag oly különös, csaknem bizarr kapcsolódás ez, hogy kis éllel azt is mondhatnánk: csak egy jogásznak juthat eszébe. És valóban, mintha a tények is az ötlet képtelenségét bizonyítanák. Élete végén a már nagybeteg, önálló alkotó munkára képtelen Lukácscsal – részint hogy emlékeit mentsék, részint, hogy számára az értelmes cselekvés megnyugtató közérzetét biztosítsák – tanítványai, rokonai és fiatalabb pályatársai sok órán keresztül magnetofonbeszélgetéseket folytattak, melyek gyermekkora élményvilágától az irodalomhoz, a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolata megannyi érdekes részletkérdésén keresztül mai társadalmunk gondjainak megfogalmazásáig íveltek. Sem az életére és gondolkodói műve tanulságaira emlékező Lukácsnak, sem a vele beszélgető Eörsi Istvánnak, Vezér Erzsébetnek, Jánossy Ferencnek, Szamuely Lászlónak, de másoknak sem jutott eszébe, hogy a beszélgetést az életrajz pontosbítása vagy épp az elméleti tanulságok teljesebbé tétele érdekében a jog felé terel-

je. Ilyen kérdés, ilyen válasz e roppant anyagban nem található. Csupán néhány elejtett megjegyzés, mely más problémák kapcsán hangzott el, nyújt a jogásznak fogódzót ahhoz, hogy akár töredéknyi kapcsolódást is a joghoz kimutasson. Lukács utolsó, vázlatosan befejezett munkája, a *Gelebtes Denken (A megélt gondolat)* – mely mint intellektuális önéletírás, tapasztalatainak egyfajta összegzése kívánt lenni – a maga ötvenöt kéziratoldalán szintén nem ejt szót a jogról.

Ha bevégzett pályafutását annak alapján kívánnánk elemezni, ami ebből Lukács számára tudatosodott, az *Ontológia* módszertani útmutatásához híven – ami szerint társadalmi létre csak az tesz szert, ami mint ilyen, hatást gyakorolva megjelenik –, azt kellene mondanunk, hogy a joggal való kapcsolat nem is volt valóságos Lukács életében.

Számos további körülmény támogathat ilyen gyanút.

Ami a személyes kapcsolatokat illeti, tudunk róla, hogy az apa, Lukács József vendégszerető házába családi barátként egyebek közt bejáratos volt a kor két ismert magyar jogi gondolkodója, Szladits Károly és Vámbéry Rusztem.[1] Arról azonban nem tudunk, hogy e kapcsolatból Lukács Györgyre bármi háramlott volna. Levelezésében fennmaradt ugyan néhány levél Szladitstól – ezek azonban csupán kitüntetésekhez

gratuláló sorok; az alkalmi tiszteletadásnál többre nem utalnak. Ami a szocialista Magyarország kiemelkedő szerepet betöltő jogi gondolkodóit illeti, Lukács – levelezéséből is kitűnik – kapcsolatban állott Szabó Imrével és Eörsi Gyulával. Ám e kapcsolatai hivatalos jellegűek vagy éppenséggel általános természetűek voltak; nem arra irányultak, hogy a filozófusi és a jogászi problematika találkozását, ütköztetését vagy kölcsönös egymásra hatását biztosítsák.

Az eddig formált kép (vagy inkább: kép-telenség) nem változik akkor sem, ha Lukács könyvtárának összetételét vizsgáljuk. A bámulatba ejtő gazdagság látványa s az érdeklődési kör szélessége egyaránt lenyűgöz, az alapkérdés megválaszolásához azonban nem visz közelebb. Természetes, hogy a filozófiatörténet klasszikusainak jogbölcseleti munkái polcain szintén megtalálhatók; természetes, hogy az e századi nyugati gondolkodás olyan egyetemes érdeklődésű képviselői, mint Max Weber vagy Hans Kelsen, egy-egy jogi művükkel szintén jelen vannak. Ám azon a néhány jogelméleti munkán kívül, amelyekkel találkozását fiatalkori barátságainak köszönheti, jogtudományi művekben könyvtára roppant szegény. Magyarországra visszatérése után nem csupán a hajdan általa tanulmányozott vagy éppen ösztönzött műveket nem szerezteti ismét be, de túlnyomórészt azokat a könyveket sem tartja meg, amelyeket pe-

dig akadémikusi minőségében bizonyosan megkapott.

A legkevesebb tehát, amit mondhatunk, hogy Lukács és a jog találkozása esetleges, véletlenszerű – nem tanúskodik a jog sajátos belső világa iránti érdeklődésről.

A kapcsolattalanság, a látszatok mögött feltáruló igen szegényes valóság sejtetése ugyanakkor nem retorikai hatást céloz, nem riasztani kívánja az olvasót. Hiszen az alábbi fejtegetések az e századi marxizmus egyik legjelentékenyebb képviselőjénél olyan mozzanatokat kívánnak felcsillantani, amik még a nem tudatos, nem keresett találkozások eredményeként is valóságos, hallatlan lendítőerejű értékeket hoztak létre.

E mozzanatok feltárása, alább következő vizsgálata a Lukács-filológiához, sőt az életmű filozófiai értékeléséhez is új adalékokkal járulhat, és remélhetőleg a marxista jogi gondolkodás megújulása szempontjából sem lehet közömbös. Az a talán paradoxnak tetsző helyzet, hogy egy rendkívül szerteágazó életmű morzsáiból, töredékes utalásaiból, néhány érdekes sűrűsödési pontjából kell rekonstruálni egy többékevésbé összefüggő, saját ellentmondásain keresztül fejlődő jogszemléletet, korántsem kisebbíti a kutatás értékét – sőt inkább elméletileg fokozottabban izgalmassá és időszerűvé teszi. Nem feledhetjük, hogy maga a marxi–engelsi életmű sem kínált kész jogelméletet, hanem csu-

pán olyan módszertani kereteket, amik gazdasági-filozófiai problematikák kifejtéseiben öltöttek testet. A két klasszikusnak a jogra vonatkozó alkalmi megállapításait gondolatrendszerükben kellett újragondolni ahhoz, hogy ezek egyáltalán lehetőséget biztosítsanak önálló jogelméletté történő kibontásukhoz.

Az alábbiakban megkísérlem Lukács és a jog alkalmi találkozásaitól kezdve nyomon követni azt az utat, ami a jogi problémák eseti érintésétől ezek meghatározott jogszemléletté formálódásáig, majd az életmű összegezéseként alkotott *Ontológiá*-ban egy új, marxista jogelmélet ígéretét felcsillantó elemzésekhez vezettek.

Ezeknek a fejtegetéseknek bizonyos mozaikszerűség lesz a jellemzője. Már az életút egyes összetevőinél is szembeötlik, hisz a sok résztanulmány ma sem áll kielégítő mélységű, egységes életrajzzá össze. Így, ha nagyítólencsét használunk, túl sok még a homályos pont. A töredékesség mindazonáltal elsődlegesen magukat a lukácsi állásfoglalásokat jellemzi. Okát már jeleztük: Lukács a jog *mint jog* iránt csak kevéssé érdeklődik.

Irodalomkritikai munkásságát illetően gyakran találkozhatunk a bírálattal, miszerint számára elsősorban nem is maga az irodalmi alkotás, hanem az a politikai-társadalmi környezet (pontosabban: az erről benne kialakított kép) a fontos, ami a kérdéses mű természetes közegét

képezi. Nos, anélkül hogy ez észrevétel jogosságának vagy az ennek alapjául szolgáló gondolkodói magatartásnak az elemzésébe kezdenénk, tény, hogy a jog nézőpontjából valóban analóg jelenségre bukkanunk. Nevezetesen, a lukácsi fejtegetések többségében a jog pusztán illusztratív szerepű. Lukács és a jogi problematika viszonyát az határozza meg, hogy számára a mindenkori egész, a totális összefüggés – tehát a társadalmi-politikai történések területén a társadalmi-politikai viszonyokat alapvetően rendező hatalom kérdése – a döntő. Ha követendő taktikáról vagy stratégiáról szól, vagy egyéb irányú okfejtésében a jog alkalmas példaként szolgál, szívesen bocsátkozik jogi fejtegetésekbe, érdeklődése azonban az alkalomszerűséget alig lépi túl. Gondolatmenetében a jog kizárólag átfogóbb egységek összetevője, a politikum eszköze. Márpedig Lukácsot pontosan e nagyobb egységek összefüggései érdeklik, és nem a jog belső világa és mozgástörvényei.

Kiindulópontját illetően az érdeklődés eme szintjét nem lépi túl *A társadalmi lét ontológiájáról* töredékesen maradt kifejtése sem. A jelen tanulmány megírásához az adott mégis ösztönzést, hogy a jogi problematika vázolása itt gyökeresen eltérő arculatot ölt. Az *Ontológiá*-ban ugyanis döntő kérdés a társadalmi közvetítések hallatlanul összetett – egyebek közt viszonylag önálló létkomplexusok sajátszerű működését is

feltételező – jellege. Erre pedig keresve sem találhatott volna jobb példát, mint a jogot, ami egyidejűleg formálisan különálló képződmény, mégis szervesen beépül a társadalmi tevékenységek rendszerébe. A jog tehát itt már nem egyszerűen a mindenkori egészhez (a politikumhoz, a gazdasághoz stb.) való funkcionális alárendeltségében jelenik meg, hanem *egyfelől* egy normarendszer tételezéseitől befolyásolt sajátszerű mozgásában, *másfelől* abban a csupán ontológiailag megragadható dialektikus ellentmondásban, ami e sajátszerű mozgás logikáját a mindennapi érvényesítés során áttöri, s különféle manipulációk révén kompromisszumokat eredményező gyakorlati megoldások felé tereli.

Első rész

Előcsatározások a jog kérdésében

II. AZ IFJÚ LUKÁCS TALÁLKOZÁSAI A JOGGAL

Ha a lukácsi életpályát a maga egészében szemléljük, sajátos paradoxonra és ennek nyomán kérdőjelekre bukkanunk. Nevezetesen az *Ontológiá*-ban a jogról található fejtegetések rendkívüli jogászi érzékenységről tanúskodnak. E tekintetben meglehetősen elütnek általában a filozófusoktól és különösen a Lukáccsal tanítványi kapcsolatba kerülő gondolkodóktól. A jog belső világa, mozgásának finomabb törvényszerűségei ugyanis a külső szemlélő előtt többnyire nem tárulnak fel. Következésképp ha e szemlélő más területeken szerzett tapasztalatait s műveltségét a jog területén alkalmazni kívánja, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy esetleg úgy hat, mintha elefánt tevékenykednék egy porcelánüzletben. Nos, Lukáccsal a helyzet bizonyosan nem ilyen volt. Az *Ontológia* olyan jártasságról és problémaérzékenységről tanúskodik, ami a jogelmélet művelője számára nem csupán fejtegetései filozófiai-módszertani tanulságai, de a joggal kapcsolatos meglátásainak belső tartalmi igazsága révén is elgondolkoztató.

A dolog attól válik különössé, hogy a jog problémái iránt tanúsított ilyen bensőséges, értő kapcsolat nyomait sem Lukács életművében, sem életpályájában nem látjuk.

Ami az életművet illeti, a bevezetésben már mondottuk: a jog említése – ha ugyan ritkán előfordul – többnyire hangsúlytalan helyeken, olyan összefüggésekben történik, ami a jog belső világának feltárását nem feltételezi. Ilyen például annak visszatérő hangsúlyozása, hogy a *moralitás* (ami a magatartást egészében, minden összefüggés figyelembevételével veszi szemügyre) és a *legalitás* (ami a magatartást előre rögzített formális kritériumok szerint, külső jegyeinél fogva ítéli meg) kanti eredetű merev szembeállítása elméletileg tarthatatlan. Avagy – a legkülönfélébb helyzetekben – ilyen a követendő stratégia vagy taktika politikai mérlegelése kapcsán a fennálló jogrendnek mint az államhatalmi berendezkedés egyik összetevőjének igenlése vagy elvetése. Talán a *Történelem és osztálytudat* az egyetlen kivétel, amelyben *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című tanulmány nagyrészt épp a jogi berendezkedést véve alapul fejti ki központi mondanivalóját. Itt azonban – látni fogjuk – inkább a Max Weber-i kifejtés félreértett, egy meghatározott ideológiai helyzetben szélsőségesen dramatizált magyarázatáról és végül a marxizmus helytelen alkalmazásáról van szó.

Ami az életpályát illeti, szintén hiányoznak a magyarázó láncszemek. Lenyűgözően gazdag, sokágú érdeklődésről tanúskodó – Cs. Szabó Lászlónak a lakásában hagyott gyűjteményétől megalapozott – könyvtára sem utal kiterjedt vagy valamennyire is elmélyült jogi érdeklődésre. Ugyanígy baráti-tanítványi kapcsolataiban sem akadt olyan jogász, aki hasonló szerepet kaphatott volna, mint amilyet például *Esztétiká*-ja zenei vonatkozásainak a magyarázatában Szabolcsi Bence játszott.

Magától értetődik hát, hogy a figyelem Lukács ifjúkora felé fordul, amikor a véletlen jogi tanulmányok végzéséhez és olyan emberekkel való találkozáshoz sodorta, akik nem csupán jogfilozófiai problémákkal vívódtak, de pontosan ekkor élték önálló gondolkodóvá formálódásuk korszakát, ami legjelentősebb műveiket is megalapozta.

Az életút ilyen összetevői ugyanakkor nem mentesek bizonyos ellentmondástól.

Egyfelől elszórt jelzésekből és nyomokból valamelyest rekonstruálhatjuk e számunkra érdekes események megtörténtét; valószínűsíthetjük azt a szerepet, amit Lukács szellemi arculata kialakításában játszhattak. Hiszen ha más – alkalmasabb – magyarázatra nem bukkanunk, ezeknek az eseményeknek Lukács jogi műveltsége és problémaérzékenysége tekintetében jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Másfelől mindaz, amiről beszámolhatunk, olyan valami, ami csupán megtörtént vele; e történés puszta tényén túl azonban semmi maradandó nyomot nem hagyott. E felemásságnak, a lét és nemlét határmezsgyéjén habozó csupasz történésnek tulajdonítható, hogy a kérdéses események egyszerűen kiestek mind Lukács, mind a hajdani kortársak és a szellemi életrajzával foglalkozó tanítványok emlékezetéből. Amit tehát e fejezetben egy vázlat erejéig rekonstruálhatunk, olyan adalék Lukács szellemi életrajzához, ami fél évszázadnál is nagyobb időszakot átölelve valamelyes felvilágosítással szolgálhat az *Ontológiá*-ban található jogi elemzések forrásvidékének körülhatárolásához. Mint életrajzi mozzanatok, Lukács egyénisége, jelleme és gondolkodói fejlődése lenyomatait mindenképpen magukon hordozzák, s így esetleg valamivel ezek is hozzájárulhatnak a lukácsi pályakép teljesebb megrajzolásához, a leendő Lukács-filológiához. Ugyanakkor egy elsüllyedt világ hírvivői: olyan kapcsolatoké, benyomásoké és hatásoké, amelyek a lét-alattiságból – átmenetileg – csak a húszas években törtek fel, az életmű szerves összetevőivé azonban csak fél évszázad múltán, az életművet lezáró posztumusz *Ontológiá*-ban szerveződtek.

1. Jogi tanulmányok

Lukács György 1902 körül iratkozott be a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára, szigorlatait viszont Kolozsvárott, a Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán tette le, ahol 1906. október 6-án az államtudományok doktorává avatták.

Mindez teljességgel külsőleges, alig említésre méltó a család és Lukács életében. A fakultás, ahová beiratkozik, a szak, aminek hallgatását vállalja, az emlékezésekben nem is szerepel. Külön-külön talán érdektelen, egybevéve mégis jellemző, ha a családi emlékezés néhány darabját egybegyűjtjük. Apja számára mindebből ennyi marad a heidelbergi évekre: „A két doktori diplomád itthon van... Írd meg, hogy a diplomákat megküldjük-e, avagy hogy csak a bölcsészeti doktorátusról-e?"[2] Nővérének emlékezése a benyomások szintjén bizonyosan pontos: „Gyuri az érettségi után a budapesti egyetemre került. Gondolom, akkor maga sem tudta még, tulajdonképpen mit akar – talán mindent."[3] Végül maga Lukács, amikor egy évtized múltán nagy könyvélményeiről számol be, „egyetemi évek" megjelöléssel olyan évekre tekint vissza, amik hivatalos tanulmányaitól független, önállóan végzett, elmélyült stúdiumokat jelentettek számára, és így „az olvasmányok széles körűvé vá-

lását" eredményezték. Ez valószínűsíti azt is, hogy diákoskodása csupán akkor vált kézzelfoghatóvá számára, amikor hivatalos tanulmányainak tényleges tanulmányokká kellett válnia.[4] Lukács ugyanis az „egyetemi évek" első könyvélményeiként Schlegelt és Novalist említi, akiknek a neve viszont először a Huszadik Században, 1906 augusztusában megjelent írásában – tehát szigorlati vizsgái időpontja táján – fordul elő.

Az eddig elmondottakból talán már sejthető, hogy Lukács nem azonosult túlzottan jogi tanulmányaival.

Tudjuk: ebben az időszakban – 1902-ben, 1903-ban és 1906-ban – kizárólag színházi kérdésekről publikált.

Miért választotta egyáltalán a jogi stúdiumot?

Mozgatórugóként felvethető az atyai presszió vagy a biztos egzisztenciateremtés igénye. Az előbbit azonban cáfolni látszik Lukácsék családi életének liberális légköre, amiben mindenki a választásának megfelelő saját utat járta, és amiben az esetleges szülői befolyásolás a szeretetteljes szelíd megértetésnél sohasem ment tovább.[5] Az utóbbit pedig az, hogy az 1910-es évektől kezdve apja határozott lépéseket tesz, hogy fia számára gondtalan, csupán saját szellemi törekvéseire való koncentrálást biztosító egzisztenciát teremtsen.[6] Ezeket az ellenvetéseket

ugyanakkor tompítja vagy éppen megalapozatlanná teszi, hogy az apa és szellemileg is nagykorúvá nőtt 26–29 éves fia közötti kapcsolatból korántsem vonhatunk le biztos következtetéseket a közöttük egy évtizeddel korábban fennállott kapcsolatra. Lukács Mici többször említi például, hogy második – immár valóságos érdeklődését fedő – diplomája megszerzése után Lukács „maga próbált kenyérkereső pályára lépni", és ezt belső indítékból fakadt elhatározásként érzékelteti.[7]

Ezek az önmagukban roppant bizonytalan jelzések, egybevetve a budapesti jogi kar látogatottsági statisztikájával, mégis meghatározott irányba látszanak mutatni:

	hallgatói létszám	*zsidó vallásúak aránya*
1860-as évek	500 körül	10% körül
1870-es évek	1200 körül	20% körül
1880-as évek	1500 körül	25% körül
1900-as évek	3500 körül	30% körül
Lukács György végzési ideje	4000 körül	35% körül

A hivatalos, félévenként bontott táblázatok[8] adatainak átlagolása és kerekítése jól mutatja a tendenciát, hogy a századforduló táján a „közjogi műveltség" s az azt biztosító stúdium egyre inkább előretör. A társadalomban a jogi tanulmá-

nyok végzése általános diplomaszerzési forrássá válik, és ebben a zsidó vallású lakosság egyre inkább növekvő arányban vesz részt. Elképzelhető, hogy ekkor Lukács egy általánosan érvényesülő és különösen a saját köreiben érzékelhető hullámtól engedte vezettetni magát. Ilyen feltételezést látszik támogatni az is, hogy érdeklődése ekkor meglehetősen általános volt; hogy a saját magára kirótt önstúdiumok végzését mindez nem keresztezte, a formális tanulmányok s diplomaszerzés iránti elvárásoknak mégis eleget tett; és hogy ezen az akkoriban oly általános képzési formán keresztül magának is egyúttal biztos egzisztenciát biztosíthatott.

Ha figyelembe vesszük Somló Bódog tudományos és emberi nagyságát vagy a progresszió érdekében játszott s a nagyváradi jogakadémiai botránynak és Ady publicisztikai támogatásának köszönhetően országosan is ismert szerepét, kézenfekvőnek tűnhet a feltételezés, hogy Lukács és Somló között valamiféle kapcsolatnak vagy legalább a fiatal Lukács részéről rokonszenvnek kellett fennállnia, ami Kolozsvárra vonzotta őt, doktorálni a nála csupán tizenkét évvel idősebb professzorhoz. Olyan tényeket nem ismerünk, amik egy ilyen feltételezést cáfolnának. Mindazonáltal tényszerű bizonyság hiányában Lukács kolozsvári doktorálása okát nem valamilyen gondolkodói tettként értékelhető megfontolásban, hanem egy egészen prózai

körülményben kell látnunk, mégpedig a következőben. A budapesti hallgatói létszám roppant megnövekedése váltja ki ez idő tájt azt, amiről a krónika majd a „szigorlóknak tömeges elvándorlása Kolozsvárra" visszás jelenségeként tudósít. Ezekben az években következik be, hogy Budapesten 20 tanár oktat 4000 hallgatót, akik közül csak 1000 kívánja letenni szigorlatát Budapesten, míg Kolozsvárt 12 tanár csupán 1000 saját hallgatót oktat, ám 3000 hallgatót szigorlatoztat. Ez a helyzet indítja a kolozsvári rektort arra, hogy 1901. évi tanévnyitó beszédében minden büszkeség nélkül megállapítsa: „ezen az egyetemen ... több doktori oklevelet osztottak ki, mint Európa bármely más egyetemén". Kolozsvárra ugyanis mindenekelőtt a leendő „vicinális doktorok" özönlenek, akik számára egyetlen dolog fontos. Jelesül, hogy Budapesten – előadás látogatása és bármiféle tanulmányi szorgalom nélkül, csupán szabályszerű beiratkozással – néhány évet eltöltsenek, azután Kolozsvárt letegyék a kötelező vizsgákat, hogy egy nappal később már doktorrá is avassák őket.[9] Nos, egy ilyen helyzet ugyancsak előnyös lehetett Lukács számára, hiszen úgyszólván teljesen szabad, önstúdiumokra fordítható éveket biztosított néki.

Ilyen módon az is elképzelhető, hogy a budapesti tanulmányokról Lukácsnak egyszerűen nem lehetett emléke, lévén a beiratkozás stb.

formaságain túl esetleg ilyenek a valóságban sem voltak. Mindenesetre Lukács számos életrajzi megnyilatkozásából egyetlen kijelentést találtam csupán, ami – egy más irányú beszélgetés *à propos*-jaként – budapesti jogi kari eseményre vonatkozhatott: „abban, hogy engem ideológiailag olyan mélyen megvetettek a magyar írók, abban nem is annyira Marx, mint Hegel játszik egy nagy szerepet. A magyar diktatúra előtti közvéleményben – most megint nem íróra, de például Polányira hivatkozhatom – én egyszer jelen voltam egy Pikler-szemináriumon, amelyen a Polányi mint egy humoreszket olvasott fel a *Phenomenologie des Geistes*-ből, hogy lehet filozófiát így írni, s felolvasott egy hosszú mondatot, és ezt egy óriási röhögés követte, és aztán megint egy hosszú mondatot, és megint egy nagy röhögés követte."[10]

A szigorlati hónapoknak vizsgákra koncentrált légkörét, melyben – Eckhart pejoratív kifejezésével élve – a „könnyen átbukás" az egyetlen értékmérő, jól jellemzik Bánóczy Lászlónak, Lukács barátjának s egyben Thália-beli társának ez időben kelt sorai: „Kedves Gyuri fiam, kellemetlen ez a halasztás a szünet miatt, de talán elmehetsz Kiss Mór lakására, és ő privátim is megmondhatja, hogy hogyan intézik el az ügyet. Akkor aztán mindjárt biztosat tudsz, és nyugodtan tanulhatsz. Ha valamiben megbízható jogász segítségére vagy felvilágosításra van

szükséged, fordulj Juszth Pálhoz, Szentegyház u. 6. Status palota, feltétlenül a kezedre fog járni." Ami pedig Bánóczy saját – és bizonyára Lukácstól sem távol álló – készülési stílusát illeti: „Én pompásan érzem magam, és most ezért nem tudok tanulni. Mindennap kijelölöm a naptárban, hogy mennyi idő alatt kell az egyes tárgyakat elvégeznem. . . . az ismeretlen perjogra 4 nap jut, az osztrák jogra 1. Legközelebb, azt hiszem, áttérek az óraegységekre. Ma – ¾ 11 van – még 170 oldal keresk. jogot kell megtanulnom. Compendiumból. Ez súlyosbító körülmény. Nem baj. Majd megerőlteti magát Szladits."[11]

Bármilyen tömegű diplomát osztottak is ki Kolozsvárt, valamilyen teljesítményt bizonyára fel kellett mutatni érte. A disszertációra gondolok, mely Lukácsnak a mai Babeş–Bolyai Egyetem archívumában az 1979-es év elején megtalált – 675. sorszámot viselő – diplomája szövegében is szerepel: „in Dissertatione quoque inaugurali elaboranda eruditum se". Nos, Somló közismert korrektsége egyenesen kizárja, Lukács József csak jó ügyeket pártfogoló erkölcsi komolysága és fia már-már grafomániába hajló produktivitása pedig valószínűtleníti annak puszta feltételezését is, hogy Lukács disszertációírás nélkül szerezhette volna meg diplomáját.

Lukácsot ismerve bizton állíthatjuk, hogy ha írt, úgy azt a legnagyobb igényességgel tette.

Vagyis kell – kellett – lennie egy mind ez idáig ismeretlen Lukács-opusznak – egy államtudományi, jogbölcseleti, esetleg nemzetközi jogi problémát feldolgozó műnek –, ami feltehetően szintén a Babeş–Bolyai Egyetem archívumában lappang. Levélbeli kérésemre Demeter János, Somló katedrájának az elmúlt évtizedekben volt örököse vállalta, hogy erőfeszítéseket tegyen az archívum még nem rendezett anyagának feltárására. Fáradhatatlan közbenjárása és Kovács József rektorhelyettes támogatása néhány ismeretlen dokumentum megtalálásához vezetett. Különféle iktatókönyvekből s szigorlati naptárakból – melyeket a helyszínen, fotómásolatokban tanulmányozhattam – kiderül, hogy Lukács 1906. január 27-i határidővel kívánta letenni s végül május 7-i határidővel tette le első, október 5-én pedig második államtudományi szigorlatát. A jogi kar még aznap 89/1906/7. számú beadványában őt és két társát felterjesztette a másnapi államtudományi doktorrá avatásra; október 6-án Lukács bizonyítványt kért és kapott az avatásról; és ugyanekkor „A Kolozsvári m. k. Ferencz József Tudományegyetem Tanácsa és Doktorai Névkönyve. III. kötet 1906/7–1909/10." című bőrkötéses lajstrom 123. oldalára, a *Doctores Scientiarum Politicarum* sorába bevezették a következőket: „Dominus *Georgius Lukács de Szeged* amorum 21. religionis mosaicae, locus natalis Budapest, in Doctorem

Scientiarum Politicarum promotus die 6. mensis octobris anni 1906." Disszertáció, sajnos, egyelőre nem került elő. Sőt még arra vonatkozóan sincsenek megnyugtató adatok, vajon milyen selejtezési szabály érvényesült akkor vagy később, a hányatottabb időszakokban.

2. Barátsága Somló Bódoggal

Ha a Lukács és Somló közötti kapcsolat születésének körülményeit nem is ismerjük, az tény, hogy a doktorálás után kettejük közt szívélyes barátság szövődött. Forrásaink itt szintén hézagosak, ám néhány jelzésből mégis következtethetünk.

Az első ismert levél, melyben Lukács szól Somlóhoz, úgyszólván mindent előlegez:

Nagyságos Dr. Somló Bódog
ny. r. egy. tanár úrnak
Kolozsvár Monostori út 72. *1909. II. 14.*

Igen tisztelt tanár úr,
kérem, ne vegye tolakodásnak részemről, hogy olyan hangos és benső örömet érzek az Ön kineveztetése alkalmából, és ne tekintse arrogantiának sem, ha úgy érzem, hogy itt nemcsak az Ön diadaláról van szó, hanem egy olyan ügy is csatát nyert, amelynek – ki nem mondott jelszóval

bár – igen sokan harcosai vagyunk itt. Hogy mint minden igazi örömnél, a mi örömünk itt túlmegy a pusztán személyes jó érzésen., Felhasználom továbbá ezt az alkalmat, hogy kedves figyelmét és nagy értékű, kitüntető küldeményét megköszönjem. Az én ítéletem itt amúgy sem lehet fontos Önnek, és így csak köszönetemet fejezem ki érte és a megemlékezésért. Még egyszer fogadja legőszintébb szerencsekívánataimat. Tisztelő híve

Lukács György

Ez a levél[12] egyértelműen rámutat kapcsolatuk elvi alapjára. Nevezetesen arra, hogy Lukács Somlóban az ügyet – a társadalomtudományi gondolat progresszióját – tiszteli. Somló ezekben az években könyvet nem publikált, tanulmányokat is csak korábban, így valószínűleg különnyomatok megküldéséről lehetett szó. Lukács mindenesetre itt is – mint jogfilozófusokkal való személyes kapcsolatában bármikor – tartózkodik a formális köszönetmondáson túli érdemi véleménynyilvánítástól.

A következő években a Popper Leóhoz címzett levelekben bukkan fel Somló neve – olyan összefüggésben, ami bensőséges baráti és egyben intellektuális viszonyról vall. 1910. májusi levele utószavában írja: „Igaz! A jogfilozófiai kongresszuson (Somlóék kedvéért voltam ott) találkoztam egy hollandus ügyvéddel..." 1910.

VI. 15-i levelében pedig arról tudósít, hogy „amikor ez a czikk készült, Berlinben voltak Somlóék, Jakobi Böske stb. és a czikk szerzője napközben szaladgált velük, és éjjel írt vagy megfordítva".[13]

Következő levélváltása Somlóval már a *Juristische Grundlehre* kiadására vonatkozik, ama könyv németországi megjelentetésére, ami Somlót nemzetközileg ismert, ma is úgyszólván kötelezően idézett jogfilozófiai tekintéllyé avatta. Az előzmények nem ismeretesek, ám Somló fennmaradt soraiból valamelyest következtethetünk. Íme:

Kolozsvárt, 1916. aug. 5.

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm kedves soraidat és szíves tanácsodat, amellyel egyidejűleg élek is, s Reád hivatkozva írok Schwarz Bertalannak. A Meiner-cégre magam is gondoltam, s úgy igen megfelelő volna, ha Schwarz Bertalan összeköttetésbe hozna vele. Legjobban Mohrt szerettem volna, akihez fordultam is, de ügyetlenül, amennyiben minden közvetítés és informáltatás nélkül magam tettem nála kérdést; pláne akkoriban még úgy gondoltam, hogy könyvemet egy Rechtsphilosophie I-ső kötete gyanánt jelentetem meg, míg II-ik kötete (Juristische Wertlehre címen) csak 3–4 év múlva jött volna, ami természetesen még kevésbé fokozhatta Mohr kedvét a kiadásra...

E sorokra[14] Lukács két hónap múlva válaszolt. Heidelbergből, 8/X. 1916. dátummal írja, hogy ami a Mohr kiadót illeti, „teljesen kizárva nincs a dolog, csak épen okvetlenül szükséges lenne, hogy egy olyan *szakember,* akiben Mohrnak bizalma van, aki pl. őnála adja ki a dolgait, ajánlja a könyvet. Ezért nem vállalja Max Weber, akivel erről beszéltem, a közvetítést, mert azt hiszi, hogy Mohrra *szoros értelembe vett* szakemberrel lehet igazán hatni.

Itt kettőről lehet szó. Egy Kelsen, akit én futólag ismerek, egy itteni látogatása alkalmából, akit esetleg Te is ismersz, vagy akivel van esetleg közös jó ismerősöd, aki hozzá közelebb áll, mint én. Ha nem, szívesen vállalom, hogy eljuttatom hozzá a kéziratot és megkérjem, hogy aztán Veled és Mohrral érintkezésbe lépjen. A másik út: Kantorowicz. Őt nem ismerem személyesen; ha te sem ismernéd, Max Weber vállalja a közvetítést.

Radbruch, akit a legjobban ismerek, a harctéren van. Ha eljön egyszer ide, beszélek vele, hogy az ő kiadójánál lehet-e valamit elérni (Quelle und Meyer)."

Sajátos, hogy Somló Bódog négykötetnyi naplójegyzete, melyben 1896-tól egészen az öngyilkossága előtti hónapokig utazásairól, beszélgetéseiről, benyomásairól, sőt épp a számunkra most legérdekesebb évek levelezéséről is – rendszertelenül ugyan, ám olykor igen rész-

letesen – beszámol,[15] a Lukáccsal való kapcsolatról egyetlenegyszer sem tesz említést. Noha a számára halhatatlanságot biztosító művet végül a lipcsei Meyner-cég adta ki (1. kiadás 1917, 2. kiadás 1924), mégis egyértelműen kiderül, hogy ezt egyebek közt Lukácsnak köszönheti – pontosabban Schwarz Bertalannak, akinek segítőkész közvetítését Lukács biztosította számára. A kiadásban másfelől döntő szerepet játszott a jelenkor jogfilozófiai gondolkodásának kétségkívül legnagyobb egyénisége, Hans Kelsen, aki Meynert szakmailag biztosította a mű becséről (s akinek érdeklődését végül is nem Lukács keltette fel, hanem Somlónak egy a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárban dolgozó volt tanítványa).

Kapcsolatukat jellemzi egy másik lukácsi levél is, mely egyébként az első nyomában halad:

Heidelberg, Keplerstrasse 28.

Kedves Barátom, *8/IV. 1917.*

hálás köszönettel vettem könyvedet, és engedd meg, hogy rögtön – még mielőtt módomban lett volna belemélyedni – megköszönjem kedves és kitüntető figyelmedet. Remélem, nemsokára hozzájutok az áttanulmányozásához; csak átlapozva is látom, hogy tele van épen azokkal a kérdésekkel, melyek engem is a legjobban érdekelnek. Azt hiszem, egypár hónap múlva, mikor is készen leszek egy nagyobb munkával, mely most minden időmet igénybe veszi, hozzálátha-

tok áttanulmányozásához. Mivel a telet Pesten fogom tölteni, talán lesz alkalmam Veled találkozni és beszélni róla.
Addig is fogadd újból hálás köszönetemet, tisztelő híved

Lukács György

A kérdéses mű *A nemzetközi jog mibenléte* (Kolozsvár, 1917) lehetett. Ezt Lukács mindennemű jogi érdeklődés híján is áttanulmányozásra érdemesnek tarthatta, hiszen – mint látni fogjuk – a háború problémája morális nézőpontból őt is mélyen foglalkoztatta, s futó belelapozás nyomán joggal remélhette, hogy Somlónál adalékot talál majd e kérdés gondolati feldolgozásához.

3. Gustav Radbruchhoz fűződő kapcsolata

Még markánsabb, ám – ha egyáltalán lehetséges – utóéletében még ellentmondásosabb kapcsolat fűzte Gustav Radbruchhoz.

Radbruch evangélikus környezetben felnőtt gondolkodó volt. Vonzódása a szociáldemokráciához és a relativista jogfilozófiához egyaránt ismert. A náci hatalomátvétel az elsők között fosztotta meg katedrájától, mégis személyes ügyének érezte, hogy elméleti felelősséget keres-

sen és vállaljon azért, hogy a jogászi rend oly feltétlenül, oly zökkenéstelen átmenettel hódolt meg az új rezsim előtt. (E meghódolás forrását egyébként az uralkodó jogpozitivista doktrínában lelte meg, aminek végső bölcsessége szerint „a jog az jog", és ezért öregkorában – hogy a barbárság újratámadása ellen elméleti fegyvert kovácsoljon – maga is a jog kritériumait a jogon kívül kereső természetjogi doktrína híve lett.)

Nos, az a kör, ami Lukácsot Radbruchhal összehozta, és mindkettejük fejlődésére különkülön is megalapozóan hatott, „a hasonló gondolkodású tudósok azon köre volt, melyhez fogható csak ritkán akad, és ami akkoriban Heidelbergben működött: Windelband (majd később Rickert), Jellinek, Max Weber, Gothein, Troeltsch, Lask".[16]

Kapcsolatuk megörökítése Radbruch első valóban önálló jogfilozófiai műve, a *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (Leipzig, Quelle und Meyer, 1914) előszavában olvasható. Radbruch itt imígyen vall: „Hogy szerzője gondolatainak közzétételét már most – egyelőre vázlatos formában – elhatározta, mindenekelőtt a heidelbergi Dr. Georg v. Lukács biztató és ösztönző bátorításának köszönheti."

Levelezésük néhány – újabban előkerült – darabja e hatásról igen érzékletes és bensőséges képet ad.

Bellariából, 1913. szeptember 10–12. körül keltezve már egy múlttal rendelkező jó viszonyról értesülhetünk:

Kedves Radbruch Úr,

...

Nagyon köszönöm híradását. Örültem, hogy nyara jól kezdődött. Remélhetőleg jól is folytatódik mind Önre, mind a könyvre nézve, melyhez szinte személyes érzelmek fűznek.

...

Szíves üdvözlettel az Ön

G. v. Lukácsa

A következő levél – a postabélyegző szerint 1914 áprilisából – ezeket a „szinte személyes érzelmeket" Lukács saját gondolkodói fejlődése egyik további vizsgálódásra érdemes (a filozófiai relativizmust is tarsolyában rejtő) vonatkozásaként magyarázza:

Kedves Radbruch Úr,

kérem, ne vegye érdektelenségnek, hogy oly soká nem írtam Önnek. Először el akartam olvasni a könyvét, azután mindenféle akadály jött közbe...

Könyvét igen nagy örömmel és tanulsággal olvastam. Úgy látom, hogy a kiadásával kapcsolatos aggályai teljességgel megalapozatlanok voltak. Minden fő gondolat nagyon világosan és

tisztán domborodik ki... Ami a módszert illetően engem a leginkább érdekelt – talán emlékszik még az előadások idejéből is –, nevezetesen a jogfilozófiai tájékozódás és a jogalakítás különféle egyenrangú rendszerei most talán még inkább tetszenek, mint az előadásokon. Személyes kívánságom lenne (ami egyáltalán nem a könyvre vonatkozik, hiszen finom ökonómiáját szétfeszítené), hogy talán ha egyszer ezeket a különböző rendszereket esszéisztikusan, még alaposabban kifejthetné, hogy ezáltal a különféle axiómáknál, maximáknál és különféle rendű és rangú társaiknál végső alapjaik hasonlósága és egyenértékűsége egész világosan napfényre kerüljön, s ezzel az Ön relativizmusának abszolút szükségszerűsége és ennek következményei a metaforisztikus döntés számára nyilvánvalóak legyenek. Ez persze magában a könyvben is elegendő meggyőző erővel megtalálható – mindez tehát csak magánjellegű kívánságom, saját okulásomra és módszertani vizsgálódásaim elősegítésére. A könyvet érintő többi kérdésről eleget beszéltünk az előadások alatt. A befejezés, amit az előadásokról nem ismertem, nagyon tetszett.

...

Szívélyes üdvözlettel az Ön barátian odaadó

Georg von Lukácsa

Nem csupán e levelek,[17] de – közvetve – azok a sorok is vallanak Lukácsnak a nála hét évvel

idősebb Radbruch szellemi fejlődésében játszott erjesztő szerepéről, amikkel Radbruch Königsbergből 1914. június 7-én Karl Jaspershez fordult: „Nagyon szeretnék Öntől akár csak egy szót is hallani jogfilozófiámról. Attól tartok, az Ön hallgatása hallgatólagos kritika... Már Max Weber hallgatása is nyugtalanító. És ugyancsak hallgat Lukács, hallgat Staudinger asszony és Windelband..."[18] Hogy a hallgatás kritikája valóságos volt vagy sem, és mennyiben megalapozott, nem lehet feladatom eldönteni. Mindenesetre érdekes megemlíteni, hogy az egyedüli hely, ahol Somló – kéziratos naplójának 3. kötetében – Lukács nevét egyáltalán említi, kifejezetten elmarasztaló jellegű, és elsősorban Radbruch szempontjából. 1914-ben ugyanis ez a feljegyzés olvasható: „nov. 8. Megérkezett a legújabb német jogbölcsészet: Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie... Este Radbruch. Furcsa, hogy előszava szerint még nem adta volna ki gondolatait e vázlatos formában, ha elsősorban Lukács György úr nem biztatta volna őt erre. A kiadás felelősségét nem lehet a biztatóra hárítani. Ha *én* nem találom könyvemet a publicatióra érettnek, nem adnám ki nemcsak Lukács Gyuri, de másnak biztatására sem. A könyv tényleg nem is érett. Először is problemáiban túlságosan szűkkörű. De azok kidolgozásában sem eléggé átfogó. Aztán túlságos szellemeskedő. Problemákat szellemességgel

akar megoldani. Ellentmondásokat könnyelműen meghagy. Nem egy jó ötlet. De nem ez a jogfilozófia, amellyel a német jogtudomány immár viselős. Ez csak abortusa az anyának, aki Messiást akart szülni."[19]

Ami Radbruchnak Lukácsra gyakorolt hatását illeti, ha átmenetileg is, nem lebecsülendő szerepről kell számot adnunk. Önéletrajzi vázlataiból[20] tudjuk, hogy Lukács a marxizmus klasszikusainak több művével már gimnazista évei végén megismerkedett. Ezt az ismerkedést többször felújította és elmélyítette. Addig azonban, míg Hegel filozófiai jelentőségét nem ismerte fel, rá Marx is elsősorban Simmel és Max Weber szűrőjén keresztül, mint közgazdász és szociológus hatott. A marxi hatás tehát egyelőre elenyésző volt: a társadalomtudományi gondolkodás olyan területeire vonatkozott, amelyek szerepe Lukács számára ekkor még a háttéranyagnál alig lehetett több. Éppen ezért érdemel különös figyelmet az a tény, hogy az első lukácsi írás, ami Marxot érdemben említi, épp a crocei történetfilozófia bírálatáról szól – a marxizmus egyik szociologizálóan leegyszerűsített programjának megfogalmazása és ebben a radbruchi módszer példaként történő bemutatása kapcsán.

Lukács e cikkében a tudat immanenciájának neokantiánus előfeltevésével vívódva azt kívánta bizonyítani, hogy „a történettudomány axiomatikus tételezésének tartalma (...) valóban

beható, elfogulatlan és gondos elemzés során érdekes párhuzamosságot és összefüggést mutat a társadalmi rétegződési viszonyokkal, azok eltolódásával, külső és belső társadalmi változásokkal... A történelmi materializmus, az eddig legjelentősebb szociológiai módszer, majdnem mindig történetfilozófiai metafizikává torzult, de ez nem feledtetheti annak a mindmáig kellő tisztasággal ki nem dolgozott módszernek a korszakos értékét, amelyre felépült. Az itt jelzett probléma megoldásának útja abban rejlik, amit Marx az ideológia problémájának nevez – csak persze ehhez meg kell tisztítani és metodológiailag rendbe kell tenni alkotását: a megoldás útja annak felismerése, hogy mi tölti meg szükségszerűen konkrét tartalommal az objektív szellem tudományainak önnön axiomatikájuk által formálisan meghatározott tételezéseit. Hadd utaljak itt Radbruch igen érdekes fejtegetéseire. Radbruch az értékstruktúra lehetséges tipologizálását, a jogfilozófiai rendszerek alapját a pártpolitikai állásfoglalások tipológiájával hozza összefüggésbe, és így, a jogi kategóriák immanenciájának és általános érvényének megőrzése mellett, azok konkrét kitölthetőségét nemcsak metajurisztikus forrásokból vezeti le, hanem azt a pontot is megmutatja, ahonnan nézve ez a tartalommal való telítődés megérthető (*Grundzüge der Rechtsphilosophie,* 1914. 96. és köv. l.). Hangsúlyoznom kell, hogy Radbruch a proble-

mát csupán a jogfilozófia oldaláról veti fel, és annak szociológiai vonatkozását nem tárgyalja részletesebben. Saját kérdésfeltevését tekintve teljes joggal teheti ezt; mégis, úgy vélem, ő az, aki a probléma metodikai sarkpontjára a legvilágosabban rámutatott".[21]

Amint e kifejtésből kiviláglik, ugyanaz a radbruchi tipológia, ami az 1914-es levélben még a relativizmus „abszolút szükségszerűségének" bizonysága volt, most a benne foglalt konkrét tudattartalmak társadalmi meghatározottságának megsejtésévé változott.

A *társadalmiság* felismeréséből eredő szemléleti váltás – legalábbis a problémafelvetés síkján – más területekre is kisugárzott. Erre az időszakra emlékezve írja Lukács, hogy Kant nyomán „hosszú ideig erősen hatott rám, de sohasem elégített ki (...) a legalitás és a moralitás puszta, formális szembeállítása..." Világos, hogy itt ismét bizonyos tudati „immanenciák" társadalmi kötöttségéről van szó. Ez pedig nem jelent mást, mint hogy a kanti módszertant – amennyiben tisztán logikai különválasztásokra épül – a társadalmi szempont figyelembevétele szétfeszíti. „Túlságosan nyilvánvaló volt előttem a pusztán formális kötelességmorál elválaszthatatlan összefüggése a mindenkor uralkodó társadalmi állapot és fejlődés gyakorlati követelményeivel, főképpen a mindenkor érvényes jogrendszerrel."[22] Ezért szentel most figyelmet a

jog és erkölcs viszonya, kölcsönös feltételezettsége szolovjovi felfogásának csakúgy, mint a Jellinek-féle etikai minimumnak (IM 669.). Ez magyarázza, hogy Emil Lask filozófiai teljesítményének feltérképezésekor annak a kísérletnek tulajdonít messzemenő elméleti jelentőséget, hogy Lask „a jogi szféra specifikus érvényességi jellegét kidolgozta, és megállapította a többi szférához való viszonyát" (IM 727.).

A Heidelbergben töltött éveknek van még egy figyelemre méltó mozzanata. E mozzanat nemcsak Lukács és Radbruch akkori eszmei és morális közösségére vet fényt, de a háború egyértelmű, erkölcsi alapon történő elítélésének is olyan súlyt ad, aminek bizonyosan szerepe lehetett abban, hogy egy év múlva az események Lukácsot a kommunista párthoz sodorják. Arra gondolok, hogy Radbruch harcos pacifista volt, tetteit „szociális alapérzéke" irányította.[23] Ő, az „önkéntes vöröskeresztes beteggondozó, később katona, majd végül a nyugati front tisztje",[24] gondolkodói énjét háborúellenessége szolgálatába állította, és határozott visszhangot kiváltó tanulmányban értekezett e háború filozófiájáról.[25]

Alighogy elolvasta ezt az írást Lukács, teljes azonosulását kifejezve máris válaszolt:

Heidelberg, Keplerstrasse 28.

Kedves Professzor Úr, *11/III. 1917.*

. . .

Cikke nagyon érdekelt. Önnek és erről írni korántsem könnyű, mivel legtöbb gondolatmenetével teljesen egyetértek. Egyes dolgokat már 1915 nyarán, mielőtt be kellett vonulnom, *Az értelmiségiek és a háború* címen befejezetlenül maradt tanulmányomban meg akartam írni. Így mindenekelőtt azt az általam igen fontosnak tartott gondolatot, hogy az egész ‚hatalom'-probléma a politikai történettudomány hiposztazált módszerbeli előfeltétele... Nagyon fontosnak tartom a „vétkesség" kérdéséről vallott felfogását, valamint a háborúért való felelősség kölcsönös elutasításának (ami a háború és a diplomácia összefüggései elemzésével már jól elő van készítve) szimptomatikus jelentőségét. Valóban olyasmiről van itt szó, ami csak erre a háborúra jellemző.

Ám látom: nem észrevételeket írok, hanem kivonatot. Láthatja ebből, mennyire tetszett a tanulmánya. Most egy ilyen hosszú, kemény, ám számomra való olvasmány után még az is nehezemre esik, hogy véleményeltérésekre rámutassak. De ha mégis Heidelbergbe jönne, talán másként lenne mindez élő szóban?

. . .

Az Ön

G. v. Lukácsa

Radbruch válasza hasonlóan meleg, hálás is. Tábori postalapon írja 1917. április 3-án:

Kedves v. Lukács úr,
sok köszönet kedves leveléért. Cikkemre tett megjegyzéseinek nagyon örülök. Ilyesfajta vélekedésekkel alig lehet valahol is egyetértést találni. Bárcsak elmúlnának ezek az idők, amikor az ember ilyen lelkileg megpuhító hasadásra, csupa félállásfoglalásra, állandó reservatio mentalisra és protestativ facto contrariora kényszerül.
...
Minden heidelbergit és különösen Önt szívélyesen üdvözli az Ön

Gustav Radbruchja

Ilyen előzmények s levélváltás[26] után meglepő – ám a szereplők személyiségének és útjaik elválásának ismeretében talán mégis jellegzetes –, hogy ezután a hajdani barátok megszűnnek egymás számára létezni. Lukács neve sem Radbruch nagyszámú művében, sem kiterjedt önéletrajzi munkásságában nem fordul többé elő. Ugyanez a helyzet Lukácsnál. Nem csupán nem említi többet Radbruch nevét, de annyi érdeklődést sem őriz meg hajdani pályatársa iránt, hogy az 1949-ig élő és alkotó – ráadásul a fasizmus egyik *otthon* maradt s *otthon* küzdő mártírjaként ünnepelt – enciklopédikus tudású német jogtudóssal, generációk nagy jogfilozófiai nevelőjével

a kapcsolatot újra felvegye. Hasonlóképp arra sem fordít gondot, hogy Magyarországra visszatérése után tudatos (és hozzátehetjük: kiváltságos antikvár kapcsolatokon nyugvó) könyvtárfejlesztése során magának Somló vagy Radbruch bármely munkáját újra beszerezze.

Közvetlen, személyes ismeretségek eredményeként előttünk állnak hát mindazok a jogfilozófusok, akik (mint Somló) a jogászi problémalátás érzékenységét számára közvetíthették, illetőleg akik (mint Jellinek, Kelsen, Lask, Radbruch vagy Weber) olyan gondolkodói teljesítményeket jelentettek számára, amik akkor és mindvégig *a* jogfilozófia megtestesítői maradtak szemében. Nem véletlen tehát, hogy a jogfilozófia kulcskérdéseit s az ezekre adott elméleti válaszok szélsőségeit csaknem azonos szemüvegen keresztül – ha nem is azonos szemmel – látta a *Történelem és osztálytudat* időszakában[27] és *Ontológiá*-ja kidolgozásakor. Amint ezt a továbbiakban megkísérlem egyes művei kapcsán láttatni, jogfilozófiai állásfoglalásainak mindenekelőtt nem elméleti forrásai és ütközőpontjai változtak, hanem az a világkép s az azt ideológiailag-politikailag és módszertanilag-elméletileg megalapozó filozófia, amelyben ezek – mint figurák a sakktáblán – szerepet kaptak.

III. A „TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT" DRAMATIZÁLT JOGFELFOGÁSA

Közel egy évtizeddel államtudományi doktorálása és Somló Bódoggal való megismerkedése után, a Heidelbergben töltött évek eredményeként olyan barátságok, intellektuális ösztönzések és erudíció birtokában tér vissza Lukács Budapestre, amik a joggal kapcsolatos gondolkodásának irányát és vonatkozási pontjait az elkövetkező évtized túlhevített írásaiban és az élete végén született *Ontológiá*-ban egyaránt meghatározzák.

1. Útkeresés az intézményellenesség talaján: a jog mint erőszak és tudatosság

Heidelbergben nem csupán a modern formális jog neokantiánus megalapozásának olyan gigantikus teljesítményeivel ismerkedik meg, mint Max Weber, Gustav Radbruch, Emil Lask, Georg Jellinek vagy Hans Kelsen műve, hanem – különösen Ernst Blochhal való kapcsolatának köszönhetően – eszkatologikus reményű, mes-

sianisztikus hevülete is kifejlődik, ami gondolkodói magatartását a pártba történő belépése, sőt marxistává válása után is közel egy évtizeden át meghatározza.

Az „Isten nélküli vallásosság", ami ekkor az európai értelmiség úgyszólván általános kortünete volt,[28] gondolkodói fejlődésével párhuzamosan Lukácsnál is különféle alakokat vett fel. Olyanokat, amelyeknek személyiségében rögződő lenyomatai későbbi teoretikus magatartását is bizonyos mértékig befolyásolták. Abban az időben, amikor vágy vezérelte, gondolkodása számára kiutat a kereszténység s ezen belül a korai kereszténység, a gnoszticizmus látszott mutatni, a másik oldalon – szintén illuzórikus alternatívaként – Assisi Szent Ferenc alakja jelent meg számára. Korántsem volt véletlen e választás, sem a gnoszticizmushoz való kapcsolódás. Mint szellemi biográfusa kimutatja, egy formálissá vált bürokratikus egyházzal szemben az eredeti tartalmak visszaállítása, egy megcsontosodott hierarchiával szemben az élő mozgalom igenlése mellett tett ezzel hitet. Szent Ferenc idealizált alakjában látta az etika bensővé tételének lehetőségét, e bensőségességben pedig minden külsőség, formalitás, bürokrácia kiküszöbölését.[29] Ez az intézményellenesség a fennálló világ utópikus megfordításában jelentkezett, és meglehetősen leegyszerűsített elméleti válaszokban nyert kifejeződést. A következő évek írásai-

ban Lukács úgy foglalkozott egy csupán vágyaitól támogatott valósággal, gondolatilag úgy előlegezte ezt a kiút reményével kecsegtető kulturális-etikai kibontakozásként, hogy eközben eltekintett – mert „absztrakt feltételként tételezte a gazdasági-társadalmi problémák megoldását" – a valóságos szociológiai összefüggések elemzésétől.[30]

Amint ezt Lukács „a valóság fanatikusaként"[31] később nagy tárgyilagossággal elismerte, a Magyar Tanácsköztársaság és annak előkészítése idején „mi mindannyian – én is, sőt talán mindenekelőtt én – szellemileg igen kevéssé voltunk felkészülve a nagy feladatokkal való megbirkózásra; a lelkesedés próbálta, jól-rosszul, pótolni a tudást és a tapasztalatot".[32]

Miben is áll egy olyan teoretizálás, ami a lelkesedés fundamentumára épít?

Egyfelől az jellemzi, hogy „a marxizmus elsajátítása, egy politikai aktivizálódás" mellett egyre inkább előretörnek és uralkodóvá válnak „a tisztán idealisztikus, etikai kérdésfeltevések" (TO 697.). Olyan különös elméleti vegyülék jön ezáltal létre, amit Kun Béla (az emigrációban, megtudva, hogy a kommün alatt – tőle csupán néhány szobányi távolságra – egyes népbiztostársai és más radikalizálódott fiatalok az éjszakákat a legelvontabb etikai terminusokban vitatkozták végig) érezhetően pejoratív felhanggal „marxista teológiának" nevezett.[33]

Másfelől ez a purista etizálás kiegészül azzal a messianisztikus várakozással, hogy a proletárdiktatúra – mint az utolsó ítélet gyakorlata – majd a forradalmi praxis által minden ellentmondást egy csapásra felold.[34]

A forradalmi praxis – mely kérlelhetetlen határozottságú teoretikusai ajkain marxista elméleti megalapozásra tart igényt – így módszertanilag nem kis mértékben a forradalmi szándékból és elhivatottságtudatból táplálkozik. Ilyen tendencia jut világos kifejeződésre az 1919-ben írt *Taktika és etika* és a *Mi az ortodox marxizmus?* című tanulmányokban. Ezekben az igazi realitás nem más, mint a szükségképpen eljövendő világforradalom proletariátusának küldetéstudata, ahol a döntés és elhatározás ura és nem rabszolgája a „bekövetkezendő" tényeknek; ahol az *egyébkénti* tények csak úgynevezettek, csupán idézőjelben történő említésre érdemesek, mert ha bárki nagyobb hitelt adna nékik, a forradalmár Fichte szavaival felel: „Umso schlimmer für die Tatsachen" (*Annál roszszabb a tényekre nézve,* U 217.).

A purizmus, a közvetítetlenség utáni vágy, az általános intézményellenesség (ami eredetileg a kereszténység korai szakaszának, ill. Szent Ferenc-i reformkísérletének idealizálásában öltött formát) több vonásában átmentődött a kommün alatti aktív politizálás, sőt a bukást követő emigrációs ideológiai küzdelmek idejére is. „A

20-as évek szektarianizmusának (...) messianisztikus-utópisztikus célkitűzései voltak, módszerének pedig élesen antibürokratikus tendenciák szolgáltak alapul." Az a kör, melyben Lukács működött, azzal kívánta szolgálni e célokat, hogy „minden kérdésben a legeslegradikálisabb módszereket dolgozta ki, hogy minden területen teljes-tökéletes szakítást hirdetett a polgári világból származó valamennyi intézménnyel, életformával stb." (TO 701.).

Ha most időrendben sorra vesszük azokat a műveket, amiket még Lukács egyik leghívebb s legelkötelezettebb értékelője is „a forradalmi neofita doktrínér írásainak" nevezett,[35] a jogi problematika kapcsán egyre-másra feltárulnak az előbbiekben vázolt intellektuális magatartás elméleti következményei.

A konzervatív és progresszív idealizmus vitájához hozzászólva 1918-ban Lukács az egyházak „rendszerint konzervatív természetét" intézményi jellegükkel hozta összefüggésbe. Ifjúkori műveiben, mint láttuk, még a jog és moralitás mint tiszta formaiság és tiszta tartalmiság kantiánus kettőssége meghaladásának lehetőségeivel vívódott. Most a kettősséget a *politika* és *etika* viszonyában fogalmazza meg – mégpedig oly módon, hogy az etikum korlátlan érvényesülése érdekében kiiktatni igyekszik mint feleslegest s visszafogót a politikumot. Szükségtelen bizonyítani, hogy a politikum tehertétele, ami az eti-

kum megvalósulását gátolná, éppen intézményi jellegében rejlik. „. . . a politikai cselekvés intézmények megalkotását, fenntartását vagy megváltoztatását szándékolja, amely intézményeknek lényegükben rejlik, hogy egy, a belső intenciótól független, kényszerítő érvényességük van, hogy fennállásuk – relatíve – független az emberek belső megváltozásainak fejlődésétől" (U 181.). Ez az intézményellenesség az adott összefüggésben olyan hangsúlyos, hogy Lukács szellemi biográfusa egyenesen a dologi formák elleni tiltakozásként általánosítja.[36]

Kérdés, vajon igazolható-e filológiailag megnyugtató módon, hogy a *Történelem és osztálytudat* egyik alapvető – pontosabban: alapvetően problematikus – kérdésfeltevése már 1918-ban megfogalmazódott?

Ami a kérdésfeltevés érdemét illeti, nyilvánvaló, hogy a politika és etika kettősségének megfogalmazása – idealisztikus vonásai ellenére is – felettébb valóságos problémákat takar. Hiszen gondoljuk csak meg: a *jog* és *moralitás* tisztán elvont, tisztán formális szembeállítása csak fogalomjáték lehet, amit csupán a klasszikus német filozófia engedhetett meg magának. Hiszen a jog és moralitás esetében nyilvánvalóan egymást kiegészítő jelenségekről: instrumentális jegyeiben eltérő, ám mégis azonos irányban ható, egymást kölcsönösen feltételező eszközökről van szó. Az *etikum* és *politi-*

kum viszonya viszont nem más, mint a *cél* és *eszköz* kapcsolata. Mihelyt az eszközt a cél alá rendeltük, lehetetlen, hogy egy pusztán eszköz jellegű képződmény – az intézmény – autonómiáját elismerjük.

Az intézményellenesség, a vágyakozás az intézményellenesség után nyilvánvalóan az etikai idealizmusból eredő utópizmus következménye. Másfelől racionális problémamagot, napjainkban is aktuális figyelmeztetést rejt magában, amennyiben az intézmények abszolutizálása ellen irányul. Olyan problémakör ez, aminek a cél és eszköz viszonya korszerű tárgyalásán belül kell elnyernie megnyugtató magyarázatát.

A Tanácsköztársaság kikiáltása körüli időkben megsokszorozódnak a forradalmi erőszakkal foglalkozó lukácsi írások. Ilyen *A terror mint jogforrás* című, máig azonosítatlan szövegű előadása;[37] a *Jogrend és erőszak* című, a szociáldemokrata népkormány ellen irányuló pamflet;[38] továbbá a *Taktika és etika* című tanulmánya; *A történelmi materializmus funkcióváltásáról* szóló – immár a kommün alatt íródott – előadása; továbbá *Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben* címen a kommün vége felé közzétett írása.

A politikai küzdelem mindenkori állásával összefüggő taktikai kérdésekre válaszolva, eszmeileg egyre inkább tisztázottan Lukács két olyan problémakört feszeget ezekben a dolgoza-

tokban, amelyek korábbi kérdésfeltevésekkel is összefüggnek. Nevezetesen, először: a jog mint intézmény eszköz jellegű, tehát a mindenkor adott végcélnak alárendelt; és másodszor: a jog erőszakon alapul, tehát erőszakkal erőszakot szembeszegezve megdönthető, és új jogrenddel helyettesíthető.

A *Taktika és etika* a következőképpen teszi fel a kérdést: vajon a végcél az adott társadalmi rendszeren belülre vagy azon túl mutat-e? Ha a végcél immanens, úgy „az adott jogrend mint a cselekvés taktikai keretét szükségképpen és normatíve meghatározó elv van megadva". Ha viszont transzcendens, úgy az csupán „mint puszta valóság, mint reális hatalom szerepel, s a vele való számolásnak legfeljebb célszerűségi értelme lehet" (U 187.).

A történelmi materializmus funkcióváltása a gazdaság és az erőszak viszonya ürügyén járja körül ugyanezt a problémát. Lukács itt kétszeresen is megkérdőjelezi az „éles és mechanikus, fogalmi" szétválasztás jogosságát. Egyfelől azért, mert „a gazdasági viszonyok tiszta dologiságának fetisisztikus látszata eltakarja a realitást", nevezetesen hogy „e viszonyok emberek közötti viszonyok, és az embert fatalisztikus-törvényszerű módon körülvevő második természetté változtatja őket", s másfelől mert „a szervezett erőszak – úgyszintén fetisisztikus – jogi formája feledteti az erőszak látens, potenciális

jelenlétét minden gazdasági viszonyban és viszony mögött". Ez utóbbiból egyenesen következik, hogy „az olyan megkülönböztetések, mint jog és erőszak, mint rend és felkelés, mint legális és illegális erőszak, háttérbe szorítják a tényt, hogy az osztálytársadalmak összes intézménye erőszakon alapul" (U 243.).

A majdan az *Ontológiá*-ban megfogalmazódó nagy felismerések előhangja ez. Azé, hogy a jog maga a szervezett erőszak; és azé, hogy intézmény, rend, legalitás – minden rendfogalom csupán viszonylagos érvénnyel rendelkezik: adott erőszakon s annak elfogadásán alapul.

Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben egyszerre mutatja a felfokozott várakozást és ennek utópikus moralizálásban való feloldását. A kapitalista osztállyal szembesítve a természeti törvény erejével szögezi le Lukács, hogy „az egyéni érdek és osztályérdek egyirányúsága egyedül a proletárosztályban van meg. A szolidaritás, az egyéni hajlamok és indulatok alárendelése a közösség érdekeinek egyedül a proletárosztály számára esik össze a helyesen fölfogott egyéni érdekkel" (TO 24–25.). Ennek belátásához a tudati fejlődés ugyan Lukács számára teljességgel elégségesnek tetszik – „Csak meg kell értenie ezeket az érdekeket, csak arra az erkölcsi magaslatra kell emelkednie, hogy hajlamait, indulatait és pillanatnyi hangulatát képes legyen ezeknek az érdekeknek alárendelni" –, ám mégis

előfordulhat, hogy „a szükségszerülés megvalósulását létrehozni" „jogrend teremtése" lesz szükséges (TO 26.). A moralizálás ott jelentkezik, hogy a kommün társadalomépítő tapasztalatainak birtokában és a társadalomszervezés minden gyakorlati problémája ellenére is Lukács egyetlen gondja, hogy a jogrend esetleges intézményesítése megkérdőjelezheti a jog nélküli társadalomba történő közeli átmenet automatikus voltát s természetszerűként adódó gördülékenységét. Hiszen ebben az esetben a proletariátusnak „olyan jogrendet kell megteremtenie, amelynek magától való megszűntét a fejlődés nem képes automatikusan létrehozni. Olyan irányba terelődik tehát a fejlődés, amely lényegesen veszélyezteti a végcél eljövetelét és megvalósulását. Mert azt a jogrendet, amelynek megteremtésére ily módon kényszerül a proletariátus, külön kell majd ily módon ismét lerombolni" (TO 27.).

1920-ban, a *Legalitás és illegalitás* politikai problematikáján gondolkodva Lukács sokkal érettebben s árnyaltabban fogalmaz. Szintetizáló megoldást kínál a korábban felvetett kérdésekre, ám egyszersmind mindezt elcsúsztatja a tudat olyan patetikus felfogásához, ami majd a *Történelem és osztálytudat* tanulmányainak egyik alapvető mozgatója és egységbe szervezője lesz. Lukács abból indul ki, hogy az erőszakszervezetek jelenléte olyan mértékben

alakítja s fonja át az emberek mindennapi életét, hogy végül létük szükségszerű környezetének tartják, és önként vetik alá magukat néki. Az önkéntes elfogadás ténye egyúttal (amint ezt majd az *Ontológiá*-ban még hangsúlyozottabban kifejti) az erőszakszervezet fennállásának két végpontjára s ezzel mozgása dialektikájára is utal. Eszerint bármiféle hatalom csupán addig állhat fenn, amíg szükség esetén erőszakot alkalmaz*hat* az ellenszegülőkkel szemben, ám nem *kénytelen* működése minden pillanatában erőszakot alkalmazni. Mert ha erőszakkal erőszakot szegeznek szembe, az forradalom. És a forradalom szükségképpen az egyik erőszaknak a másik fölé kerekedésével – a régi jogrend visszaállításával vagy az új jogrend intézményesítésével végződik (TO 555–557.). A jog mögött álló erőszak dialektikája abban rejlik hát, hogy egyszerre latens és manifeszt: ugyanakkor, amikor szükséges, hogy egyedi esetekben (egyedi jogsértésekkor) manifesztálódjék, egyszersmind az is szükséges, hogy ne váljon egészében manifesztté, különben társadalmilag hosszú távon nem állhat fenn, hanem széthull.

Ez a helyes, dialektikus érzékről tanúskodó felismerés azonban Lukács kifejtésében fokról fokra szubjektivizálódik. „Minden (...) állam- és jogrend végső soron azon alapul (...), hogy fennállása, tételezésének érvényessége nem válik problémává, hanem magától értetődőként fo-

gadják el." Ebből Lukács számára a tudat priorizálása következik: „Az állam erejét, illetve gyöngeségét (...) éppen az a mód jelenti, ahogyan az emberek tudatában tükröződik." S ha egyszer a tudat prioritását elfogadtuk, úgy a varázsszer a helyes tudat biztosítása, a megismerés lesz, mely falakat dönt, új távlatokat nyit: „Bármilyen hatalmasak és materiálisan brutálisak legyenek egyes esetekben a társadalom kényszerítő rendszabályai, mégis minden társadalom hatalma lényegében szellemi hatalom, amely alól csak a megismerés szabadít fel bennünket." (TO 559., 560. és 562.)

Hamarosan kiviláglik az is, miért kell a tudatnak és tudatosságnak ez a demiurgoszi szerepkör és jelentőség. „Ha kialakul a joggal és állammal szembeni teljes, kommunista elfogulatlanság, akkor a törvénynek és kiszámítható következményeinek nincs több (de nincs is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell: a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, mikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonatcsatlakozás elérésének esélyeit mérlegeli." (TO 563–564.)

Hogy a gondolati összefüggést s a Lukács által szolgálni kívánt gyakorlati célt megértsük, vissza kell utalnunk a *Taktika és etika* kérdésfeltevésére, mely a forradalmárnak a fennálló jog-

rendhez való viszonyát a forradalmi végcél és a fennálló társadalmi rendszer viszonyától tette függővé. Ha a forradalom az adott rendszer meghaladását tűzi célul, úgy a fennálló jogrendre csak annyiban szabad figyelmet fordítania, amennyiben az a forradalmi mozgalom kibontakozását, taktikai választásait stb. befolyásolhatja. Ez a Lukács által említett „kommunista elfogulatlanság", amely minden állam és jog iránt évszázadokon át a népbe sulykolt tiszteletet levetkőzi, s maga mögött hagyja.

Ez a feladat tehát nem volt más, mint a lehetséges és tényleges forradalmárok ráébresztése arra, hogy ne kizárólag a polgári berendezkedést érezzék „belülről", „igazán" törvényesnek (TO 567.). A kifejtés pedig kézenfekvő lehetőséget adott Lukácsnak arra, hogy a jogot csupasz eszköz mivoltában érzékeltesse. Olyan eszközként, aminek lényege a kalkulálhatóság, mint a váltóállítások és csatlakozások pontosságán nyugvó vasútnál, mely oly kedves példája volt már Lukács korábbi mesterének, Webernek is.

2. „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata" dramatizált jogfelfogása

A proletártudatosság apoteózisában, az intézményellenesség csaknem purifikátori hevületében – abban a felfokozott chiliasztikus-messianisztikus várakozásban tehát, amely a jövő ígéretét a jelen bomlottságával méri, és így a proletariátus előtt álló alternatívát olyan mind merevebb, mind könyörtelenebb szélsőségekbe taszító ellentmondássá polarizálja, ami már-már a heidelbergi években vallott „Isten és Lucifer közötti végső harc"[40] manicheánus dualitására emlékeztet – születik meg *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, a *Történelem és osztálytudat* e kimagasló, önmagában is könyvnyi terjedelmű tanulmánya.

Akkoriban Lukács és környezete, napjainkban pedig a *Történelem és osztálytudat* ideológiai szintjén megrekedő nyugat-európai baloldali radikális értelmiség okkal értékelhette úgy, hogy e mű a XX. századi marxista dialektikus gondolkodás egyik első és legszámottevőbb fegyverténye. Vizsgálódásunk sajátos szemszögéből ugyanakkor (ami a lukácsi fejtegetéseknek csupán a jogász számára érdekes vonulata) a mű olyan hegelizált–marxizált gondolatsor, amelynek szaktudományi alapját a modern formális jog neokantiánusok által elvégzett elemzé-

se alkotja. Hogy elenyésző a Max Weberre történő hivatkozások száma, legfeljebb Lukács egyéni kifejtési stílusára jellemző. Ez azonban a legkevésbé sem változtat azon, hogy alaphangját a racionalitásprobléma weberi kifejtése adja. Nem Webernek, hanem Marxnak – pontosabban: a Lukács által félreértelmezett Marxnak – köszönhető viszont, hogy a racionalitás olyan felhangot, olyan többletjelentést kap, aminek eredményeként végül is általános bűnbakká lesz, csaknem egy a tőkés kizsákmányolás és intézményi berendezkedés minden elembertelenítő negatívumával.

A racionalizálásnak és lényegi magjának, a kalkulálhatóságnak lukácsi elemzése ugyanakkor félelmetesen pontos. E pontosság nem csupán a Max Weber-i gondolat reprodukálását jelenti, hanem ezek *bizonyos* összefüggéseinek kifejtését is a marxi gondolatrendszerben. Eszerint a racionalizálás végső soron és végső eredményében nem más, mint korábban egységes komplexumoknak elemi összetevőikre történő szétbontása. A racionalizálás így korábban nem ismert specializálódást hoz létre, ami azzal az eredménnyel jár, hogy az érintett folyamatok elvesztik természetes-szerves egységüket, és racionalizált részrendszerek kalkulációs úton létrehozott összefoglalásaivá válnak (TO 327.). Társadalmi hatása romboló: az ember fokozódó mértékben elveszíti emberi minőségét. Ennek

következtében az ember nem úgy jelenik már meg, mint mindezeknek a folyamatoknak tulajdonképpeni hordozója, hanem mint egy önmagában is mechanizált alkatrész, melynek legnagyobb teljesítménye, hogy csupán beilleszkedik egy tőle függetlenül funkcionáló rendszer mozgásába. Az ember sajátos tulajdonságai egyszerűen érdektelenné válnak, sőt mindinkább csupasz hibaforrásokká az absztrakt résztörvények e racionálisan előre kiszámított funkcionálásával szemben (TO 328.).

A racionalitásproblémának és jogi vonatkozásainak leírása a weberi nyomvonalat követi. Mégis döntő különbség, hogy míg Webernél egy történelmileg konkrétan meghatározott fejlődési tendencia belső törvényszerűségeinek a leírásáról volt szó, Lukács abszolutizáló módon túlfeszíti a weberi kategóriákat. Weber ugyanis bizonyos – valóságosan érvényesülő – fejlődési tendenciák elemzése érdekében létrehozott egy ideáltípust, hogy ezek belső összefüggéseit s törvényszerűségeit tisztán, minden zavaró körülménytől mentesen ábrázolhassa. Lukács, aki már a görögség idealizált példáját igazi történelmi alternatívaként kezelte, a racionalitás ideáltípusát is valóságosnak tekintette, és ezzel eredeti értelmét többszörösen túlfeszítette. Először az ideáltipológiai leírás helyett arra használta fel, hogy – mint valóságot – normatíve elítélje, és meghaladására (ami persze csak utópisztikusan-

verbálisan sikerülhetett) kísérletet tegyen. Másodszor a racionális-bürokratikus intézményi struktúrát, mely történelmileg ugyan a polgári fejlődéssel jött létre, ahhoz azonban kizárólagosan korántsem tapad, magával a tőkés berendezkedéssel azonosította. És végül a burzsoá rend lényegének a racionalitást mint az elidegenedés egyik alapvető gyökerét kiáltotta ki, és e hamis azonosítással elvágta a lehetőségét annak, hogy a racionalizálást valóságos társadalmi problémaként dolgozza fel. Ehelyett erőfeszítéseit arra összpontosította, hogy csaknem chiliasztikus hevülettel kimutassa a racionalizálás benső meghasonlottságát.

Ebben az értelemben idézi hosszan Webert, aki arra a következtetésre jut, hogy a modern jog és igazgatás lényegileg egy modern üzem módjára működik – ti. a kalkulációra épülve (TO 337–338.). A jogban és a közigazgatásban megszűnik tehát annak lehetősége, hogy a követett eljárás „szubjektíve a cselekvő emberre, objektíve a konkrét anyagra szabott" legyen, és olyan rendezés váltja fel, ami „formális általánosságban az élet minden lehetséges eseményére vonatkoztatható, s vonatkoztathatóságában előre látható, kalkulálható" (TO 338–339.). Ennek következményeként utal arra a szüntelenül megújuló ellentmondásra, ami az állandóan fejlődő gazdaság s a szükségképpen megmerevedett (vagy legalábbis szükségképpen „merev,

statikus, kész lényegűként" felfogott) jog között feszül (TO 339–340.); továbbá arra, hogy e folyamat „minden kérdés egyre *formálisabban* racionálissá váló kezelésével, a bürokratikus ügyintézés tárgyává lett ‚dolgok' minőségi-anyagi lényegétől való egyre fokozódóbb elszakadással" jár együtt (TO 342.).

Az a veszélyforrás, ami a bürokratikus szervezésben latensen benne rejlik, így manifeszt lesz, és ezzel dramatizált hangsúlyt kap. Hasonlóképp egy csupán lehetséges diszfunkcionalitást növel és vetít ki abszolút szükségszerűséggé az, ahogyan Lukács a racionalizált résztörvényszerűségekből adódó összesség objektív „véletlenszerűségét", „tényleges inkoherenciáját", az összetevők „relatíve nagy önállóságát" megállapítja (TO 345.).

Ám a mindenkori egész, vagyis a rendszer, amit az *Ontológia* Lukácsa majd társadalmi összkomplexusként von vizsgálat alá, lényegesen összetettebb: a harmónia és diszharmónia, feszültség és kiegyenlítődés állandó dinamikájából táplálkozó ellentmondások és megoldódásuk szüntelen folytonosságon nyugvó mozgás képét fogja mutatni. Az összkomplexus valóban ontológiai kategória: egyetemes, társadalmi-történelmi általánosítás szülötte, és nem politikai vágyaktól színezett szubjektív megnyilatkozásé, mint ahogyan a *Történelem és osztálytudat* Lukácsánál.

Ha hihetünk a kérdés egyik szakavatott tanulmányozójának, úgy az egész *mint olyan* irracionalitását Lukács egyébként is Jellinek és Kelsen, valamint Lask állásfoglalásaiból merítette. Jellinek és Kelsen szerint az egész *mint olyan* irracionalitása azon alapul, hogy a modern formális jog a feudális maradványok felszámolása helyett a nem forradalmi – „porosz" – úton létrehozott államnak mint logikailag következetesen felépített kontinuumnak, mint „jogállamnak" megalkotására kényszerült. Lask pedig arra mutatott rá, hogy a modern gazdaságszervezés jogi formája nem az egyén természetes életviszonyaiból merített valóságos absztrakciókra, hanem ezek tipikussá formált, a jogi szabályozás sajátos céljainak megfelelően alakított változatára épül.[41]

Lukács imént látott felfogásai között az ellentmondást még élesebbnek kell látnunk akkor, ha meggondoljuk: pontosan ugyanazok a jegyek (racionalizáció, specializáció, viszonylagos autonómia), amelyek létét az ifjú Lukácsra is ható neokantiánus gondolkodók csupán tárgyszerűen konstatálták, a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa számára már „rendkívül problematikus", az egésznek „a részekétől *elvben és minőségileg* is teljességgel különböző" minőségéről, vagyis irracionalitásáról tanúskodnak, és ez az irracionalitás előfeltételként is, eredményként is kizárólag a kapitalizmushoz

kapcsolódik (TO 348.). Megjegyzendő, az *Ontológia* Lukácsa számára ez a viszonylatrendszer azután ismét megfordul, és épp az előbb említett jegyek a társadalmiasodás egyértelműen pozitív, szükségképpeni, minden társadalmi mozgást mint megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatot jellemző jegyeivé válnak.

Lukács ugyanitt a forradalmi polgárság természetjogi doktrínáját is vizsgálja, mely egyszerre lépett fel azzal az igénnyel, hogy a jogot formálisan egyenlővé-egyetemessé tegye és tartalmilag is meghatározza. Könnyű belátni, hogy a polgárság csupán egy ilyen eszmei fegyverrel harcolhatott a feudalizmus – különösen annak széttagoltsága, a keveseknek fenntartott privilégiumok és általában a régi jogtartalom – ellen. Nyilvánvaló, hogy a természetjog csak abban az esetben léphet fel a tételes joggal szemben, nevezetesen csak akkor állíthat jogon kívüli kritériumokat a jog jogként történő elismertetése elé, ha tagadja, hogy a jognak a szuverén hatalom által történő létrehozása vagy érvényesítése már önmagában is érvényességi forrást jelent. Végezetül közismert, hogy a természetjogi ideológia szerepjátszási lehetőségei úgyszólván korlátlanok. A franciaországi forradalmi küzdelemben például annyira előtérbe került, hogy paradox módon még a forradalomellenes konzervatívoknak is természetjogi köntösben – egy *másik* ter-

mészetjog égisze alatt – kellett csatát vívniuk (TO 355.).

A győzelemre jutott forradalomnak akkor, amikor vívmányait konszolidálja, és saját berendezkedését létrehozza, nyilvánvalóan meg kell haladnia e felfogást. Lukács kifejtése szerint „a természetjog követelményeiből csak a formális jogrendszer hézag nélküli összefüggésének gondolata marad meg" (TO 355.). E megállapítás igazságtartalmát rögtön közelebbről is megvizsgáljuk. Addig elégséges annyit rögzíteni, hogy e következtetés szolgál ugródeszkául ahhoz, hogy Lukács ismét visszatérjen vezértémájához: a racionalizálás átkaként felfogott, eldologiasító formalizáláshoz.

Álláspontja nyomatékosítására írja, hogy a szóban forgó összefüggés „merőben formális csupán: *amit* kimondanak (...) soha nem jogi, hanem mindig politikai, gazdasági jellegű". Ezért idézi Bergbohmnak a fizikából kölcsönzött kifejezését: ami jogilag nem szabályozott, az ‚jogüres' tér. Ezért tulajdonít a XVIII. század végi Hugo kijelentésének – melynek lényege szerint a jogtartalom észalapokon nem indokolható – olyan, Hugo fejében bizonyosan meg sem fogant jelentést, hogy a jog csupán formális kalkulációrendszer, semmi több. És végül ennek tudja be a jogkeletkezés jurisztikai magyarázatának elutasítását, nevezetesen azt, hogy Kelsen és Somló szerint – *a jog szempontjából* – a jog

létrejötte misztérium (TO 355–357.). Nos, ami a misztériumot és az egész kérdésfeltevést illeti, módszertanilag ugyanaz a problematika fogalmazódik meg itt, ami – kibontott formában – majd az *Ontológiá*-ban is megjelenik; így elsődlegesen ott kell vele foglalkoznunk.

Ami viszont már most, Lukács okfejtését illetően érdekes, az az idézett tétel megalapozatlansága. Magából a természetjogi felfogásból ugyanis nem következik, nem is következett a formális összefüggés igénye. Amint ezt másutt részletesebben is bizonyítani igyekeztem,[42] a társadalmi-gazdasági fejlődés a maga egészében: a gondolkodás formáinak változásával, a rendszergondolat előtérbe kerülésével, a *mathesis universalis*-nak a gondolkodás egyetemes mintájaként érvényesítésével kényszerítette ki s tette egyszersmind lehetővé a társadalmi szervezés minden területén a formális racionalizációt. A természetjog szerepe e rendkívül sokarcú s összetett folyamatban nem volt több, mint hogy ugyanazok a gondolkodók (Grotius, Hobbes, Spinoza, Leibniz), akik filozófiai eszmefuttatásaikban egyébként is logikailag szigorúan levezetett – axiomatikus – kifejtésre törekedtek, természetjogi gondolataikat is így öntötték formába. Ez pedig nem csupán az egyedül üdvözítőnek hitt módszerhez való hűségükről tanúskodott, hanem abból a könnyen belátható körülményből is fakadt, hogy könnyebb axiomatizál-

ni egy csupán elgondolt, mint egy, az állami mechanizmus összetett működése során létrehozott s minduntalan újabb és újabb ellentmondásokba bonyolódott jogot.

Ami a természetjogi felfogás sorsára és funkcióváltására valóban jellemző, az az, hogy a tételes jogot megillető formális érvényesség kétségbevonása és nihilizálása a forradalmi győzelem után már nem tartható fenn. Éppen ellenkezőleg: a formális érvényességet (vagyis a jognak a meghatározott szervektől, meghatározott eljárás során, meghatározott módon történő tételezését) mint a jogiság kritériumát intézményesítetten be kell vezetni, és a jogi specialistáknak a jog gondolati feldolgozása és gyakorlattá tétele során egyaránt érvényre kell juttatni.

Természetes, hogy e változás a jogászság professzionális ideológiájára nézve meghatározott következményekkel jár. Nos, ha Lukács nehezményezi, hogy a jogkeletkezés ködösségét a társtudományok (a szociológiai, politikatudományi stb. diszciplínák) sem oszlatják el, ám ugyanakkor kísérletek történnek arra, hogy az örök értékek eszméjét a tételes jogba visszacsempésszék, igaza van. Ám bírálata ideológiakritikai szinten megreked, ha nem vet számot azzal, hogy *1.* a formális érvényesség a modern jog működésében létszerű funkciót tölt be, és *2.* ennek a jogi hivatásgyakorlás ideológiájában is éreztetnie kell hatását. Nevezetesen éreztetnie

kell még akkor is, ha a gyakorlat a formális érvényességet újból és újból áttöri, s ezzel a kritérium szerepéből a közvetítés ténylegesen betöltött szerepébe folytonosan visszahelyezi. A formális érvényesség ilyen gyakorlati ambivalenciája cseppet sem változtat azon, hogy mind a jog hivatalos gyakorlatában, mind a jogászságnak (az e gyakorlat elvárásait rögzítő) professzionális ideológiájában úgy kell megjelennie, mintha ez az ambivalencia, ez a gyakorlati kétarcúság csak elhanyagolható és kiiktatandó kivételek hibaszázalékaként állna fenn.

Csupán messianizmusa elvakító hatásával magyarázható az a következetlenség, hogy bár Lukács igen érzékeny elemzéseket ad a rendszergondolat megjelenésének társadalmi összefüggéseiről (TO 369–370. és 388.), végül mégis a racionalista gondolkodás módszertani alapjainak olyan megfogalmazásához jut el, ami gondolatait megengedhetetlenül abszolutizálja, sőt visszájára is fordítja. Nevezetesen ragyogó éleséggel fejti ki, hogy „a racionalista gondolkodás, amikor az absztrakttá tett formatartalmak formális kalkulálhatóságához jut el, ezeket a tartalmakat – a mindenkor érvényes vonatkozási rendszer keretein belül – *megváltoztathatatlanként kell hogy definiálja*". Ebben „módszertanilag az a lényeges, hogy ezzel egyrészt a tartalom minőségének és konkrétságának, másrészt a tartalom kialakulásának, vagyis a történelmi

alakulásnak a megismeréséhez vezető utat *maga a módszer* zárja el" (TO 412.). Általánosságban véve Lukács itt messzemenően helyesen fogalmazza meg a racionalista gondolkodás belső korlátait és buktatóit. Ám az, ami a racionalista megközelítésnek *általában* tehertétele, meghatározott *különös* területeken nemcsak előnye, de egyenesen szükséges feltétele lesz. Ilyen specifikus részterület a jog és minden olyan formális kalkulációrendszer, amelynek esetében a zártság normatív követelmény.

Ennélfogva a gondolkodás, míg a jogi rendszer saját tételezésein belül marad, kétségkívül magán viseli mindazon jegyeket, amiket Lukács a racionalista gondolkodás korlátjaként felsorolt. Másfelől a jogról tartalmasan gondolkozni csak úgy lehet, ha a jogi rendszer saját tételezésein túli valóságot is szemügyre vesszük, és ezzel a fenti korlátokat meghaladjuk. Ez a meghaladás azonban csak részleges lehet, csak bizonyos kompromisszumokig juthat el, mert a jogi rendszer tételezéseinek figyelmen kívül hagyása, egy teljességgel külsővé váló szemlélet magát a jogot szüntetné meg.

A marxista elemzésekhez mottóul kívánkozhatna az a finoman árnyalt lukácsi mondat, miszerint „majdnem minden megoldhatatlan probléma mögött a történelemhez vezető út rejtőzik a megoldás útjaként" (TO 411.). A történeti megközelítés azonban ebben az esetben

nem visz közelebb a megoldáshoz. Hiszen az alapprobléma abban rejlik, hogy a társadalmi totalitásszemlélet minden egyes összetevőre külön-külön – közvetlen módon – nem feltétlenül alkalmazható. Különösen akkor nem, ha egy összetevőnek a saját minőséget biztosító sajátossága épp formális körülbástyázottságában, az ezáltal biztosított – formális – önállóságban rejlik.

3. Messianizmus mint a lukácsi prekoncepció alapvető tartalma

Az eldologiasodás és a proletariátus tudatá-ban Lukács nem rejtette véka alá szándékát. Arra utalva, hogy az osztályjelleget külön nem hangsúlyozza, a következőt írta: „az eldologiasodást az *egész* polgári társadalom *általános* strukturáló alapjelenségeként akarjuk értelmezni" (TO 342., 22. jegyzet). Nos, később, idős kora hűvös tárgyilagosságával vállalkozását jogosan értékelhette úgy, hogy „a könyv Marx óta először tárgyalja a kapitalizmus forradalmi kritikájának központi kérdéseként" az elidegenedést (TO 712.). Ez persze a legkevésbé sem változtat azon, hogy feldolgozása az eredeti marxi szándék és kategória végzetes félreértésével történt. Terminológiájában Hegelt követte, az egyértelmű s világos kifejtést nyújtó marxi *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-at viszont még nem is ismerhette. He-

gelt tehát úgy marxizálta, hogy az elidegenedést, ami pedig Hegelnél a külsővé válásnál többet nem jelentett, marxi értelemben vett elidegenedésként, vagyis az emberi lényeget fenyegető jelenségként értelmezte (TO 715–716.).

Ennek eredménye a modern társadalmiság minden – polgári eredőjű – teljesítményének megkérdőjelezése, szenvedélyes tagadása, egy evilági *infernó* képét vázoló katasztrófahangulatú jellemzése volt. A modern társadalom intézményi berendezkedésének összetevői, melyek létrejöttéhez a polgári fejlődés csupán lehetőséget szolgáltatott, egyszeriben a kapitalizmus stigmatikus jegyeivé váltak, az elidegenedés olyan hordozóivá, amelyek az ember létét lényegével feloldhatatlan ellentmondásba taszítják. Az effajta negatív utópizmus a radikális tendenciák gyakori kísérője. Ezért írhatta ironikus felhanggal mai nyugati reneszánszára is utalva Lukács, hogy „ez az alapvető és durva tévedés minden bizonnyal sokban hozzájárult a *Történelem és osztálytudat* sikeréhez" (TO 715.).

Tárgyiasulás – eldologiasodás – elidegenedés: a jogfejlődés konkrét társadalmi feltételeitől függően, egymásra következve mindhárom állapot jellemző lehet a jogra. Röviden összefoglalva: a tárgyiasult jog a tételes jog mindennapos, normális megjelenési módja, az elidegenült jog viszont a tárgyiasult jog olyan elfajulása, ami alkotója, az ember ellen fordul, az embert létében

fenyegető hatalommá növekszik.[43] Hogy Lukács e szélső pólusokat egybemoshatta, nem csupán terminológiai tisztázatlanságon múlott, hanem éppen műve elkötelezettségét átható messianisztikus szemléletén.

Igaznak tetszik tehát Jones megállapítása, hogy „a polgári gondolkodás romantikus, tudományellenes hagyományának ez az első nagyszabású beszüremlése a marxista elméletbe".[44] E kontraszt még élesebbnek tetszik, ha meggondoljuk, hogy Marx ebben a hagyományban sohasem osztozott. Forradalommal meghaladni kívánta a fennálló rendszert, ám ezzel korántsem tagadta, hanem épp hangsúlyozta a burzsoázia és az ipari forradalom történelmileg előrevivő szerepét. Lukácsnál ellenben „abszolúte hiányzik a fejlett ipari *szocializmus* képe". Nála – úgy tetszik – „gyakorlatilag ez az uralom semmiféle *intézményi* apparátussal nem rendelkezik".[45]

Nem egyszerűen hangsúlyeltolódás vagy orientációhiány következménye ez; inkább prekoncepciók okozta torzulás. Hiszen arról tesz tanúbizonyságot, hogy Lukács, a kommün hajdani népbiztosa még négy évvel a bukás után sem vet számot azzal a pezsgő jogélettel, aminek a maga módján s helyén maga is részese, sőt alakítója volt. Azzal a jogélettel, ami a legkülönfélébb realisztikus és utópisztikus nézetek forgatagát hozta ugyan felszínre, ám a 133 nap változó

eseményei közepette is páratlan céltudatossággal s eredményességgel kódextervezetek sorának az előkészítéséhez vezetett, hogy minél előbb tető alá hozzák az új, a tételes jogrendszeren nyugvó saját intézményi berendezkedést.

Az idős Lukács a századunkban virágzó polgári utópiaelméletekkel egybehangzóan írja, hogy „minden utópia tartalmát és irányát az a társadalom határozza meg, amelyet elvet, történelmi-emberi ellenképei a társadalmilag-történelmileg létező hic et nunc meghatározott jelenségére vonatkoznak" (Sz 92.). Ennek megfelelően a *Történelem és osztálytudat* dramatizált jogfelfogása egy ragyogó jövő képét vetíti előre.

Ha tehát az előbbiekben a lukácsi képet boncolgattuk arról a jogról, amelyet elvetni kívánt, nem érdektelen egy pillantást vetni arra a jogra sem, aminek körvonalait ugyan személyesen nem ő rajzolta meg, mégis ismernie kellett, hiszen 1919. április 1-i keltezéssel ő írt hozzá előszót.[46] Meglepetésre mindenekelőtt az adhat okot, hogy lényegében ugyanazok az utópiák fogalmazódnak meg itt, mint amik a francia forradalom eszmei előkészítése során Voltaire, majd a forradalmi ‚mézeshetek' felfelé ívelő szakaszában annyi más radikálisnak a szájából is elhangzottak; a XIX. század folyamán a naiv reménnyel végigvitt angol és amerikai kodifikációs kísérleteknél megismétlődtek; hogy végül felbukkanjanak a Magyar Tanácsköztársaság

jogi szakközlönye, a *Proletárjog* hasábjain csakúgy, mint Buharin nagy kísérletében, ami *A kommunizmus ábc-je* keretében – 1920-ban – az OK/b/P programjának népszerű magyarázatára vállalkozott.[47]

Lényege az elkülönült, a hivatásos szakbírák és ügyvédek közreműködését feltételező jogalkalmazás kiküszöbölése a joggyakorlat teljes laicizálása jegyében, egy olyan jogrendszer alapján, ami a végletekig leegyszerűsítve, áttekinthetővé téve és nemzetközileg is egységesítve mindenki számára elégséges alapot képezne a maga és mások ügyeiben való eljáráshoz. A szerzők a közeljövő távlataként fogalmazzák meg, hogy „maguk fogják kenyerüket termelni az ügyvédek (. . .) akik eddig egymás vagy a harmadik kezéből csavarták azt ki"; hogy „nem pazarolunk el rengeteg anyagi és szellemi erőt azzal, hogy minden ország pénz-, mérték- és jogrendszerét külön kell megtanulni", hogy „a közigazgatást, bíráskodást nem hivatásos emberek végzik, hanem a termelők látják el bizonyos külön órákban, napokban és hetekben"; hogy majd „a hivatalos lap mindenkinek ingyen jár, és mindenkinek érthetően magyarázza meg a társadalom célját és a központ rendelkezéseit" – annál is inkább, hiszen elgondolói szerint e rendszernek a gyakorlatban kell majd a próbát kiállnia: „A mi abszolutizmusunknak elég lesz talán 5–6 év, hogy az oktrojált kommunizmusról megkérdez-

hesse, elég volt-e, vagy tovább akarod csinálni?"[48] A lukácsi messianizmus elrugaszkodottságát a valóságtól még hangsúlyosabbá teszi, hogy Podach és Vértes előrevetítették ugyan a jogszolgáltatás-közigazgatás teljes laicizálásának lehetőségét, ám teljes intézménynélküliséggel (vagy csupán primitív formákat engedélyező intézményi berendezkedéssel) még az ő – igencsak gazdag fantáziájú – utópizmusuk sem számolt. „A közigazgatási (...) zseninek tere – írják – továbbra is megmarad, sőt fokozottabb mértékben lesz szükség reájuk, mert sokkal átfogóbb és szövevényesebb szervezetet kell megteremteni."[49]

Láthatjuk tehát, hogy még kortársi mércével mérve is Lukács a forradalmat annyira teoretizáltan fogta fel, hogy többé-kevésbé vakon ment el a szocializmus saját intézményi berendezkedésének (az egységes törvényességet és a bürokrácia legyőzését célzó lenini küzdelemből következtethetően igencsak neuralgikus) kérdése előtt. Lukács érzékenysége a szocialista állam és jog kérdéseiben csupán lassan kezdett kifejlődni. Az állam valóságos jelentőségére például csak 1924-es *Lenin*-tanulmányában ébred rá igazán, a jogi problematikát és a proletárforradalmat pedig még egy évvel később, Lassalle leveleinek recenzeálásakor hozza egymással kapcsolatba. Persze – önmagában – még ez sem jelentős fordulat. Csupán annak tanúsítása, hogy a

szocializmus és a jog között Lukács szerint is létezik valamilyen kapcsolat. Ekkor tesz említést először a proletárdiktatúra jogáról mint (szintén) osztályjellegű, gazdaságilag meghatározott jogról. Megjegyzi mindjárt, hogy a proletárdiktatúrában a szabályanyag jogi természete szintén „pusztán formális-technikai nézőpontot ad, és nem sok köze van a dolog lényegéhez". Végül is szerinte csupán arról van szó, hogy a „proletariátus (...) technikai stb. okokból átmenetileg jogi formákat teremt ugyan, sőt időnként a régi joggal való folytonosságról is gondoskodik" – de ez önálló jelentőségre sohasem emelkedik: szemében csak a forradalom alárendelt kérdése marad (U 486–487.).

A *Történelem és osztálytudat* Lukácsa egy roppant dinamizmussal fejlődő gondolkodóra utal, aki energikusan alakítja – noha még nem sajátította el teljesen – a marxizmust. Sem a Tanácsköztársaság időbeli közelsége, sem az emigráció frakcióharcai nem teszik egyelőre lehetővé, hogy megnyugtató mélységben kiérlelve elméletileg feldolgozza a forradalmi gyakorlat tapasztalatait. Vágy vezérelte szektás gondolkodás az, ami hat; a messianisztikus hitet a tények súlyánál erősebbnek érzékeli. Voltaképpen Lenin igazi jelentőségét sem ismeri fel, nevezetesen azt, hogy – mint később írja – „elméleti ereje azon alapul, hogy minden kategóriát (...) az

emberi gyakorlaton belüli hatása szempontjából tekint" (TO 727.).

Lukács intellektuális arculatát hűvös távolról szemlélve talán Thomas Mann portréjához, de egyúttal Lukács szellemi fejlődésének rajzához is hozzájárul néhány színnel az a levél, amellyel – Lukács kiadatását megakadályozandó – 1929-ben fordult Thomas Mann Dr. Ignaz Seipelhez, Ausztria akkori szövetségi kancellárjához: „Dr. Lukács Györgyről van szó, olyan emberről, akinek intellektuális természete, világnézete és társadalmi hitvallása semmiképp sem azonos az enyémmel, ám akiben erős, tiszta és büszke szellemet becsülök és erkölcsileg csodálok, s akinek *A lélek és a formák, A regény elmélete* és más kritikai munkái kétségkívül a legjelentősebbek közé tartoznak, amik az utóbbi évtizedekben e területen német nyelven megjelentek. Bizonyára ismeri személyes előtörténetét, tisztán polgári származását, melynek előítéleteit meggyőződése kedvéért olyan idealizmussal váltotta fel, amiről mondhatja Ön, hogy jobb ügyhöz lett volna méltó, de ami kisszerű és kényelmes lelki tartásra semmi esetre sem vall. Ugyancsak ismeretes Ön előtt az a politikai szerep, amit ez a teljességgel teoretikus ember hazájában akkoriban játszott – úgy hitte, játszani kell –, amikor katasztrofális körülmények szociális rajongóknak átmeneti lehetőséget adtak arra, hogy eszméiket a nép élő testén kísérletileg ki-

próbálják. Ez a lehetőség valami egyszeri volt, a vesztett háború következménye. Minden rend összeomlása hívta elő e lelkeket – akik közül bizonyára sok távolról sem volt olyan nemes, mint amilyen Lukács –, hogy megpróbálkozzanak a renddel, amiben hittek. Nem látok ebben semmi bűnt, csak tévedést és vereséget. Ausztria, Bécs nyújtott azután menedéket a hazájában törvényen kívül helyezettnek, és ott éveken át ő – aki ha doktrinér és elnézést nem ismerő szellemi hajlamai egy történelmi válsággal nem találkoznak, úricsemete létét folytathatta volna – mély nyomorban élt szellemi munkájának... Lukácsot magát is ismerem. Egyszer Bécsben egy óra hosszat fejtegette nékem elméleteit. Míg beszélt, igaza volt. És ha azután mégis egy majdhogynem megborzongató elvontság hatása maradt az emberben, megmaradt a tisztaságé és az intellektuális nemességé is."[50]

Ez a jellemzés talán valamelyes világosságot vet a régóta felszínen levő Naphta-vitára is, mely számunkra most csak a fenti összefüggésben, a húszas évek Lukácsának szellemi arcképe szempontjából érdekes. Az egyre terebélyesedő nemzetközi Lukács-irodalomban ugyanis érzékelhetők törekvések, amik a *Varázshegy*-ben szereplő figura és a lukácsi minta közösségének kérdését megkísérlik egyoldalúan és leegyszerűsítő módon filológiai (tény)kérdéssé redukálni, és mint ilyet, határozott „nem"-mel egyszer s

mindenkorra eldönteni.[51] Pedig hitelesnek látszó forrásból tudjuk, hogy a regénybeli figura filológiai eredete, a Thomas Mann-i inspiráció forrása Lukács számára igen jól ismert volt, ez a kuriózumszámba menő irodalomtörténeti adalék azonban őt mint teoretikust a legkevésbé sem érdekelte.[52] Ugyanakkor a döntő, a tulajdonképpen megválaszolandó kérdés nem „az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonya", ahogyan ezt – Yvon Bourdet megfogalmazását szelídítve – a *Naphta-dosszié* összeállítója látja.[53] Módszertani jellegű és ezért a fentieknél általánosabb kérdésről van szó. Nevezetesen arról, hogy az e korszak Lukácsában megtestesülő gondolkodói típus a valóság fanatikusa lehetett-e már, vagy csupán egy prekoncepcionált valóságé.

A lukácsi prekoncepciók számos gyökérből táplálkozhattak. Hogy csupán néhány legfontosabbról – és egyúttal leginkább valószínűről – tegyünk említést, ilyen lehetett a kanti és hegeli fogalmak fetisizálásában megnyilvánuló terminológiai kötöttség és a valóságos élet valóságos problémái iránti fogékonyság ebből eredő torzulása; ilyen lehetett a világforradalom s a proletártudatosság messianisztikus hite és a tények ebből következő szektás lebecsülése; és nem utolsósorban – s nem is csupán e korszakát illetően – ilyen lehetett a mindenkori politikai gyakorlat olyan nagyfokú tisztelete és követel-

ményeinek feltétlen előtérbe helyezése s érvényesítése, hogy – mint egy részvizsgálat kimutatta[54] – már esztétikai álláspontjainak formálódása is adott stratégia és ideológiai szükségletek automatikus függvénye lesz.

Lukácsnak hallatlan tiszteletet érdemlő képessége, hogy a valóság fanatikusaként saját személyiségét is e valóság részeként, vagyis hűvös tárgyilagossággal, kívülről tudta megítélni – ez azonban korántsem jelenti, hogy azokat a korlátokat, amiket még nem haladott meg, átugorhatta volna. Szellemi biográfusának feltételezése ezért nagyon meggyőzően szól, amikor úgy véli, hogy Leninnek Lukácshoz címzett kritikája és általában a szektarianizmust, a baloldaliságot illető gúnyos megjegyzései, továbbá a Lukácstól oly nagyon tisztelt Thomas Mann levelében foglalt távolságtartó megállapítások is kijózanítóan, előrevivően, a gyakorlat tapasztalataival történő ismételt szembesülésre ösztönzően hathattak Lukácsra.[55] Másfelől épp e korszak Lukácsának megértéséhez mellőzhetetlen módszertani kulcsot szolgáltat az a vizsgálódás, ami bizonyos diszkrepanciát mutat ki „erőteljesebben" idealista *elméleti* állásfoglalásai és „sokkal inkább" realista *gyakorlati* cselekvése között. Az *igazi* Lukács ilyen módon nyilvánvalóan több és összetettebb a *csupán* elméletileg megnyilvánulónál. Voltaképpeni arculata ezért csak „a társadalmi valóság, a tényleges cselek-

vés és az elméleti gondolkodás egymásra reflektálása alapján" elemezhető ki.[56]

A Thomas Mann-i levél keltének dátuma az az év, amikor – évtizedes gyakorlati-politikai munkával a háta mögött – Lukács végül letelepszik Moszkvában. Ott, a Marx–Engels–Lenin Intézet munkatársaként, a még kiadatlan *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és a szintén kiadatlan lenini *Filozófiai füzetek* tanulmányozásába kezdhet, és rövid megszakításokkal közel másfél évtizedet szentelhet Hegellel, Marxszal és Leninnel kapcsolatos rendszeres tanulmányainak és ezeken keresztül annak, hogy önmaga filozófusi mivoltát újraalkossa.

Életműve egészére nézve ezért bizonyosan szerencsés véletlen, hogy életútja éppen ekkor vett olyan fordulatot, ami a gyakorlati kötelezettségektől úgyszólván egészen felmentette, és ennyiben az önmagával való szembesüléshez terepet és lehetőséget is biztosított.

IV. ÁTMENETI ÖSSZEGEZÉSEK ÉS KÉRDŐJELEK

Lukács – rövid habozás után, vajon Magyarországra térjen-e vissza vagy Németországba – 1945. augusztus 1-én megérkezik, és letelepszik Budapesten. Olyan másfél évtizedet tudhat maga mögött, amit mindenekelőtt a marxizmus klasszikusainak tanulmányozásával töltött el. *Az ifjú Hegel*-ben a maga számára megnyugtatóan tisztázta Hegel és a marxizmus viszonyát, Lifsiccel együtt hozzákezdett a marxista esztétika kidolgozásához, a *Literaturnüj Kritik* hasábjain kiterjedt kritikai tevékenységet folytatott, és mindezek mellett még olyan kitérőt is tett – ami persze csak tárgyunkra tekintettel említésre méltó –, hogy kifejezze elvi azonosulását a sztálini alkotmánytervezettel.[57] Itthon – hatvanéves ekkor – az esztétika és filozófia professzoraként, egyúttal a Magyar Kommunista Párt vezető ideológiai tekintélyeként kezdi el munkáját, főként az irodalomkritika, irodalomtörténet és esztétika területén jelentkezve új művekkel.

1. A KÖNYÖRTELENSÉG ÉS CSAPDÁJA „AZ ÉSZ TRÓNFOSZTÁSÁ"-BAN

Ebben az időszakban készül el az a korántsem könnyű években íródott, erősen vitatott, akkoriban azonban erjesztő-informatív szerepet játszó műve, jelesül *Az ész trónfosztása,* melyben a német filozófiának a fasizmus szállászcsinálójaként kikiáltott irracionális vonulatával kívánt leszámolni. Fő érdeklődése mindazonáltal *Esztétikája* filozófiai megalapozására és rendszeres kifejtésére irányul, ami *A különösség* előjátékában, majd *Az esztétikum sajátossága* nagyszabású fejtegetéseiben ölt formát.

Ilyenformán a jog kérdései a felszabadulást követő évtizedekben változatlanul kívül rekednek látókörén. Önállóan nem dolgoz fel jogi problematikát – ilyet következetesen végig sem gondol.

Ennek ellenére nem kerülhette el, hogy *Az ész trónfosztásá*-ban fel ne vessen olyan problémákat, amelyek egynémelyikével a *Történelem és osztálytudat*-ban már megbirkózni kényszerült. Ezeket azonban jelen műve új összefüggésben nem elemezte, inkább csak megsemmisítő bírálatban részesített gondolati tendenciák példáiként hivatkozott rájuk. Előfordul, hogy ami a *Történelem és osztálytudat*-ban az érvelés fő láncszeme volt, most antimarxista nézetként marasztaltatik el; hogy ami korábban pozitív

megállapításnak számított, most elmarasztaltatik, s – talán az idézetek kevéssé figyelmes átmásolása következtében – olyan hivatkozásokkal kerül egy csoportba, amelyekkel pedig épp ellentétes tartalmat hordoz. Mindezek ellenére *Az ész trónfosztásá*-ban található jogi problémák olyan összefüggéseket hoznak felszínre, amik Lukácsot akkoriban közelebbről bizonyosan nem foglalkoztatták, ám később, az *Ontológiá*-ban már következetesen átgondolt kifejtéseket alapoztak meg.

Mármost ami *Az ész trónfosztása* – számunkra mindenekelőtt módszertani szempontból érdekes – problémáit illeti, a weberi szociológia sajátosságát Lukács abban a törekvésben látja, hogy „ideológiai formáknak, különösen a jognak és vallásnak a gazdasági élettel egyenértékű, sőt ezt felülmúló oksági szerepet tulajdonítson" (ÉT 484.). Lukács értékelése szerint ezt Weber azáltal éri el, hogy túlságosan is gyakran fordul analógiákhoz, analogizáló leírással helyettesítve tárgya kifejtését. Lukács számára ez az oksági összefüggések háttérbe szorításával, a történelemben az okozatosság kérdéskörének agnoszticista-relativista elutasításával egyértelmű. Ezért óhatatlanul szubjektivizmushoz vezet, hiszen „formalisztikus analógiák" felállításával „formalisztikusan egyenlősít" történelmileg össze nem tartozó jelenségeket (ÉT 484–489.).

Noha *Az eldologiasodás és a proletariátus tu-*

data érvelésrendszerének egésze – helyesen – arra a felismerésre épült, hogy a gazdálkodás polgári formája kikényszeríti önmaga racionalizálását; majd folyamatosan bevonja e racionalizálásba mindazon területeket, amelyek a gazdasággal kapcsolatba kerülnek; így végül a társadalomszervezés legkülönbözőbb területein az előreláthatóságot optimális mértékben biztosító szervezési formák alakulnak ki – Lukács most a formalisztikus analógia tartalmatlanságát leleplező jegyként említi, hogy „pl. Max Weber nagy hasonlóságot lát a modern állam és egy kapitalista üzem között" (ÉT 485.). Kétségtelen: a bírálat a weberi módszertan meghaladásának ma is aktuális feladatát fogalmazza meg. Más kérdés, hogy a kritika aligha lehet hatásos, ha a vizsgált tárgy különösségébe maga sem hatol a kellő mélységig.

A társadalom szervezésének akár állami, akár jogi eszközeiről legyen is szó, Lukács érdeklődése változatlanul általános világnézeti-módszertani jellegű. A kérdéses formák gazdasági-politikai meghatározottságának, szolgálati szerepének kinyilvánításánál nem jut tovább. Nyilvánvaló, hogy az alapvető, a történeti magyarázattal Weber adós maradt. Ám a másik oldalról nézve az is nyilvánvaló, hogy mihelyt egy ilyen magyarázat adott, a továbblépés feltétele az, hogy kialakítsuk a vizsgálódás második szintjét, ami a mindenkori társadalmi egészben elfoglalt

helyet szem előtt tartva immár a kérdéses terület specifikus jegyeire (így az eszközök technikai vonatkozásaira, áthagyományozódására) mintegy technológiai szemszögből ügyel. Azokra az eszközökre kell érdeklődését fordítania, amelyek épp külsőségükből fakadóan bizonyos állandóságra és ennyiben viszonylagos (társadalmilag mindig konkrétan meghatározott) mozgásszabadságra tesznek szert. Mint Lukács mondatja Hegellel – számára lényegesen otthonosabb, esztétikai összefüggésben –: „Az *eszköz* pedig külsőleges középfogalma annak a következtetésnek, amely a cél megvalósítása; rajta nyilatkozik meg tehát a cél ésszerűsége mint olyan, hogy *ebben a külsőleges másban* és épp e külsőlegesség *által* fenntartsa magát. Ennyiben az *eszköz magasabb rendű* a *külső* célszerűség *véges* céljainál; az *eke* tiszteletre méltóbb, mint közvetlenül az általa szerzett élvezetek és a célok. A *szerszám* fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak, és feledésbe mennek. Szerszámaiban van az ember hatalma a külső természet felett, bár céljai szerint sokszorosan alá van neki vetve."[58]

Feltéve hát, bár meg nem engedve, hogy Weber tipológiák felállításánál és ezekbe történő besorolásnál egy jottányit sem jutott igazán tovább, önmagában ez sem volna meggyőző érv arra, hogy műve felesleges vagy épp káros volt.

Érdemes lenne ezzel párhuzamosan megvizs-

gálni, vajon Lukács irodalomelméleti és kritikai munkáiban milyen tipológiákat alkalmazott, és ezek milyen módszertani alapokon nyugszanak. Ami például a görögség lukácsi eszményítését illeti, ezzel már találkoztunk. Így most megelégedhetünk annak puszta megállapításával, hogy az irodalom területén tipológiákra szüksége volt, hiszen magát az irodalmi jelenséget vizsgálta ennek segítségével. A weberi példáknál viszont ugyanezt feleslegesnek tartotta, mivel a példákban szereplő bürokrácia, jog stb. voltaképpen kívül estek érdeklődése körén. Ilyen távolságból szemlélve nyilván bizarrnak tűnhetett az óegyiptomi bürokráciát és a szocializmust egy helyen említeni. Ugyanakkor valamely rendszeres bürokráciaelmélet összefüggéseiben, mely azt a célt tűzi maga elé, hogy különféle történelmi előfordulások jellegzetességeit különféle tipológiák hálójában helyezze el, már korántsem hat olyan képtelenségnek, mint amilyennek Lukács érzékeli (ÉT 488.).

E pontnál mintha Lukács tovább radikalizálná a *Történelem és osztálytudat* egyébként sem enyhe állásfoglalását. A weberi tipológia kapcsán leírja, hogy a tudományok egyre inkább formalizálódnak, s hogy a történelmi eredet és aktuális tartalom kérdésében magukat illetéktelennek kikiáltva ezek megválaszolásával adósak maradnak. A korábbi minta (TO 356.) nyomán idézi Kelsent, s idézet nélkül hivatkozza Jellinek

álláspontját; ám ezekhez indokolatlanul hozzákapcsolja Preuss tételét is (ÉT 488.), noha három évtizeddel korábban ugyanezt még véleménye alátámasztására idézte. A következő fejezetek feladata lesz bizonyítani, hogy a módszertani választást illetően egyébként Kelsennél és Jellineknél sem eleve torz álláspontról volt szó, inkább arról, hogy a jog önmagában ellentmondásos ontológiai jellemzői közül egyes elemek jogosulatlanul kerültek előtérbe másokkal szemben.

Az ész trónfosztása kérdésfeltevései közt található egy, ami az *Ontológia* jogelméleti tanulságai levonása szempontjából is érdekes lesz, egyszersmind azonban Lukács érvelésmódjára, annak aktualizáló szerepére is jellemző.

A jogász Carl Schmitt szolgáltatja az alkalmat, kinek művén Lukács találóan példázza, miként torkollott a német szociológia a fasizmusba. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után írt munkáiban[59] ugyanis Schmitt élesen az ellen fordult, amit neokantiánus jogfelfogásnak nevezett, tagadva, hogy az állam és a jog csupán formális vonatkozások üres hálója lenne, vagyis puszta beszámítási pont. Egyszerű jogtudományi igazság – mondja –, hogy a normák csak normális helyzetekre érvényesek, és ez érvényességük pozitív jogi feltétele.

A körülmények ismeretében nyilvánvaló, hogy Schmitt állásfoglalásában két ösztönzés al-

kalmi összefonódásának lehetünk tanúi. Egyfelől tudományos igény vezeti, hogy szociológiailag alapozza meg, tegye tartalmassá s ugyanakkor határolja is körül a tételes jog érvényességének fogalmát. Másfelől politikai szándék munkálkodik itt, hogy Hitler hatalomgyakorlási stílusához igazítsa a jogi talajt – elsődlegesen az állam és a jog formális rendszeréből adódó kötelezettségek felszámolásával, így elsőként az érvényesség feloldásával.

Lukács e két tendenciát elszigetelni látszik egymástól.

Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy Carl Schmittnek a neokantianizmus elleni polémiájával „teljességgel" azonosul. Helyeslően magyarázza annak „az egzaktan ismeretelméletileg viselkedő dogmatizmusnak (...) semmivel meg nem okolhatóságát (...), amellyel az újkantianizmus a jogból autonóm, öntörvényű értékterületet csinál". Kétségtelenül igaza van abban, hogy „a jogi tételek érvényessége (...) mindig reális, társadalmilag meghatározott érvényesség", ennélfogva „az újkantiánusok (...) legjobb esetben immanens értelmezését adhatják a mindenkor érvényes jogtételeknek, de sohasem tudományos magyarázatát tartalmaiknak, keletkezésüknek, hatálytalanná válásuknak". Mindebből Lukács arra következtet (amit majd az *Ontológia* egyik vezérgondolataként látunk viszont), hogy Schmitt „a társadal-

mi-állami élet reális folytonosságára helyezi a fősúlyt, s a formális jogot csak mint annak részét tárgyalja" (ÉT 523–524.).

Módszertani éllel kifejtve most először fogalmazódik meg, hogy a jogi komplexus létszerű funkcionálása (vagyis a társadalmi összmozgásban alapvetően meghatározó szerepet játszó gazdasági és más követelmények kielégítése) az elsődleges, és csupán ezen belül vethető fel a kérdés, vajon a jog mind ennek során saját tételezései szerint működik-e vagy sem.

Az elmondottakból Schmitt számára egyenesen következik, hogy nem normális helyzetekben, azaz kivételes állapot idején az állam működése változatlan marad, a jog azonban a maga formálisan érvényes követelményrendszerével visszalép. Az eredmény most is „valamilyen jogi értelemben vett rend" lesz, még ha ez nem is „jogrend". Lukács e pontnál már érzékeli, hogy Schmittnek a kivételes állapot iránti érdeklődése s ezt tükröző módszertani beállítása összefügg politikai meggyőződésével, nevezetesen hogy élesen szemben áll a weimari rendszerrel. Tételeit mégsem kérdőjelezi meg, hiszen Schmitt a neokantianizmussal polémiát folytat, állításai pedig szociológiailag valóban igazolhatók.

Mindazonáltal meg kell jegyeznem, hogy amit Schmitt a normalitásról mint az érvényesség „pozitív jogi" feltételéről mond, ideologikus jellegű érvelés. Hiszen a valóságos jogrendsze-

rekben ritkán fordul elő, hogy a normák érvényességét tételesen is rögzítetten a társadalmi élet normalitásától tegyék függővé. Hozzátehetem azonban: még ha így is lenne, nem vonná maga után a fenti következményt. Hiszen a kivételes állapot jogi rendezése nem minden jogrend félretételét, hanem csupán egy adott helyzetre szabott jogrendnek egy másikra szabottal történő felváltását eredményezné. Másfelől Schmitt – és nyomában Lukács – megállapítását erősíti, hogy a társadalmi-állami élet reális folytonossága kétszeresen is elsődleges: azért, mert a jogi komplexust egészében – mint alárendelt jelenséget – meghatározza, és azért is, mert a jogi normák érvényességét hosszú távon megszabja. Végső soron ugyanis nem a formális érvényességből következik a mindenkori jog tényleges működése. Bármilyennek minősüljön is e működés egy adott jogrendszer formálisan rögzített érvényességi kritériumai szerint, végül is tényleges működése és hatékonysága az, ami önmagát – mint *jogi* működést – érvényesként hitelesíti.

Namármost, ha Lukács egyszer állást foglal, hogy számára a formális érvényesség fogalma nem más, mint csupán neokantiánus torzítás, úgy vállalnia kell ennek következményeit is. Álláspontja pedig egyértelmű: „A ‚jelentésalakulatok' érvényességének újkantiánus elkülönítése társadalmi létrejöttük folyamatától az elmélet-

ben és az esztétikában is teljesen tarthatatlan. Még tarthatatlanabb a jogi tételek érvényességének dogmatikus analogizálása ezzel a területtel, mert érvényességük mindig reális, társadalmilag meghatározott érvényesség." (ÉT 524.)

Így viszont legalábbis következetlenség részéről, ha egyfelől – a neokantianizmussal való leszámolás jegyében – segédkezet nyújt Schmittnek a jogi érvényességfogalom lerombolásához, majd akkor, amikor Schmitt ugyanezt a gondolati konstrukciót arra használja, hogy általa az SA-nak és vezéreinek Hitler általi brutális likvidálását (1934) igazolja, Lukács ezt idézőjelbe tett „‚jogfilozófiai' elméletté" degradálja. 1934-ben, *Der Führer schützt das Recht* című írásában ugyanis – tisztán elméleti nézőpontból – Schmitt nem tesz mást, mint konkrét történelmi helyzetre alkalmazza az előbb elvi általánosságban elmondottakat. Ha a normalitás hiánya felfüggeszti az érvényességet, és kivételes állapotot teremt – amivel, mint láttuk, Lukács messzemenően egyetértett –, úgy csupán szinonim kifejezés, ha Schmitt most kijelenti: „A vezér (...) a veszély pillanatában, vezérségénél fogva, mint legfőbb bíró, közvetlenül jogot szolgáltat."[60]

(Megjegyzésre érdemes, hogy Lukács a jogi forma és az érvényesség kérdését hangsúlyában, árnyalataiban és végkicsengésében is másként fogalmazta meg akkor, amikor az 1945 utáni koalíciós küzdelemben a Magyar Kommunista

Párt újjáépítési programjáról szólt. „*Semmi* – mondotta –, amit valamely demokrácia formálisan adhat, nem értékes *önmagában*... Ez aktuálisan és gyakorlatilag a politikai, szociális tartalom mindenkori elsőbbségét jelenti a jogi formával szemben... A tartalomnak ez az elsőbbsége ne fajuljon el minden forma megsemmisülésévé. Ez legkirívóbban a német fasizmusban történt, ahol minden jogi forma érvényessége teljesen megszűnt, s ezzel önkényes zsarnokság állott elő. A tartalom elsőbbségének hangsúlyozása a formával szemben az új demokráciában új jogállapotra, új jogbiztonságra törekszik, éppen a káosz és anarchia legyőzésére."[61] Nos, a fasizmus romboló hatására történő emlékeztetés ekkor politikailag bizonyosan indokolt volt. Ugyanakkor tény, hogy a németországi fasizmusnak a képzelőerő határait messze meghaladó embertelensége eredendően nem egy jogi formákat mellőző, regulálatlan önkényességből adódott. Hanem abból, hogy maguk a jogi tételezések is tartalmukban egyre gátlástalanabbul brutálissá váltak, s hogy ezeket bürokratikus gondossággal megszervezett rablóhadjáratok és népirtás tudatos szolgálatába állították. A szövetségesek győzelme ezért adott tápot a természetjogi gondolat újjászületésének mindenekelőtt Németországban, mert a jog ott – intézményrendszerével, specialistáival együtt – maga vált a nemzetiszocializmus szolgájává: a min-

denkori hatalom fenntartás nélküli, bár megfelelő jogi formákkal körülcicomázott kiszolgálójává.)

Előbbi következtetésünk meghökkentőnek tűnhet, hiszen a német fasizmus korai, saját közegében is a döbbenet hatását kiváltó szervezett gyilkosságsorozatáról volt szó. Ám ez a kérdés elméleti megfogalmazásán mit sem változtat. Két lehetőség adott: vagy formálisan körülbástyázott érvényességű normák adják a cselekvés mértékét, vagy maga a cselekvés ténye lesz a mérték – pontosabban nem is a cselekvés ténye, hanem annak politikai-célszerűségi értékelése. Tehát vagy szükségesek az érvényességükben formálisan azonosítható normák, hogy megmondhassuk: mi a gyilkosság; vagy más végzi el az értékelést – nevezetesen a mindenkori hatalom (a leszboszi ólomvesszőnél is képlékenyebb s főként előreláthatatlanabb, meztelen politikai-célszerűségi megfontolás alapján), valamint utólag a történelem (ami viszont a kortársi eseményeket már aligha befolyásolja).

A jogi érvényesség határainak formális megvonása és ezzel a jogi tételezések rendszerének formális elkülönítése a jogi komplexus mellőzhetetlen jegye, sajátszerűségének fő hordozója. Helytelen alapokon nyugvó megközelítése ugyan misztikus ködbe vonhatja valóságos szerepét, mindez azonban nem változtat azon, hogy a formális vonatkozásrendszer tényleges

jegye a jognak. Schmitt a jog e sajátszerűségét a társadalmi összkomplexusból kiindulva közelítette meg, érvényesülésének korlátait vizsgálva fogalmazta meg kritikáját.

A következő fejezetekben igyekszem majd kimutatni, hogy a jog formaiságának kérdésében az ellentétes megközelítések sarkítottsága nem feltétlenül visszautasítandó: ez részben a jog lényegéből, belső ellentmondásából is fakad. A formaiság olyan, a jogi működés sajátszerűségével összefüggő problémát rejt tehát, aminek megoldása – Lukács életművében – az *Ontológia* elkészültéig váratott magára.

2. Utalások egy szintézis felé „Az esztétikum sajátossága"-ban

A jogi téma egy évtized múltán ismét felbukkan Lukácsnál, mégpedig *A különösség* kísérletét követő nagy vállalkozásában, *Az esztétikum sajátosságá*-ban. Az az összefüggés, amiben a jogot tárgyalja, most sem jogi; a jog csak példaként szolgál.

Alkalmat erre a különösség, közvetítés és közép terminológiai tisztázása ad; ezek kapcsán fordul Lukács a *legalitás* és *moralitás* kettősségének problémájához. Már ifjúkori műveitől nyomon követhettük, hogy a kezdetben csaknem metafizikus merevségű – neokantiánus gyö-

egyediség az általánosság eme uralmának részint tárgyai, részint *megvalósítására szolgáló eszközök*" (ES 198. – kiemelés: V. Cs.).

Vagyis, mint Lukács sugallja, az egyediség olyan önálló tényező, ami a társadalom jogi befolyásolásában maga is befolyással rendelkezik. Ez pedig előrejelzése annak a későbbi következtetésnek, hogy a jogi komplexus működése a jogi tételezések által megvont keretek között – csupán a törvényesség elvének formális követelményét követve – nem írható le. Ehhez az „alkalmazkodás" gyakorlati mikéntjének, a törvényességgel való dialektikus ellentmondásának ontológiai megvilágítása is szükséges.

kerű – szembeállítás miként szelídül a legalitás és moralitás egymást kölcsönösen feltételező kapcsolatának dialektikus felfogásává. Lukács most már egyértelműen látja, hogy a „merőben objektív jog" és a „merőben szubjektív moralitás" létrejötte egyaránt társadalmi szükségszerűség, antinomikus végletekké torzulásuk pedig egy hibás elméleti kiindulópont következménye. Ami a jogot illeti, „a hajthatatlanul keresztülvitt elvont legalitás odavezet, hogy a jog teljesen leválik az emberi szándékról. Minden egyes jogi tételnek a mindenkori egyes ember tudatával vagy akaratával szemben fenntartott szükségszerű függetlensége, amelyben e szféra jogosult általánossága kifejeződik, ezáltal egy teljesen önhatalmúnak látszó egzisztenciához jut, egy, az emberiségen zsarnokmód uralkodó ‚Leviathán'-ná fetisizálódik". Egyidejűségük szükségképpeni jellegét s azt, hogy antinómiává torzulásuk hamis premisszák alapulvételéből fakad, Lukács szintén hangsúlyozza: „...az emberek társadalmi gyakorlatának mindkét formája mélyen jogosult, mint az emberek társadalmi életének mozzanata... Csak elvontan elszigetelve s ezért egyoldalúan önmagára utalva fajul szertelen antinómiává a két viszonylag jogosult pozíció" (ES 196.).

Úgy tetszik, a probléma e dialektikus megfogalmazása már a kérdés marxista megoldását

vetíti előre, s ennyiben előlegezi a tervbe vett – bár el nem készült – *Etiká*-t.

A legalitás és moralitás között – állítja most Lukács – az etikum közvetít. Érzékenyen fogalmazza meg, milyen jelentőségteljes a közöttük zajló kölcsönhatás. „Hiszen mind fogalmilag, mind történelmileg igazságtalan az az absztrakció, hogy egy jogi rendszer a nép erkölcsi nézeteitől teljesen függetlenül tartósan működhet. Minden egyes jogi tételnek a mindenkori egyes ember tudatától, önkényétől való szükségszerű függetlensége eközben érvényben marad, de pusztán a mindenkori pozitív jogi rendszer közvetlen működése szempontjából. Meghatározott jogi tételek, intézmények, sőt egész jogrendszerek genezisében, átformálódásában, tényleges eltűnésében nagy, olykor döntő szerepet játszik az az eleven kölcsönhatás, amelyet a nép elevenen ható erkölcsi nézeteivel tartanak fenn. Eközben persze nem szabad elfelejteni, hogy az etika csak egy részét fejezi ki azoknak a gyakorlatilag ható meggyőződéseknek, amelyek az ilyen kölcsönös hatások szempontjából tekintetbe jönnek." (ES 197.)

Mivel elmélyedni nem kívánunk az etika problémáiban, mindebből számunkra az a következtetés fontos, ami a jog mint eszköz önállótlanságát hangsúlyozza a társadalmi folyamatok meghatározásában. Emlékezzünk csak rá, hogy Lukácsnak a marxizmus elsajátításával

vívódó korai művei a forradalmi közvetlenség messianisztikus hitétől hajtva még a tudatosságot állították a jog mögé. Nos, a fenti kifejtés ezzel szemben az *Ontológia* egyik alapvető tanulságát vetíti elénk. Nevezetesen: a jog – végső soron és történelmi távlatban – csakis annyiban érvényesülhet, amennyiben a társadalmi közvetítés más ideologikus és nem ideologikus eszközei támogatják, vagyis amennyiben tételezése és/vagy tényleges működése a társadalmi összfolyamat egyébkénti mozgásával egyező irányú.

Lukács ilyen kölcsönhatás bizonyítékát látja abban, hogy bizonyos elkülönítéseket a jogrendszerek elismernek – jelesül hogy a szándék mozzanatait a törvényhozás és a jogászi kazuisztika növekvő mértékben veszi figyelembe (ES 198. és 199.).

Ilyen lehetőség valószínűsége persze aligha zárható ki. Mégis úgy vélem, hogy a legalitás és moralitás közötti kölcsönhatás ennél lényegesen összetettebb csatornákon keresztül érvényesül. Ami pedig a jogi tényállásokban alkalmazott megkülönböztetéseket (és ezek egyik elemeként a szándékosság értékelését) illeti, úgy gyanítom, hogy a voltaképpeni meghatározó inkább az, amit az *Ontológia* Lukácsa majd a társadalom fokozódó társadalmiasodásának nevez. Röviden arról van szó, hogy a társadalmi viszonyok egyre bonyolultabbá válása a társadalmi viszonyok szabályozására hivatott jogi tételezések

egyre összetettebbé válását vonja maga után. A jogi szabályozás technikájában ennek egyetlen járható útja – mondhatnánk: kényszerpályája – gyakran nem más, mint a szándékosság ténye és foka szerinti differenciálás. A differenciálás viszont így – hozzátehetjük – merőben szabályozástechnikai kérdés, elveszíti tehát másutt szerzett etikai arculatát.

Végezetül Lukács érinti a jog általánosságának problémáját is. Ürügyet erre a hegeli terminológia érvényesítése ad, nevezetesen hogy az erkölcsiség szempontjából az „egyediség", a jog szempontjából az „általánosság", míg az etikában mint közvetítő középben a „különösség" a döntő (ES 197.).

Nos, az általánosság említése azáltal lesz elméleti jelentőségű, hogy az általános és egyedi közötti kapcsolat magyarázata Lukács számára néhány kevéssé hagyományos és ezért sokat sejtető megfogalmazást sugall. A jog*alkalmazás* egyik mozzanatáról például így ír: „létrejönnek olyan önálló jogintézmények, pl. az esküdtszék, amelyek fő szándékaihoz tartozik az egyedi eset specifikumához való *alkalmazkodás*". Más szavakkal kifejezve, az általánosság kategoriális elsőbbsége mellett a különösség és az egyediség nem egyszerűen egy logikailag szükségképpeni, egyértelmű biztonsággal előre látható deduktív következés végpontjai – nem csupán jogilag önállótlan összetevők. Hiszen „a különösség és az

Második rész

A kopernikuszi fordulat az *Ontológiá*-ban

V. ONTOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS MINT A ‚SZOCIALISTA NORMATIVIZMUS' MEGHALADÁSÁNAK MÓDSZERTANI LEHETŐSÉGE

1. Az Ontológia létrejötte és módszertani jelentősége

A lukácsi *Ontológia* látszólag paradox jelenség: „kezdete egy új filozófiai gondolkodásmódnak, jóllehet egy hatalmas, páratlan életmű zárókövekent született."[62] – Úgyszólván Lukács egész életét végigkísérő, a marxizmuson belül mindenekelőtt önmagával folytatott polémiája ez a mű, egyúttal egy olyan gondolkodói teljesítmény betetőzése, mely a klasszikus marxi tanítást századunk tudományosságának a szintjén kívánja rekonstruálni – és egyben újrafogalmazni. Noha a műre a megformálásbeli befejezetlenség rányomja bélyegét,[63] és betegségének elhatalmasodása arra kényszerítette Lukácsot, hogy az utókorra hagyja éppen csak átjavított kéziratának megítélését,[64] mégis lehetősége nyílott arra, hogy kéziratát – első változatában – néhány tanítványával megbeszélje.[65] Ám az utókor ítélete, ami elé Lukács a művét bocsátotta, nem egyszerű megítélés. Inkább polémia, a marxizmus szellemében önmagára minduntala-

nul visszakérdező, tételeinek összefüggését s rendszertani következetességét ismételten végiggondoló vita, melynek egyetlen célja, hogy „a marxizmusnak a XX. században és a XX. századnak a marxizmusban" való érvényesítését elősegítse.[66]

A szerző szándéka szerint is polémiáról van szó – polémiáról, mely a marxizmus reneszánszának történelmi folyamatához mint korunk növekvő jelentőségű tényezőjéhez kapcsolódik. Amint erre Gyertyán találó kifejezése is utalt, a marxizmus reneszánsza abból az igényből táplálkozik, hogy elméletében ugyanolyan kimunkált és részleteiben meggyőző magyarázatot adjon a XX. század valóságára, mint amilyent a XIX. század valóságára adott. Vagyis a jelen döntő kérdéseire kell adekvát válaszokat adnia, azokra a problémákra, amelyek a szocializmus intézményi berendezkedésével, világrendszerré növekedésével, a Lenin óta eltelt évtizedek gyakorlatának kritikailag feldolgozandó örökségével és nem utolsósorban a nemzetközi fejlődés sokirányú kérdéseivel kapcsolatosak.

E történelmi feladatkitűzésnek a marxizmus csak saját megújulásával tehet eleget. Nem egyszerűen arról van szó, hogy bővítenie kell fogalmi kereteit, tételeinek összefüggéseit pedig újraértelmezni, hogy ezáltal az elmélet felvevőkészsége tágabb, problémaérzékenysége kifinomultabb, korunk valóságát korunknak a színvona-

lán tükröző legyen. E polémia döntő jegye éppen az, hogy mindent érinteni kíván, és annál inkább lényegi, minél inkább magához a marxi módszerhez tér vissza.

Hogy ennek horderejét érzékeltessem, elég emlékeztetni arra, hogy egy elmélet marxista voltának megítéléséhez a kritériumot *végső soron* az „elméleti alapzatként" szolgáló „tudományos szemlélet" adja.[67] Nem más ez, mint a *Mi az ortodox marxizmus?* 1919–1923 között megfogalmazott alaptételének megerősítése, amit Lukács 1968-ban – épp a marxizmus reneszánsza szempontjából – változatlanul „számottevő aktuális jelentőségűnek" tartott (TO 210–211., ill. 718.).

Felesleges hangsúlyozni, hogy amikor a marxizmus önmagával való azonosságát ilyen szigorúan – mintegy kritériumot adva – határozzuk meg, nem a klasszikusok ma is klasszikusnak tekintett alaptételei megkérdőjelezéséről, hanem épp a marxizmus lényegét alkotó történetiségnek a marxizmusra visszavetített következetes alkalmazásáról van szó. Más szavakkal, magának a megismerésnek és az igazságnak a történetiségéről: arról, hogy „amit most igaznak ismerünk el, éppúgy megvan a rejtett, később kiütköző hamis oldala, mint ahogy annak, amit most hamisnak ismerünk fel, megvan a maga igaz oldala, amelynél fogva azelőtt igaznak számíthatott..."[68]

Talán feleslegesnek és triviálisnak tetszik a megállapítás, mégis, a semmitmondás ódiumának kockázatát is vállalva, szükségét érzem hangsúlyozni, hogy annak az újdonságnak a gyökere, amit a lukácsi *Ontológia* a marxizmus szemléletébe hoz, mindenekelőtt magában az ontológiai megközelítésben rejlik. A bevezető jellegű *Történeti fejezetek*-ben Lukács meggyőzően bizonyítja, hogy az ontológiai megközelítés mindig is a marxi vizsgálódás alapvető jellemzője volt. Persze annak kimutatása, hogy az eredeti marxi gondolathoz képest Lukács nem valamiféle új mozzanatnak a marxista gondolkodásba való becsempészésére tett kísérletet, hanem – ‚csupán' – rendszeresen, egy átgondolt fogalmi rendszer keretében kibontotta, ami már benne rejlett, pusztán filológiai érdekességgel bír. Csak annak számára lehet érdekes, aki Marx szemléletét valóban filológiai módszerekkel és igényességgel rekonstruálni akarja, vagy netalán a lukácsi *Ontológiá*-val kapcsolatos fenntartásait kívánná azzal alátámasztani, hogy az *Ontológiá*-ban kidolgozott tudományos szemlélet eltérést jelent Marxtól.

Épp az *Ontológia* Lukácsa figyelmeztet szüntelenül arra, hogy a gondolati teljesítmények megítélésénél végső soron nem a kérdéses gondolatok önmagában vett, elvont rekonstruálhatósága, hanem tényleges történelmi hatásgyakorlásuk a fontos. Nos, ha e tételt a marxista ta-

nítás különféle történelmileg jelentkező arculataira vetítjük, a következőket mondhatjuk: benső lehetőségében, szándékai szerint bármennyire ontológiai is volt Marx szemlélete, tény, hogy az eddigi Marx-interpretációk – beleértve Engels és Lenin filozófiailag továbbalakító, sokoldalú hozzájárulását is – egyre inkább az ismeretelméleti nézőpontot tolták előtérbe.

Tekintettel e hangsúlyeltolódásra, ami már a szemléleti torzulás veszélyét is magában rejti, Marx ontológiai alapelveinek a feltárása önmagában is új utakat és távlatokat nyithat a marxi gondolat filozófiatörténeti rekonstruálása számára. Még gyökeresebb fordulatot tesz lehetővé e rekonstrukció a marxizmus egyes társadalomtudományi elméleteinek újrafogalmazásában. Hiszen ismeretes, hogy számos társadalomtudományi elméletet – így például jogelméletet – Marx, Engels vagy Lenin önálló formában nem dolgozott ki. Ezek az elméletek csak századunk első harmadának vége táján – a marxista jogelmélet például az 1917-es forradalom konszolidációjának időszakában, immár szocialista jogelméletként – kezdtek kialakulni; így ezek megalapozásában meghatározó szerepet játszottak az *akkor* uralkodó, azóta hagyományossá vált Marx-interpretációk.

A jelen tanulmánynak nem feladata, hogy a marxista filozófia fejlődéséről értékelést adjon, vagy hogy az ontológiai megközelítés filozófiai

problematikáját megvilágítsa. Hasonlóképp külön tanulmányt igényelne azoknak az összefüggéseknek feltárása, amik a lukácsi pályaívből s a lukácsi totalitásszemléletből szervesen következő *Ontológiá*-t korunk más filozófiai törekvéseivel kapcsolatba vagy párhuzamba vonják.[69]

A fenti kérdések elemző vizsgálatára csakúgy, mint Lukács ontológiai felfogásának belső bírálatára (annak eldöntésére például, hogy a lukácsi mű valóban „két – egymásnak számos alapvető mozzanatában ellentmondó – ontológiát tartalmaz"-e, amint ez Lukáccsal polemizálva elhangzott)[70] csak a filozófiai szakirodalom lehet hivatott. Sajnos, az *Ontológia* alapkérdései ez idő szerint hazai filozófiai életünket nem hatották át annyira, hogy ennek eredményei a lukácsi életműhöz méltó tanulmányokban jelentkeztek volna. Persze a pezsgés, amit hiányolunk, a számbavétel s a felkészülés számlájára is írható. Ennek viszont látható formát kell majd öltenie legkésőbb akkor, amikor az *Ontológia* hamarosan várható angol, német, lengyel, olasz, francia, román stb. kiadásai napvilágot látnak, és a nemzetközi porondon kialakuló vita a hazai filozófiai gondolkodást is a polémiában való részvételre készteti.

Tekintettel az imént mondottakra, nem vállalkozhatunk arra sem, hogy az ontológiai nézőpontról mint olyanról meghatározást adjunk. Ám vizsgálódásunk számára elégséges az isme-

retelméleti nézőpontról való leválasztás is – legalább ama lényegi pont erejéig, hogy míg a társadalmi folyamatok és összetevőik elemzésekor az ismeretelméleti megközelítés e folyamatokat és összetevőiket mint visszatükröződések igaz vagy hamis, helyes vagy helytelen eredményeit tartja szem előtt, az ontológiai megközelítés számára mindenekelőtt az adott társadalmi környezetben végbemenő tényleges hatásgyakorlás a fontos. Az ontológiai megközelítés mellőzhetetlenségére utal egyebként az is, hogy a társadalmi történések valójában a társadalomban cselekvő egyedek *mindenkori* tudatával, a társadalomban ténylegesen reprodukálódó tudati objektivációk közegében és szervező hatásuk közbeiktatódásával zajlanak le – végső soron függetlenül attól, hogy ezeknek tartalma ismeretelméletileg mennyire igazolható. A társadalmi lét bármely összetevőjét tekintjük is – az egyedi tudattól az olyan hatalmas mozgatókig, mint a politikai vagy vallási ideológiák, a követésre ösztönző morális példaképek vagy a kényszerapparátustól is támogatott jog –, ezeknek *csupán* visszatükröződési folyamatok eredményeiként – tükörképekként – való értékelése nem vezetne el ténylegesen játszott szerepükig. Nem adna magyarázatot arra, hogy olyan ideológiai képződmények, amik az utókor szemében torznak minősülnek, miképp tölthettek be oly sikeresen saját korukban szükséges funkciót, s

hogy e szerepjátszásukban olykor miképp lehetett épp a visszatükrözött valóságtól való eltávolodásuk az egyik legsajátabb mozgatórugó.

A társadalmi folyamatoknak és összetevőiknek mint visszatükröződési folyamatoknak az értékelése persze korántsem kizárólagos jegye az ismeretelméleti nézőpontnak. A filozófiai gondolkodásban úgyszólván a kezdetektől vannak olyan irányzatok, amelyek a *logika* kategóriáit létkategóriáknak tekintik. A filozófiatörténetben ez a tendencia Hegelnél jutott a legtisztább és a legkorlátlanabbul érvényesülő kifejeződéshez. Az ilyesfajta okfejtésben viszont szükségképpen sajátos bukfenc következik be. Az efféle elméletek szerint ugyanis a gondolkodás a valóság képmásaiként általános fogalmakat alakít ki e valóságról; e fogalmakat rendszerré szervezi; e fogalomrendszer egyúttal egy egyetemes logikai rendszert is létrehoz; majd fogalmait – természetszerűleg – a valósággal szembesítve is alkalmazni kezdi. Az emberi megismerés folyamatában azután e fogalomrendszernek – immár *mint a valóság kategóriáinak* – fokozatosan egyre nagyobb, a további megismerés sorsára és eredményeire is kiható jelentőséget tulajdonít, mind a valóság fogalmi megragadásakor, mind az így szerzett ismeretnek az eddigi ismeretekkel közös tudásanyaggá szervezésekor.

Ontológiá-jában Lukács a logikai nézőpontnak túlfeszített, csaknem az ismeretelméleti szi-

nonimájaként, szükségképpeni kiegészítőjeként felfogott jelentőséget tulajdonít.

Ez mindenekelőtt a hegeli filozófiához való kötődéséből adódik. Részben ez magyarázza azt is, hogy pályafutása során mindvégig a totalitásszemlélettel szembesítve bármiféle ismeretelméleti megközelítést csak alárendelt jelentőségűként fogad el – ami további következményként vonja maga után, hogy Lukács mélységes ellenszenvvel viseltetett a XX. század ismeretelméleti áramlatai iránt, s velük szemben rendkívül merev, olykor értetlenségről tanúskodó purifikátori hévvel lépett fel.

Az ontológiai nézőpontot Lukács – pályaívét tekintve tudatos és sokszorosan hangsúlyozott törekvésként – a *totalitásszemlélettel* kapcsolta össze. Ama kevés pontok egyike, amiben Lukács kritikusai egyetértenek, pontosan az, hogy a *Történelem és osztálytudat* időszakától kezdve a totalitásigény Lukács filozófiai útkeresésének döntő mozgatója. Közelebbről vizsgálva nem más ez, mint az összefüggések kutatásának igénye, kiegészítve azzal a felismeréssel, hogy a szóban forgó összefüggések csak a mindenkori egészen belül nyerhetik el magyarázatukat és tulajdonképpeni jelentőségüket. Végső soron tehát a mindenkori egész a tudományos vizsgálódás elsődleges tárgya, és nem ennek elemi összetevői. Azaz „a mindenkori komplexus totális összefüggése előbbre való, mint egyes elemei.

Ezeket csak az illető létkomplexuson belül, mindenkori konkrét együttműködésükből érthetjük meg, viszont hiábavaló fáradság volna, ha magát a létkomplexust elemeiből akarnánk gondolati konstrukcióval életre kelteni" (Sz 57.).

A totalitásszemlélet az, ami Lukács szemében kivezető utat látszik mutatni mind az aprioriszticusan elfogadott gondolati-logikai konstrukciók kényszervágányára terelt kifejtések Scyllájából, mind a marxista gondolkodásban hagyományosult leegyszerűsítő, mechanikus, vulgarizáló tendenciák Charybdiséből. A Marx által előrevetített, ám a követők gyakorlatában kellően be nem teljesített remény e felcsillanását s a megvalósítására tett kísérletet nevezte Lukács *tertium datur*-nak, ami végső soron nem más, mint „a totalitás történelmileg konkrét dialektikus felfogása".[71] Nem véletlen tehát, hogy ezt a kiút ígéretét hordozó lehetőséget Lukács gyakran két rossz véglet közötti jó választásként fogalmazta meg. Egy jellegzetes példát idézve: „Elutasítandó a kategóriák felépítésének, elrendezésének minden ‚logikai levezetése', mely elvontan felfogott általános fogalmakból indul ki. Ez ugyanis az összefüggéseknek és minőségeknek, amelyeknek sajátszerűsége ontológiailag valóságosan társadalmi-történelmi eredetükre épül, a fogalmi-rendszeres hierarchia látszatát kölcsönözné, és ez az igazi lét és az állítólag meghatározó fogalom diszkrepanciája kö-

vetkeztében meghamisíthatná konkrét lényegüket, konkrét kölcsönhatásukat. És ugyanígy el kell utasítani a vulgármaterialista ontológiát is, amely a bonyolult kategóriákat egyszerűen az elementáris-meghatározó kategóriák mechanikus termékének tartja, és így egyrészt elzárja magát a bonyolultabbak különös sajátosságainak megértésétől, másrészt hamis, állítólag ontológiai hierarchiát teremt köztük, amely csak az előbbieknek tulajdonít tulajdonképpeni létet." (Sz 90–91.)

2. A szocialista jogelmélet fejlődési problematikája

Ami az *Ontológia* tanulságának a jog elméleti magyarázatában történő felhasználását illeti, a döntő pontot korunk jogtudománya egyik legfőbb feladatának felismerésében, nevezetesen annak a jelenségnek leküzdésében látja, amit az irodalom – bizonyos pontatlansággal és leegyszerűsítéssel, szemléletessége okából mégis elfogadottan – „szocialista normativizmus"-nak nevez.[72] Noha e címke határozott s egyértelmű álláspontot látszik jelölni, valójában összetett jelenségről van szó, amit a marxista vizsgálódás egyetlen lehetőségeként történelmileg: a kialakulásánál közreható politikai, ideológiai és eszmetörténeti tényezőket figyelembe véve kell megközelítenünk.

A forradalom jogszemlélete

Nos, a szocialista forradalom – mint könnyen belátható – nem hozott, nem is hozhatott magával kidolgozott, kész jogelméletet. Marx és Engels gondolataiban, számos a jogot érintő elemzésében egy rendszeres jogelmélet kibontakoztatásának a lehetősége ugyan adva volt, de sem a munkásmozgalom aktuális feladatai, sem a jogelmélet diszciplínájának belső fejlődése ekkor még nem igényelte e lehetőség valóra váltását. Ilyen megrendelést önmagában a szocialista forradalom kirobbanása, a hatalom átvétele sem adott. A lenini *Állam és forradalom*, továbbá *Az államról* szóló előadás a legbeszédesebb példa arra, hogy közvetlenül forradalmi helyzetben az állam a központi tényező; a jog sem elméletileg, sem ideológiailag nem kap kulcsszerepet. Megírásukkor – 1917 augusztusában–szeptemberében csakúgy, mint 1919 júliusában – a forradalom aktuális elvi kérdéseinek kifejtése során a jogi problematika olykor meg sem nevezve, csak az államéban oldottan szerepelt.

Lenin, akinek kivételes képessége volt arra, hogy a teoretikust és a gyakorlati forradalmárt önmagában egyesítse, vagyis hogy az elméletet és a gyakorlatot közvetlen összefüggésükben, folytonosan egymásra vonatkoztatva szemlélje, a joggal csak a forradalmi stratégia és taktika által szükségessé tett mértékben és módon foglalkozott: akkor tehát, ha az ilyen érdeklődés-

nek nem csupán teoretikus, de közvetlenül gyakorlati jelentősége is volt. Márpedig a forradalom felfelé ívelő szakaszában a jog szerepét közvetlenül a politika vállalta magára: a jogot a politikai propaganda eszközeként használta fel, megsemmisítve ezáltal a jog viszonylagos önállóságát is, s a jogi megfontolások helyében tisztán politikai megfontolásokat érvényesített;[73] sőt a törvényhozás is inkább a politikum kizárólagos, csupán a forradalom érdekeitől befolyásolt érvényesüléséhez biztosított általános kereteket, semmint hogy ez érvényesülés útjait és módjait jogilag specifikálta volna.[74]

A jog azonban, jóllehet majd minden sajátszerűségét levetkezve a mindennapok politikai gyakorlatához hasonul, mégis az első pillanatoktól kezdve létezik. Jelenlétét a szocialista átalakulásban mégsem hagyományos, hanem a hely és az idő kivételességétől megszabott funkciók indokolják. Így egyrészt túldimenzionált, mert a forradalmi győzelem, a ‚mézeshetek' mámora a forradalmi akaratot s szándékot végtelenre tágítja, és a jognak olyan szerepeket tulajdonít, amelyekkel az utópiák karjaiba hajtja. Másrészt a racionalista indíttatású, de korlátlanul előrerohanó utópizmus saját ellentétébe is átcsap. Vagyis a jog, a kristálytiszta rendű jövő eszköze úgy jelenik meg, mint ami pillanatok alatt laicizálódik, és sajátszerűségei levedlésével hamarosan elhal. Az utópizmus belső ellent-

mondása így az, hogy egyszerre demiurgoszi szerepkörrel ruházza fel és semmisíti is meg a tárgyát. E kettős szerep olyan elméletek kialakítására ösztönöz, amelyek a polgári múlt progresszív elemeiből mozaikszerűen építkezve valódi programokat és utópiákat vegyítenek, és a forradalmi mozgás dinamikájának s a benne felszínre vetődő eszmék széles skálájának megfelelően változatos elgondolásokban öltenek testet. Ugyanakkor ezek az elméletek – különösen Szovjet-Oroszországban – olyan törekvések kifejeződései, amelyek lényege épp egy valóságos program hiánya. A jogot máris az elhalás közeli perspektívájában látják: az újonnan létrehozott, kiterjedt erőszak-apparátust és minden kellékét úgy értékelik, mint a polgárháború specifikus termékét, s így megszüntetésüket is annak végére remélik.

Kétségtelen, hogy a maga formaiságában (gyakorlati intézményeivel, technikai apparátusával) kiépített jog a konszolidáció terméke. Kétségtelen az is, hogy az orosz proletárforradalomnak nem adatott meg, hogy konszolidációja rövid, zavartalan átmenet legyen. Ismeretes, hogy marxi értelemben az orosz proletárforradalom eleve nem lehetett ‚klasszikus', hiszen nem fejlett tőkésállamban, nem is világforradalmat kiváltva következett be. Nos, nyilvánvalóan e nem klasszikus társadalmi robbanásnak a konszolidálása sem lehetett klasszikus.

A szovjet-orosz forradalmat olyan intermezzók térítették rendkívüli utakra, mint a polgárháborúk kiváltotta hadikommunizmus és az ezt a másik szélsőségbe átcsapva felváltó Új Gazdasági Politika.

A rendkívüli helyzetben, melyet továbbra is átmenetként éltek meg, a jog közeli elhalásának reménye változatlanul tartotta magát. Teoretikusai szemében még hosszú évekig gondot okozott, hogy mit kezdjen a szocialista társadalom a joggal, mely a kezében van, noha voltaképp nem őt illeti, hiszen az osztálytársadalmak terméke, s mint ilyennek, már rég el kellett volna halnia.

Az elméleti törekvések érzékeltetésére három jellegzetes nézetet idézek.

A Petrazsickij-féle pszichológiai irány marxista követője, M. Reiszner arról biztosította a forradalom vezetőit, hogy a jog lényege az osztálygyökerű intuitív tudat. Ebből következően a forradalom győzelmes megvívásával már ki is alakult a forradalmi jog, noha törvényhozás még nincs.[75]

A forradalmi átmenet Szovjet-Oroszországának igazságügyi népbiztosa, P. I. Sztucska viszont – a marxi tételek rövidre zárásával – a jogot társadalmi (mindenekelőtt gazdasági) viszonyok rendszereként határozta meg. E leegyszerűsítő állásfoglalás eredménye a viszonyok olyan háromszintű láncolata lett, melynek

konkrét kifejeződései a gazdasági viszonyokkal azonosnak tekintett jogi viszonyok (a gazdasági alap összetevői), absztrakt kifejeződései pedig a törvény és a jogi ideológia (felépítményi összetevők).[76]

A későbbi fejlődés szemszögéből a legkidolgozottabb s egyszersmind jogi problematikájában is a legtartalmasabb E. Pasukanisz elméleti kísérlete volt. A jogot ő is a társadalmi viszonyokkal hozta kapcsolatba, adott viszonyok formáját látta benne.[77]

Az ő kifejtésében a leegyszerűsítés abban jelentkezett, hogy a jellemzést, amit Marx egy meghatározott történelmi típusról (mint a vizsgálatai fénykörébe vont, vizsgálatai szempontjából valóban döntő jelenségről) adott, Pasukanisz abszolutizálóan általánosította, és maga a jogi jelenség mellőzhetetlen fogalmi feltételévé tette. Ilyen kifejtésben lettek a jogilag releváns viszonyok „áruk birtokosainak viszonyai", azzal a további – immár természetesnek ható – következménnyel, hogy „a jogi fogalmak logikája pedig az árutermelés társadalmi viszonyai logikájának felel meg".[78] Az a „megfelelés", ami Pasukanisz szerint a jogi fogalmak és az árutermelés társadalmi viszonyainak kapcsolatát jellemzi, nála nem egy ontológiai tény megállapítása, hanem olyan szemléletmód kinyilvánítása, ami a későbbiekben majd elméletileg kártékony leegyszerűsítések forrásává lesz. Pasukanisz

ugyanis *expressis verbis* kimondja – és ezzel az egyértelműséggel talán ő az első, aki a marxista jogelméletet a lenini értelemben vett ismeretelmélet irányába hajlítja el –, hogy a norma a fennálló vagy keletkező viszonyokból „levezethető".[79]

Érdemes felfigyelnünk ugyanakkor a Pasukanisz kifejtésében rejlő sajátos ellentmondásra. Mert bár elméletileg előbbre lép társaival szemben, állásfoglalása ugyanakkor egy gyakorlati visszalépéssel társul. Egyfelől, s elmélete ennyiben előrelépés, fogalmilag leválasztja a jogot az államról, gyökeresen eltérő strukturáló és működési elveket tulajdonítva neki. Nem az államnak van szüksége jogra – írja –, hiszen az állam puszta erőszakszervezet, ahol „a meztelen célszerűség elve uralkodik". A jog az, ami feltételezi az államot („a jogi forma legtökéletesebb megvalósulása" például nem más, mint az állami közegben lezajló bírósági eljárás). Másfelől, s ezt tekinthetjük visszalépésnek, a jog nem más, mint puszta átmenet. Hiszen – mint mondotta – a jog az áruviszonyokhoz kapcsolódik, vagyis a jog *par excellence* burzsoá jog. Amikor pedig a burzsoá jog eltűnik, maga a jog hal el.[80]

Pasukanisz ilyen módon a jogi formát már a maga sajátszerű létében érzékeli. Ám egyúttal a szocializmustól idegennek – egy a múltból itt ragadt csökevény koloncának tekinti.

Úgy vélem mégis, nemcsak igazságtalanok

lennénk Pasukanisszal szemben, de ideológiakritikailag is helytelenül – a lukácsi *Ontológia* módszertani tanulságait is félreértve – járnánk el, ha Pasukanisz állásfoglalásában csupán leegyszerűsítően egyoldalú Marx-értelmezést látnánk. Az a kép ugyanis, ami teoretikus szemmel nézve torznak bizonyul, kora történelmi valóságának tükre volt: a jog jövőjével kapcsolatos habozó magatartást juttatta kifejezésre. Azt a megnyugtatóan ideológiailag sem leküzdött, a forradalom radikális baloldali utópiáiból tovább táplálkozó nézetet, miszerint a szocializmus és a jog együttélése csak kényszertársbérlet, s mint ilyen, csupán egy szükséges átmenet kísérőjelensége.

A korai szovjet irányzatok lényegileg ugyanabban a hibában osztoztak, mint amit Lukács *Történelem és osztálytudat*-a esetében megfigyelhettünk: nem látták előre a szocializmust a maga gyakorlati-intézményi berendezkedésével együtt. Lukács tanulmánya, *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* az ipari társadalmat a kapitalizmussal azonosította. Következésképp mindazon strukturáló elvek (formális racionalizálás, eldologiasodás) ellentmondásos társadalmi következményeit, amelyek az ipari társadalmakat általában jellemzik, csak és kizárólag a kapitalista formációnak tulajdonította. Ugyanígy a korai szovjet jogelmélet sem számolt annak lehetőségével és szükségszerűségével, hogy

a szocialista társadalomnak ki kell alakítania a maga jogi felépítményét, ami hamarosan maga is szövevényes, kevéssé áttekinthető, bürokratikusan manipulált rendszerré növekszik.

Úgy tetszik, számos tekintetben hasonló utópikus ideológia (pontosabban olyan, amiben csak a negatív program kidolgozott, ti. az, amit elutasít; a pozitív program viszont körvonalaiban adott csupán, anélkül hogy megvalósítása eszközeit a lehetséges buktatók számbavételével specifikálná) az, ami korunkban az újbaloldal mozgalmait áthatja. Manapság az újbaloldaliak azok, akik Lukács marxista életművéből csak a *Történelem és osztálytudat*-ot tekintik fogyasztható szellemi tápláléknak, a szocialista jogelmélet iránti érdeklődést pedig kizárólag az orosz proletárforradalom első évtizedének általunk is tárgyalt kísérletezőire korlátozzák. Feltehetően hasonló tőről fakad a nyugati baloldal jogelméleti gondolkodásának az a jellegzetes vonása is, hogy a marxizmus legeredetibb jogelméleti hozzájárulását – s egyúttal változatlanul legaktuálisabb teoretikus problémáját – a jog elhalásának kérdésében látja.[81]

A ‚szocialista normativizmus'
társadalmi gyökere
és megnyilvánulási formái

Amint a Szovjetunióban a társadalmi-gazdasági konszolidáció lezajlott, e nézetek is egyszerre túlhaladottakká, sőt egyenesen diszfunkcionálissá – a további fejlődést és annak elméleti megalapozását akadályozókká – váltak.

A szocializmus saját jogi berendezkedésének kezdetét jelezte – már Lenin életében – a szovjet-orosz kodifikációs hullám megindulása s szétsugárzása más köztársaságokba; az igazgatási apparátus kettős alárendeltségű szervezetrendszerének kiépítése; a hatósági jogalkalmazásban a törvényesség egységességének érvényesítése s ennek biztosítására az ügyészi felügyelet kiépítése – olyan fejlődés tehát, ami a szocialista állam és jog egymásrautaltságát, összetett technikai apparátusának kiépítését a társadalom számára is nyilvánvalóan mellőzhetetlenné tette. Az immár önálló szovjet jogfejlődés mérföldköve, szimbolikus megkoronázása – tudatos politikai szándéka szerint, de a szovjet fejlődés valóságos logikájából következően is – az 1936. évi alkotmány volt.

Az új realitással az elméletnek nyilvánvalóan számot kellett vetnie. A feladat kettős volt: a régi álláspont elvi-kritikai meghaladása és a szocializmus immár sajátjaként vállalt jogi berendezkedésének elméleti megfogalmazása. A szov-

jet jogelmélet mindkét feladatnak sikerrel tett eleget.

Ám nem szabad elfelejteni, hogy a szovjet fejlődés színpadán e feladadatkitűzés egy másikkal történelmileg egybefonódott. A társadalmi konszolidálódás időben egybeesett Sztálin hatalomra jutásával s így azzal a feladattal, hogy a Sztálin által követett politikai irányvonalat és gyakorlatot elméleti köntösben is megfogalmazzák. Mindez az adott bonyolult történelmi helyzetben a sztálini irányvonal igazolásának túlsúlyát eredményezte a konszolidáció elméleti megalapozásában. Tekintettel arra, hogy e korszak gyakorlata a marxizmus elméleti kezelésében is torzulást eredményezett,[82] rövid kitérőt kell tennünk, hogy vázolhassuk, miként értelmezte Lukács eme gyakorlat legjellegzetesebb vonásait, melyek – többek közt – a jog elméleti felfogását úgyszólván máig érvényesülő utakra terelték.

Amennyire írásaiból megállapítható, Lukács érzékletes, ám a lényeget elrejtőnek tekintette a ‚személyi kultusz' kifejezést. Tudományos fogalomként nem fogadta el,[83] de újat sem adott helyette. Ugyanakkor a ‚sztálinizmus' kifejezés, amit helyette használt, nem kínál megfelelő alternatívát sem teoretikus, sem ideológiai tekintetben.[84]

Ismeretes, hogy e hallatlan szövevényes, szerteágazó kapcsolatokat és vonatkozásokat mutató problémakör politikai megfogalmazása és

meghaladása a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusán történt meg; részelemzéseken nyugvó elméleti feldolgozása azonban a marxista tudományosságban nem tartott ezzel lépést.

Lukács szellemi biográfusa meggyőzően mutatja ki: a fasizmus legyőzése előtti időszakban, amikor adva volt egy „reális és döntő alternatíva, amely nélkül egyszerűen nem lehetett becsületesen élni", Lukács „rendkívül mély belső meggyőződéssel" azonosult Sztálinnal. Ez nemcsak tudatos politikai választást megtestesítő magatartás, de – adott elméleti konzekvenciákban kifejeződve – „szellemi útjának következménye" is volt.[85] Hermann azt is meggyőzően érzékelteti, hogy e viszony a XX. Kongresszus után megfordult – mégpedig nem szubjektív vagy tisztán intellektuális választás eredményeként, hanem mindenekelőtt azért, mert maga a történelem vetette fel így a kérdést. Egyrészről a szocializmusnak immár nem ellenséges rendszerekkel szembeni közvetlen konfrontációban kell kimutatnia belső tartalékait, hanem „minden benső ellentmondásával együtt kell hogy bebizonyítsa a fölényét – elsősorban emberi fölényét – a modern manipulációval szemben".[86] Másrészről ezeket az éveket olyan „fontos események" jelzik, amik „a polgári világban és a szocialista államokban is sokszor" a marxizmus tanításainak bizonyos fokú erodálását idézték elő.

Mivel Lukács a *tertium datur* igényét mindig konkrét módon, világtörténelmileg fontos alternatívák elméleti megoldásának módszertani lehetőségeként fogta fel, saját küzdelme fő irányát is a revizionizmus és a dogmatizmus egyidejű elvetésében mint egyedül helyes alternatíva választásában fogalmazta meg. Ezért írta az 1956-os eseményeket követő konszolidáció első éveiben, hogy „védtelenül állunk e veszéllyel szemben, ha Sztálin és a sztálini korszak dogmatizmusával nem számolunk le kíméletlenül, ha nem fedjük fel az ebben és az ennek alapjául szolgáló módszerben a szisztematikus összefüggést éppúgy, mint a belőle következő magatartásban".

Említeni is szükségtelen, hogy itt nem egy történelmi korszak, hanem egy elméleti-módszerbeli torzulás kritikájáról van szó. Egyszersmind persze nyilvánvaló, hogy e kritika elvégzése (azaz a marxizmus–leninizmus következetes érvényesítése) már a kérdéses korszak differenciált, a maga ellentmondásaiban történő értékelését is lehetővé teszi. Ezért írhatta Lukács ugyanitt: „Pusztán egy ilyen kritika alapján lehetséges Sztálin életművének pozitívumát történetileg értékelni..."[87]

Élete utolsó másfél évtizedében Lukácsot e kérdéskör állandóan foglalkoztatta, tervezett nagy elméleti vállalkozásai – *Esztétiká*-ja, *Etiká*-ja, *Ontológiá*-ja – sorában azonban önálló

feldolgozást nem szentelhetett neki. Álláspontja számos tanulmánya alapján mégis rekonstruálható.

A vizsgált jelenségnek három összetevője érdemel későbbi elemzéseink, a szocialista jogelmélet fejlődésének szempontjából figyelmet.

Első a napi politikai szükségletek, a mindenkori taktika uralma az elmélet felett. Egy beszélgetés során Lukács így fogalmazott: „A sztálinizmus igazi lényege szerintem az, hogy a munkásmozgalomnak, a marxizmusnak a praktikus jellegét elméletileg fönntartva a praxisban nem a dolgok mélyebb belátása szabályozza a cselekvést, hanem taktikájához konstruálják hozzá a mélyebb belátást."[88] Lukács számos alkalommal hangsúlyozta, hogy a lenini módszer megfordítására gondol. Leninnél ugyanis a „konkrét helyzet konkrét elemzése" állott első helyen, ez volt „az általános elvek alkalmazhatóságának elengedhetetlen közvetítője" is. Ezzel szemben itt arról van szó, hogy „dogmatikus módon abszolutizálják az adott esetben illetékes legmagasabb hatóság taktikai döntését" (P 354.). Ilyen következmény nyilván nem az elméletből magából adódik; ilyet csak kívülről lehet az elméletbe bevinni. Módja az az „elméleti erkölcstelenség", ami „minden egyes stratégiai vagy taktikai döntést a marxi–lenini tanításból ‚vezetett le', mint közvetlen, logikailag szükségszerű következményt" (T 422.). Ára pedig az, hogy „a

marxista kutatás is messzemenően ‚végérvényes igazságok' taglalásává, alkalmazásává és terjesztésévé vált csupán" (U II 310.).

Végül az eredmény nem más, mint időleges „elméleti pusztítás", „szofisztika", „a marxista terminológiában tökéletes és teljességgel önkényes szubjektivizmus" (T 300.).

Az ilyen helyzet kettős következménnyel jár. Az elmélet, benső tartalmát illetően, nem emelkedhet a napi gyakorlatra mechanikusan alkalmazott prakticizmus fölé (T 422.), hiszen „puszta propagandaeszközként" járul a már meghozott döntésekhez (Sz 561.). Külső hordozója pedig óhatatlanul olyan dogmatizmus lesz, ami minden saját rendszeréből kiinduló elméleti megújulást eleve kizár. A marxizmus alaptételei tehát illusztratív segédeszközökké degradálódnak, mivel az „ily módon gondolati dogmarendszerré általánosított marxi elmélet – miközben megőrzi dogmatikus-absztraktív merevségét – ráadásul tisztán önkényes, elvont-voluntarista jelleget ölt" (P 354.).

E gyakorlat másik fontos jellemzője: hajlama a deklarációkra. Ez kifejeződésre juthat akár abban, hogy az eszközöket célként kezeli, akár abban, hogy konkrét tényleges teljesítmények helyett a verbális-formális megoldásokat részesíti előnyben.

A lenini határozottságot és célratörést kívánta a jogaiba visszaállítani Lukács, amikor fel-

hívta a figyelmet arra, milyen erőteljesen hangsúlyozta Lenin a szocialista demokrácia kérdését. „Mert a szocializmusban – Leninnek is mindig ez lebegett a szeme előtt – a demokrácia formális mozzanatai (általános választójog, titkos szavazás stb.) kevésbé fontosak az emberi hétköznapok valóságos demokratizálódásánál."[89] Ez a csaknem aforisztikus tömörséggel megfogalmazott állásfoglalás nem új Lukácsnál. Gyökerei messzire nyúlnak. A jelen kifejtés összefüggéseiben megelégedhetünk mégis utolsó Lenin-tanulmánya problémafelvetésével: „Nemcsak az ideológiát, hanem mindenekelőtt a mindennapi élet anyagi valóságát kell alapjaiban forradalmasítani. A szocialista demokráciának ezért valóban át kell hatnia az emberek egész anyagi életét; az ember társadalmiságát a mindennapi élettől kezdve a döntő társadalmi kérdésekig valamennyi ember saját tevékenységének termékeként kell kifejezésre juttatnia." (L 224. és 223.)

Ebben az összefüggésben kell említenem az 1936. évi szovjet alkotmányt, mely – mint jogi dokumentum – saját korában a világ leghaladóbbnak s legdemokratikusabbnak tekintett alkotmánya volt. Tényleges gyakorlatában azonban a személyi kultusz torzulásaként jellemzett törvénysértések következtében nem mehetett túl haladó jellegének, garanciális minőségének puszta kinyilatkoztatásánál. Egyébiránt, hogy

deklaratív formák konkrét történelmi megvalósulásaikban mennyire eltérő tartalmakat hordozhatnak, jól mutatja, hogy ugyanez a dokumentum – számottevő formális módosítás nélkül – a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. és következő kongresszusain elhatározott szocialista társadalomépítésnek is – egészen az új alkotmány létrehozásáig – állami alapokmányaként szolgálhatott.

Végül harmadik ismertetőjegyként említendő a politikai gyakorlat szervezeti bázisa. Témánk szemszögéből mindenekelőtt azért érdekes, mert a kérdéses szervezet működési elve meghatározott társadalmi-pszichológiai következményeket von maga után. Végletesen sarkított megfogalmazással Lukács olyan „legalsó szintig leérő bürokratizálásról" beszél, ami „a centralizált apparátus minden egyes közreműködőjének életét-halálát megszabja" (S 110.). Egy olyan apparátus működtetéséből viszont, melyben a lenini értelemben vett demokrácia elsorvad, a hatalmi mozzanat pedig túlsúlyba kerül,[90] számos súlyos következmény adódhat, ami a valóságos társadalmi dinamizmust szociálpszichológiai lecsapódásában látszólagossá teszi, vagy éppen önmaga ellen fordítja, s ezzel saját tömegbázisát veszélyezteti.

A lenini értelemben felfogott demokrácia gyakorlati torzulása így magát a gyakorlatot ellentmondásossá, az emberi önmegvalósítás

szemszögéből puszta látszattá teheti. Ha ehhez még az is társul, hogy a taktika lesz a kizárólagosan meghatározó, úgy a társadalomban cselekvő egyed szükségképpen elveszíti a szélesebb horizontokat, és perspektívátlanná, az adott taktika függvényévé válik. Egy ilyen helyzet lehetőségére utal Lukács éles megfogalmazása: „Ha a bürokrácia a benne élők uralkodó életformájává válik (...), akkor az apparátus napi szükségletek által irányított taktikája elkerülhetetlenül a jó és a rossz közti döntések legfelső szintjévé válik. Mivel pedig ebből nem származhatnak társadalmilag valóban objektív cselekvési normák, (...) az ember valódi társadalmi aktivitása pusztán szorgalmas, gyakran elembertelenítő passzivitássá korcsosul." (S 110.)

Nos, ilyen körülmények között vállalkozott Visinszkij e gyakorlat elméleti megfogalmazására, a jog különös területére alkalmazva a gyakorlat általános meghatározásait.

Ami a korábbi elméleti tendenciákkal szemben a visinszkiji váltás jellegét és elméleti színvonalát illeti, kétségtelen tény, hogy Visinszkij éles eszű, következetes, a marxizmus klasszikusait könnyedén idéző, számottevő jogi kultúrával rendelkező, intellektuális értékeket is létrehozó gondolkodó volt. Sajátos paradoxon – ami nem egyszerűen személyiségéből, hanem az ember és a kor találkozásából fakadt –, hogy elméleti írásai kifejezetten ügyészi stílusban íródtak.

Feszesen, ellentmondást nem tűrve, okfejtését a marxizmus klasszikusaival alátámasztva, a más véleményűekkel szemben a büntető felelősségre vonást célzó váddal kiegészítve adta elő mondanivalóját.

Világosan látta, hogy az alapkérdés, amiben a megelőző jogelméleti álláspontot meg kell haladnia, „a jog és a diktatúra összeegyeztethetőségének kérdése a proletár államban".[91] Drámai hangvétellel ecseteli a kárt, amit a korábbi nézetek a szovjet társadalomépítésnek okoztak, hogy „a jog és a törvényesség tekintetében lefegyverezzék a proletariátust a szovjet jog és a szovjet törvény diszkreditálásával, a szovjet joghoz, a szovjet államhoz és a szovjet törvényhez való nihilista viszonyulás terjesztésével".[92] Amit ezzel szembeszegez, az „a kemény fegyelem szüksége mind a munka, mind az együttélés területén".[93] Nem más ez, mint az osztályharc élesződéséről szóló sztálini tanítás átültetése a jog nyelvére. „Erős és hatalmas proletárdiktatúra – ez az, amire nekünk ma szükségünk van ahhoz, hogy a halódó osztályok utolsó maradványait is pozdorjává zúzzuk, és tolvajmesterkedéseiket meghiúsítsuk" – írta Sztálin,[94] és Visinszkij egy gördülékeny, ám hibátlan következetességgel s kérlelhetetlen keménységgel működő jogi apparátus követelményének megfogalmazásával ad e sztálini kívánalomnak jogi kifejezést: „A proletárdiktatúra semmiféle törvény által

nem korlátozott hatalom. A proletárdiktatúra azonban megteremti a maga törvényeit, felhasználja a törvényeket, megköveteli a törvények megtartását, megbünteti a törvények megsértését."[95]

Visinszkij az átmeneti korszak alapvető dialektikájának lényegét – vagyis azt, hogy az az ideológia, ami*t* meghaladni és az is, ami*vel* meghaladni kíván, csak és kizárólag a *maga* időszakában, történelmileg konkrét módon töltheti be funkcióját – nem veszi észre. Frazeológiája egyenesen azt sugallja, mintha a kérdéses fejlődési szakasz Leninje kívánna lenni. És mert elméleti mondanivalóját a közvetlen taktikai feladatok szolgálatába állítja, gondolkodása olyan antidialektikus sarkítottságba torkollik, ami szemléleti merevséget eredményez, s leginkább a manicheista világlátás két őserejének: a jónak és a rossznak csak kiütést ismerő küzdelmére emlékeztet.

Hangsúlyoznom kell, hogy e gondolkodásmód hibái nem mutatkoznak meg tiszta formában, hanem pozitív elméleti felismerésekkel keverednek. Csupán néhány jellemző példa: a szovjet fejlődés tényleges szükségleteit tükrözte, hogy Visinszkij a jog normatív jellegét elismerte, a jog fogalmi meghatározásában ezt *genus proximum*-má emelte, továbbá hogy a jogot állami tevékenységként ragadta meg.[96] Sőt eljutott olyan megállapításokhoz is, amelyek ma is ak-

tuálisan előremutató szerepet tölthetnek be. Felismerte például a jogfogalomban a specifikus elkülönítő jegyek fontosságát,[97] s hangsúlyozta a jog instrumentum jellegét,[98] amivel egyszersmind előlegezte gyakorlati kategóriaként történő kezelését.

Mindent egybevetve úgy tűnik, ennek a jogi gondolkodást kényszervágányokra terelő teoretikus magatartásnak a gyökereire nem mutathatunk rá egyszerűen úgy, hogy a visinszkiji szövegekből néhány megállapítást mint e következmények okozóját kiemelünk. A visinszkiji megközelítésben mindenekelőtt a módszer az, ami jellemző és említésre méltó. Ebben az időszakban született állam- és jogelméleti írásai mindegyikében fellelhető egy mindenkor helyesen, vitathatatlanul egyértelmű végrehajtást igénylően döntő – s így végül magát az elméleti gondolkodást is feleslegessé tevő – központ elképzelése; a társadalmi folyamatok gazdasági meghatározottságának olyan apodiktikus kinyilvánítása, amiben a viszonylagos önállóságnak, a meghatározott általi meghatározásnak, a visszacsatolásnak már nem is jut hely; végezetül pedig a társadalmi törvényszerűségek olyan determinista (politikai tendenciájában valójában voluntarista) felfogása, ami a létezőnek vagy kívánatosként tételezettnek semmiféle spontán korrekcióját, következésképp a szociológiai elemzést sem tűri el.

A szocialista normativizmusra jellemző (vagyis a normákat előtérbe helyező, a meghatározó rangjára emelő) gondolkodás szerkezete így immár egy abszolutista felvilágosító társadalomképére emlékeztet, ahol is a döntés – ami a társadalmi történések sorát minden részletre kiterjedően egyértelműen meghatározza – állítólag a valóság objektív törvényszerűségein alapul ugyan, ám közelebbről megvizsgálva mégis az tűnik ki, hogy a döntés eleve kiválasztott, eljárási módszerét pedig szükségtelen elméletileg megalapozni.

Visinszkij művében érdemes megfigyelni, hogy a gazdasági szféra meghatározó szerepe miként fordul egyfajta mechanikus determinizmusba, ami végül magát a történelmet is alternatívátlan történéssé, belsőleg szükségszerű reakciók láncolatává degradálja. E mechanikus determinizmus ugyanakkor egy voluntarisztikus gyakorlatot támogat, hisz a mindenkori központ hivatása az, hogy „felismerje" a konkrét megfelelést alap és felépítménye között.

„A jognak (. . .) – írja Visinszkij – nincs saját története, de fejlődéstörténete szervesen összefügg (. . .) azoknak a társadalmi és elsősorban termelési viszonyoknak fejlődésével, amelyekből és amelyek talaján a jog, az egész jogi felépítmény mint általában a politikai felépítmény *kinő*. A jog éppen ezért nem lehet az adott társadalom gazdasági színvonalán felül, amint

egyébként nem lehet az alatt a színvonal alatt sem. A jog *szükségszerűen megfelel* ennek a színvonalnak, illetve belsőleg összhangban van vele (Engels levele Konrad Schmidthez, 1890. november 27-én). Ez a körülmény kizárja a jogfejlődéssel kapcsolatban azt az elképzelést, amely abból indul ki, hogy a *jogi fogalmakat és a jogintézményeket mechanikusan át lehet vinni* egyik gazdasági korszakból a másikba."[99] Nos, e magyarázat egyszerűen ideologikus funkciójú: ama korábbi álláspontnak az elítélése, ami szerint a szovjet jog átvett burzsoá jog lenne.

Mindez egyetemes érvényességű tétellé tágítva azonban nem bizonyított, sőt nem is bizonyítható. Egy olyan elméleti állásfoglalással állunk szemben, ami a mindenkori gazdasági alap és a belőle „kinövő", néki „szükségszerűen megfelelő" jog között mechanikus megfelelést lát, következésképp a jogi berendezkedéseket is a maguk történeti egymásutánjában, csupán diszkontinuus jelenségekként fogja fel, eleve kizárva a *jog*fejlődés lehetőségét. Ha elfogadnók, hogy a felépítmény nem más, mint mindenkori alapjának reflexe (vagyis csupán saját alapjának függvénye, ami a történelmileg vele érintkező más felépítményekkel nem függ össze), úgy a felépítmény viszonylagos önállósága, majd sajátszerű különállása is végső soron fokozatosan elenyészne. A történelem dialektikája vész el Visinszkijnél, amikor bármilyen *egyéb* meghatáro-

zásra vagy közvetítésre való utalás nélkül, problémátlan egyértelműséggel írja, hogy „az osztálytársadalom minden gazdasági korszakának a maga joga felel meg, és a jog kimerítő fogalmát nem a jog elemzésében kell keresni és megtalálni (...), hanem az adott jogi formát szülő társadalmi és termelési viszonyok elemzésében".[100]

A szociológiai kérdésfeltevés merev elutasítására egy évtizeddel későbbről idézhetünk példát, egy korabeli jogelméleti szerző, Deniszov tankönyvének bírálatából. A szerző nem átallotta azt állítani, hogy „minden jogszabály addig van hatályban, amíg formálisan vagy ténylegesen hatályon kívül nem helyezik".[101] Visinszkij reflexiója a következő: „A törvény vagy a törvényhozó által megszabott ideig van hatályban, vagy addig, amíg a törvényhozói hatalom hatályon kívül nem helyezi. A törvény hatályának semmiféle ‚tényleges megszüntetéséről' nem lehet szó. Hisz világosnak kell lennie annak, hogy maga a ‚tényleges hatályon kívül helyezés' fogalma minden tartalmat nélkülöz. Ki jogosult arra, hogy ténylegesen hatályon kívül helyezze a törvényt? Milyen feltételek mellett, mikor és milyen okból vagy milyen körülmények folytán helyezhető ténylegesen hatályon kívül a törvény? E kérdésekre a tankönyv nem válaszol, de nem is válaszolhat, minthogy semmiféle szabá-

lyozás nem lehet ott, ahol minden az önkénytől függ."[102]

Persze Visinszkij érvelése támadhatatlan, amennyiben a kérdést szigorúan ‚jogászi' – formális – nézőpontból elemezzük. Ez azt jelenti, hogy egy normának a jogi szférán belül tételezett *formális* hatályossága *formai* szempontból valóban mindaddig fennáll, míg a jog egy másik, ellenkező tartalmú normának a tételezésével azt meg nem szünteti. Társadalmilag azonban a formális hatályosságnak csak annyiban van értelme, amennyiben a kérdéses norma joggyakorlattá válik, azaz hatályosul. Pusztán formális jellegű és jelentőségű normaként olyan tételezés lenne, aminek valóságos tárgya nincs. A *de jure* körben mozgó jogászi érvelésnek ezért találkoznia kell a ténylegesen lezajló jogi mozgásfolyamatok *de facto* leírásával. A joggyakorlat jogalakító szerepével, valamint annak lehetőségével, hogy valamely norma hatályossága a gyakorlatban megszűnik *(desuetudo)*, számolni kell tehát akkor is, ha ez szigorúan jogi nézőpontból – esetleg – a törvényesség sérelmét jelenti. A törvényességi igényt abszolutizáló merevséggel érvényesíteni, azaz a jogi tételezés és a tényleges gyakorlat közti konfliktus lehetőségét eleve kizárni valójában a normativista, a ‚jogászi' világszemléletnek tett engedményről tanúskodik.

A szocialista normativizmus jogszemléletének hatása a következő évtizedek jogi gondolkodá-

sára kétféle módon nyomta rá bélyegét. Részben közvetlenül, a jog viszonylagos önállóságának, saját fejlődésének, hagyományainak lebecsülésén keresztül, részben pedig azáltal, hogy meghonosította a jogpolitikai kívánalmaknak közvetlenül elméleti kategóriákként és így a jog elméleti leírásában mintegy axiomatikus kiindulópontokként történő kezelését.

Kétségtelen, hogy a Visinszkij által megfogalmazott jogpolitikai követelmények az akkoriban de facto érvényesülő politikai szükségleteket fordították át a jog nyelvére. Más kérdés azonban – és a szóban forgó jogpolitikai kívánalmak konkrét igazolhatóságától is teljességgel független –, hogy az elérendő célok normatív tételezése és rögzítése nem rendelheti maga alá a valóság elméleti megismerését és kifejtését. A szocialista normativizmus e tiszta megfogalmazódása tehát – marxi értelemben – elmélet és ideológia egyszerre. A módszertani torzulás abban rejlett, hogy ahol az osztályharc ideologikus érdekei megkívánták, az ideológia korlátlanul érvényesülhetett az elméleti megfontolások felett. Azt tehát, ami jogpolitikailag – *akkor* és *ott* szükségszerű tendenciákat hordozva vagy sem – kívánatosnak tűnt, a valósággal azonosították, és így, abszolút érvényűvé emelve, a jogi jelenség tényleges mozgásának leírását ennek alárendelték.

A jogi jelenség elméleti magyarázata során mindenekelőtt a lenini *visszatükröződési elmélet*

leegyszerűsítően túlzó, merev alkalmazására tettek kísérletet. Ez a kérdéses évtizedek marxista filozófiai törekvéseiben korántsem volt elszigetelt jelenség. A társadalmi jelenségek összefüggéseinek vizsgálatában a visszatükröződési elmélet egyre egyetemesebb és kizárólagosabb szerephez jutott, ami azzal a következménnyel járt, hogy az adott jelenség specifikusan ismeretelméleti vonatkozásainak a nem ismeretelméleti vonatkozásoktól való elhatárolása egyre inkább elhalványodott, de maga az ismeretelméleti elemzés is nagymértékben vulgarizálódott. Ami a jogot illeti, a jogalkotási folyamatot többnyire a társadalmi valóság transzformált visszatükrözéseként, a jogi normát pedig a társadalmi valóság képmásaként értékelték. Mindebben az ‚adekvát tükrözés' igénye fokozatosan olyan hangsúlyt kapott, hogy a tudományos közfelfogás lassan magát a jogi normát is ismeretelméleti módon s kategóriaként kezdte kezelni.

A pontosság kedvéért meg kell jegyeznem: egyetlen jogelméleti írás sem mondta ki *expressis verbis,* hogy a jogi norma szükségképpeni tulajdonsága az ismeretelméleti értelemben vett igazság vagy hamisság. Meg kell jegyeznem persze azt is, hogy a kérdésfeltevés a finomabb különbségtételekig egyáltalán nem is jutott el. Ám ugyanakkor gyökeret vert egy olyan sommásan leegyszerűsítő ideológiai megítélés, ami már magában a jog logikai megközelítésében is a vissza-

tükröződési elmélet ellen irányuló támadást látott – noha a logikai elemzés (önmagában teljességgel indokolt) igénye többnyire eltérő filozófiai hagyományokból táplálkozott, következésképp nem is polémiában született.

Mindenesetre e gondolkodási minták a tudományos közfelfogást oly nagy mértékben áthatották, hogy még alig egy-két évtizede is szinte lehetetlen – mert reménytelen – feladatnak tűnt annak meggyőző kimutatása, hogy a norma előző megismerés eredményeire épül ugyan, önmagában azonban a megismerés eredményeinek csak gyakorlati alkalmazása; vagyis úgy elemezendő, mint az ember által önfenntartása érdekében kialakított technikai eszköztár egyik eleme, és nem mint teoretikus kategória. Gyakorlati jellegéből viszont az következik, hogy a valósághoz fűződő ‚képmásszerű viszonya' lényegében az emberi gyakorlat minden tárgyiasult képződményével közös. Ahogy egy eszközzel, pl. egy baltával kapcsolatban nem beszélhetünk igazságról, csak az eszköz és a cél, ill. érdek viszonyáról, alkalmazhatóságról vagy megfelelőségről, úgy egy magatartási szabály vonatkozásában is csak az utóbbiakról beszélhetünk.[103] Eszerint tehát abból önmagában semmi specifikus nem adódik, hogy a tárgyiasulás eredménye egyszer nyelvi köntösben jelenik meg, másszor másfajta, közvetlenül eszközjellegű objektivációkban.

Jogelméletünk csak a jelen évtizedben jutott el ama árnyaltabb különbségtételhez, hogy a visszatükröződési elmélet alkalmazási körén belül elkülönítse azt a tartományt, amit az ismeretelméleti igazság és hamisság valóban jellemez, és ilyen módon – többek közt a jogi objektivációt e tartományból kizárva – megnyissa az utat a jog ontológiai megértése felé.[104] Megjegyzendő, hogy a filozófiai irodalom – legalábbis Magyarországon – még lassúbbnak bizonyult ezen elhatároló jelentőségű lépés megtételében. Sőt még most is mintha egy hajdani kultúra lehetséges rekonstruálása szempontjából kiemelkedőbb jelentőséget tulajdonítana a nyelvileg formába öntött emlékeknek, mintha azok eleve képmásszerűbbek volnának, és közvetlenebbül tanúskodnának egy letűnt korról, mint azok az emlékek, amik ugyane közösség tárgyi kultúrájából maradtak fenn.[105]

A politikai berendezkedésben a központi döntéshozatal jelentőségének állandó hangoztatása oda vezetett, hogy az elmélet magát a jogfogalmat is a köré építette fel, amit az állam illetékes szerve jogként tételezett. Igaz ugyan, hogy a jog Visinszkij-féle meghatározása a „törvényhozási úton létrejött magatartási szabályok" összességén túl – kiegészítőleg – a jog körébe vonta az „olyan szokások és együttélési szabályok összességét, amelyeket az államhatalom szankcionált",[106] ám a népi demokráciák szocialista

jogelméletének megalapozói nem mulasztották el rámutatni arra, hogy e kiegészítés csupán a Szovjetunióban, történelmileg volt indokolt, és így a szocialista jogrendszer kiépítésével alapját veszti.

Ilyen módon annak kritériuma, hogy egy jelenséget az elmélet mikor tekinthet jogi jelenségnek, egy gyakorlati aktus, nevezetesen a kérdéses jelenség jogi jelenségként történő tételezése lett. Ez az álláspont egyrészt problémátlanul elfogadta, hogy a tudományos megismerés számára a jogi jelenség fogalmi kritériumát a jogi rendszer normatív tételezése szolgáltassa, másrészt a jog fogalmi körülhatárolásában a hangsúlyt így egyértelműen a tételezés alanyára, a jogalkotóra helyezte.

A központi döntés gondolatának vezérlő motívummá emelkedése azt eredményezte, hogy ami egykor – a szovjet államiság kezdeteikor – csupán célszerű munkamegosztásnak indult, most hierarchikusan rendezett, egymást kizáró funkciókká merevedett. A *jogalkotás* és *jogalkalmazás* kapcsolatában a jogalkotás feltétlen primátusára gondolok – arra, hogy e szemlélet számára voltaképpen a jogalkotás az egyetlen, a kizárólagosan meghatározó jogi tényező. Modelljéül olyan berendezkedés szolgál, amely az állami szervezetrendszeren belül mereven leválasztja azt, aminek egyedüli funkciója, hogy megalkossa a jogot, míg más szervek egyedüli

funkciója az, hogy a megalkotott jogot alkalmazzák az elébük vitt esetekre. Hierarchikus-funkcionális alárendeltsége következtében a jogalkalmazás így társadalmi súlyában másodrendű lesz, és tartalmában, szerepjátszása minőségében is többé-kevésbé puszta végrehajtássá degradálódik.

A jogalkotás és jogalkalmazás kapcsolatában az előbbi előtérbe állítása és az utóbbi háttérbe szorítása – bármennyire paradoxonnak hangzik is – azáltal megy végbe, hogy a *törvényesség* elvét abszolutizáló módon: mereven, feltétlen érvényesülést parancsoló követelményként értelmezik. Ez abban nyilvánul meg, hogy a törvényesség elvét elvileg-módszertanilag nem igazolható módon abszolutizálják, valamiféle eleve érvényesítendő axiomatikus követelményként kezelik, amivel a csupasz lehetőségét is kizárják annak, hogy bárki akár csak felvesse a törvényesség konkrét társadalmi indokoltságának kérdését.

A következmény az, hogy a jog szocialista felfogásán belül hasadás keletkezik. A jog ugyanis egyfelől társadalmilag egészében meghatározott jelenség. Másfelől azonban ez a meghatározás a fenti jogpolitikai kívánalmakból fakadóan csak a jogalkotás csatornáján keresztül érvényesülhet. Vagyis mihelyt egyszer létrejött, ez a társadalmilag egészében meghatározott jelenség *(per*

definitionem) egyszeriben kizárólagosan meghatározóvá válik.

A jogpolitikai kívánalmaknak a valóság kategóriáiként történő kezelése tehát megbosszulja magát, és a jogi mozgásfolyamatok s tényleges törvényszerűségeik leírását egyfajta ‚jogászi' világszemlélet érvényre juttatásával helyettesíti.

A meghaladás igénye

A visinszkiji felfogásnak – láttuk – kettős gyökere volt. Részben a sztálini gyakorlathoz kötődött, részben számos irányban leegyszerűsített, módszertanilag torzított Marx-értelmezésen alapult.

Felülvizsgálatát ezért a szocialista világrendszer s a jogelméleti gondolkodás belső logikájából adódó fejlődés egyszerre tűzte napirendre. Az első kísérletek a Szovjetunióban Sztalgevics (1948), Kecsekjan (1955) és a leginkább átütően Piontkovszkij (1956) nevéhez fűződnek. Kezdeményezéseik eleinte a visinszkiji felfogásban rejlő normativizmus kimutatását tűzték célul, majd egyre határozottabban annak fontosságára hívták fel a figyelmet, hogy miként valósulnak meg a jogszabályok a jogviszonyokban – ami a jog társadalmiságának gyakorlati próbaköve.

Az elméleti áttörés erejével ható tulajdonképpeni szakítás néhány évvel később, Magyarországon, egy olyan vizsgálódás keretén belül kö-

vetkezett be, ami a marxista jogi gondolkodásban egyszerre volt a jogszociológiai megközelítés zászlóbontása és a marxista jogelmélet hagyományos kérdésfeltevéseinek új módon való megválaszolása.[107] A normativizmus a szociológiai nézőpontot a jogelméletből eleve kirekesztette. A szociológiai megközelítés szükségességének elismertetése így már önmagában a normativizmus bírálatát, sőt meghaladását feltételezte.

Ilyen különböző forrásvidékű és indítékú ösztönzések és az általuk nemzetközileg is kiváltott viták nyomán született meg az első filozófiai igényű, átfogó vállalkozás arra, hogy a marxizmus klasszikusai állásfoglalásainak ismételten átgondolt értelmezése nyomán, a Visinszkij által megtagadott korai szovjet jogelméleti kezdeményezéseket kritikailag átértékelve, a jog elméletét a jog társadalomelméleteként újrafogalmazza.[108] Közvetlenül ezt követte a jelenkori polgári jogelméleti irányzatok olyan számbavétele, ami nem egyszerűen kritikát tűzött ki célul, hanem azt a nagyigényű feladatot, hogy az általuk felvetett kérdéseket a marxista jogelmélet talaján – és immár egyetlen lehetséges tudományos megközelítésként az ontológiai és az ismeretelméleti nézőpontok széjjelválasztásával – érdemben megválaszolja.[109]

A lukácsi *Ontológia* a marxista jogelmélet első megújulása szempontjából a legjobbkor született. Olyan megrögzött állásfoglalások kritikai

felülvizsgálatára és meghaladására nyújt lehetőséget, amelyek módszertani gyökerei nemritkán a Lukács által ismeretelméletiként jellemzett megközelítésben rejlenek. Lenyűgöző gondolati építményével, következetes és kíméletlenül elvi önvizsgálatával – melynek során Lukács a már korábbi gondolkodói arculatát is alapvetően meghatározó totalitásigényt a XX. századi nemzetközi Marx-interpretációkban példátlan újdonságú és átütő erejű szintre emelte – az *Ontológia* a jogelméletben már megindult és nem csekély eredményeket felmutató tendenciákat gyorsít fel, ösztönöz, termékenyít meg, és lát el újragondolásra érdemes filozófiai megalapozással.

Ugyanakkor – és most csak találgathatnánk, vajon a nemzetközi porondon is jó helyezéssel rendelkező hazai jogelmélet specifikus helyzetéből vagy épp az *Ontológia* fejtegetéseinek különös jogi érzékenységéből adódóan-e – talán a jogelmélet az, ami a hazai társadalomtudományok közül az *Ontológiá*-ra a leginkább gyorsan és szétgyűrűzően reagált. Diákköri dolgozatok születtek e témakörből; jogelméleti tanulmányok természetes filozófiai forrásként hasznosítják; sőt nemzetközi fórumokon elhangzott és megjelent előadások és tanulmányok egész sora kifejezetten az *Ontológia* alapkérdéseinek jogelméleti nézőpontú feldolgozását vállalta.

Az *Ontológia* jogi hasznosítása így az elméleti

fejlődés belső szükségleteiből is fakad. Ám módszertani következményeit levonva esetenként olyan elméleti következtetésekhez juthatunk el, amik szemben állnak a hagyományos válaszokkal.

Az alábbiakban megkísérlem, hogy az *Ontológia* módszeréből, tételeiből és összefüggéseiből kibontsak néhány – számomra alapvetően fontosnak érzett – jogelméleti következtetést és tanulságot. Elemzésem jelzésszerű lesz, néhány főbb vonásra korlátozódik, melyek azonban nézetem szerint a lukácsi megközelítés újdonságát kellőképpen példázzák.

Az ontológiai jogszemlélet általános jellemzői

Nos, Lukács szerint a jog mindenekelőtt *gyakorlati* kategória, melynek megítélése kizárólag attól függ, hogy az adott társadalmi környezetben alkalmasnak bizonyul-e arra, hogy a számára kijelölt és általa betöltendő funkcióknak megfeleljen. A hangsúly ezzel a jog funkcionálásának milyenségére tevődik át. Következésképpen a jogi jelenség elhatároló jegye sem a jogiként való tételezés, hanem döntően és végső soron a jogiként történő gyakorlati érvényesítés. Látni fogjuk majd, hogy ez korántsem homályosítja el a jogi tételezés elvi jelentőségét; csu-

pán gyakorlati érvényesítésével egységben láttatja. Vagyis mind a jogi tételezést, mind ennek eredményét, a jogi normát – mint bármely társadalmi jelenséget – megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerű jellegében, ennek dialektikus voltában vizsgálja. Nem elégszik meg annak leegyszerűsítő kinyilvánításával, hogy a jogi norma a jogalkotás közvetítésével társadalmilag meghatározott, ugyanakkor a jogalkalmazási folyamatban már egyértelműen meghatározó, hanem teljes összetettségében s belső ellentmondásosságában érdeklődik ama folyamat *valóságos* összetevői, tényezői és törvényszerűségei iránt, ami lezajlik a jog gyakorlati alkalmazása során.

Mindebből egy olyan következtetés lehetősége körvonalazódik, hogy az ontológiai megközelítésben a *jogalkotás* primátusának helyét a *jogalkalmazás* foglalja el. Ennek persze semmi köze sincs a jogalkalmazás bármiféle önkényes önállósításához. Csupán annak elvi kimondásáról van szó, hogy a jogalkotás nem abszolút módon és nem is minden további feltétel nélkül meghatározó. Mint minden tételezés, ez is alá van vetve az emberi gyakorlat próbájának. Tehát a jogalkalmazás nem egyszerűen jogalkotói tételezések végrehajtása, hanem felelős döntés, ahol nagyon is valóságos érdekek csapnak össze, és kívánnak a joggal összeegyeztethető, de ugyanakkor a konfliktust a társadalmilag kívá-

natos irányban és módon valóban rendező megoldást.

Jogalkotás és jogalkalmazás nemcsak feltételezik egymást, de folytonosan egymásba is kapcsolódnak. A jogi rendezés kinyilváníthatja ugyan a jogalkotói tételezések feltétlenül meghatározó szerepét (s ezzel a jogalkalmazásnak kizárólag a jogalkotás alá rendelését), ontológiai nézőpontból azonban ez nem több, mint a jog hivatalos működési elvének posztulálása, aminek valóságosságát végső fokon más – jogon kívüli – tényezők szabják meg.

A *törvényesség* elvének merev – abszolutizált – értelmezésével így ennek hajlékony – társadalmilag relativizált – értelmezése áll szemben. Itt szintén hangsúlyozni kell: nem a törvényesség háttérbe szorításáról, feloldásáról vagy éppen zárójelbe tételéről van szó, hanem a társadalmiság dialektikájából fakadó összetett meghatározásoknak magára a törvényességi elvre történő vonatkoztatásáról. A törvényességnek mint a jog belső működési elvének a gyakorlati érvényesülése ezért ama tényezők kölcsönhatásától függ, amelyek egészében – alkotásában és alkalmazásában egyaránt – meghatározzák a jog életét.

Láthattuk már, a társadalmi összefüggéseknek csak a maguk teljes összetettségében való figyelembevétele elégítheti ki a totalitásszemlélet igényét. Kiindulópontunkhoz visszatérve azt

kell tehát mondanunk, hogy a jog sajátosan jogi vizsgálata csupán a társadalmi totalitás összefüggéseibe helyezve biztosíthatja, hogy a szocialista társadalomban is meghonosodott ‚jogászi' szemléletet – és ezzel a szocialista normativizmus módszertani korlátait – meghaladjuk.

Mielőtt a jogelmélet nézőpontjából az *Ontológia* rendszeres vizsgálatába kezdenénk, érdemes a lukácsi megközelítésben rejlő újdonságot néhány konkrét példán is érzékeltetni. Annál inkább fontosnak tetszik ez, mert rávilágít arra, hogy a marxizmus klasszikusainak idézése önmagában nem záloga az elméletileg kielégítő eredmény elérésének. Ugyanakkor fényt vet Lukács módszerére s az *Ontológiá*-ban testet öltő elméleti teljesítményre is. Nevezetesen arra, hogy Lukács végső soron nem hozott újat a marxizmusba – marxizmuson a klasszikusok írott életművét értve. Tettének korszakos jelentősége abban rejlik, hogy a XX. század derekán, a marxista tanítás nemzetközi fejlődésének jelenlegi – ellentmondásoktól korántsem mentes – szakaszában páratlan következetességgel s rendszerszerű összefüggésben értelmezte az eredeti – főként marxi – szövegeket.

Nos, egy évszázad távlatából, a klasszikusok legismertebb művéből bizonyosan minden jogász számára ismerősen cseng a csaknem aforisztikus tömörségű, példaként megfogalmazott jellemzés, amit Marx és Engels adtak a jogról.

„De ne vitatkozzatok velünk úgy, hogy a polgári tulajdon eltörlését a szabadságról, műveltségről, jogról stb.-ről alkotott polgári elképzeléseiteken méritek. Eszméitek maguk is a polgári termelési és tulajdonviszonyok termékei, amiként jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok anyagi életfeltételeiben."[110]

A marxista irodalomban gyakran felfedezhető az az inkább filológusinak nevezhető buzgalom, ami a klasszikusok életművében minden írásbeli megnyilatkozást egy hézagtalan összefüggésű, csaknem axiomatikus elrendezettségű gondolatrendszer egyenlő teoretikus súlyú alkotóelemének tekint. Talán említeni is felesleges, mennyire történelmietlen az ilyesfajta megközelítés, ami minden írott megnyilvánulásban kiérlelt elméleti állásfoglalást lát – tekintet nélkül arra, vajon az teoretikus kifejtésként vagy épp a gyakorlati-politikai küzdelem hevében, annak taktikai, agitatív stb. eszközeként született-e. Korántsem véletlen hát, hogy az eredeti marxi gondolatok rekonstruálása előtt álló egyik legfőbb akadálynak maga Lukács is ezt a múltra vetítve történelmietlenül egyneműsítő, a mára vetítve megengedhetetlenül aktualizáló értelmezési módot tekintette.

A történelmileg konkrét vizsgálat alól nyilvánvalóan maga Marx sem lehet kivétel. E vizsgálatnak pedig tudatosítania kell azt a körül-

ményt is, hogy „felismeréseinek (...) a forradalmi gyakorlatba való áttétele megkövetelte, hogy Marx fenntartson egy olyan kifejezési módot, melynek révén a forradalmi tömegek előtt – vulgarizáló torzulások nélkül – nemcsak érthető, hanem egyben bizonyos célul kitűzött aktivitások ösztönzője is legyen" (P 344.).

Ami a *Kommunista Kiáltvány*-ból vett előbbi idézetet illeti, abból az utolsó fél mondatot a marxista irodalom többnyire úgy szokta idézni, mint a jog elvi jellegű és jelentőségű meghatározását. Mindenekelőtt az érdemel itt figyelmet, hogy a jog legközelebbi nem-fogalmaként *(genus proximum)* az akarat szerepel. Miután a klasszikusok már a *Német ideológiá*-ban is a jogról mint akaratkifejeződésről beszéltek, kézenfekvőnek tetszett, hogy a marxista jogelmélet is az akaratfogalomból kiindulva közelítse meg azt. Ez a kezdeményezés azután önállósuló utakat járva (s disszertációk, monográfiák és részelemzések kiváltotta viták hullámain hányódva) a szocialista jogelméleten belül valóságos akaratelméletté fejlődött, ami az akarat eltérő értelmei (pszichológiai stb.) és rousseau-i értelmezései („általános akarat", „mindenki akarata") között habozva s egyre kifinomultabb disztinkciókat alkalmazva kereste helyét és értelmét a jog elméleti magyarázatában.

A marxista jogelméletben eleinte nem csupán a szövegbeli összefüggést hagyták figyelmen kí-

vül, hanem azt a körülményt is, hogy Marx és Engels mindezt egy forradalmi meggyőzést célzó, a tömegek mozgósítására hivatott politikai pamfletben fogalmazta meg.

Ami az akaratkategória eszmetörténeti gyökereit illeti, nyilvánvalóan nem kellett jogi kulturáltsággal rendelkezni ahhoz, hogy a kanti akaratfogalom a jogi kérdések tárgyalásánál érvényre jusson. Ám kézenfekvő használatát Marxnál jogi tanulmányai is befolyásolhatták, hiszen – Savigny és Puchta közvetítésével – az akaratfogalom ekkor a jog és a szerződések érvényességét magyarázó alapkategóriaként volt ismert. Vagyis a kor szellemi közege egyszerűen sugallta az akaratfogalom használatát – amit egyébként Marx és Engels, írásuk politikai aktualitásával és propagatív célkitűzésével összhangban, rögtön elméletileg és gyakorlatilag is hasznosítottak. Arra használták fel ti., hogy a ‚jogászi' világszemlélet látszólag semleges apologetikájával szemben kimutassák a jog valóságos osztálygyökereit és osztálymeghatározottságát.

Az akaratfogalomban rejlő meggyőző képi erő és metaforikus telitalálat azonban önmagában nem feltétlenül bizonyíték arra, hogy a jog elméleti összefüggéseinek magyarázatára is alkalmas. Nem csupán azért, mert az akarati elem túlzottan általános, a jogra korántsem specifikus – hiszen minden társadalmi jelenség az em-

beri akaraton átszűrt gyakorlat terméke. Hanem mindenekelőtt azért, mert a szervezeti keretek között hozott döntések korunkban oly sokténye zőjűek, hogy az így alkalmazott akaratfogalom a maga aufklérista – egy központi gondviselőt idéző – felhangjaival inkább gátolja, mint segíti e tényezők feltárását.

A *Kommunista Kiáltvány*-ban található jellemzés két másik elemének a marxista irodalomban történt gyakori átértelmezése korábbi fejtegetéseinkhez képest lényegesen újat nem mond. Arra gondolok ti., hogy a „törvényre emelt akarat" kifejezést olykor a jogalkotás és ezen belül kifejezetten a törvényhozás elsőbbsége melletti érvként értékelték – annak legcsekélyebb vizsgálata nélkül, vajon a törvény és a rendelet közötti különbségtételnek volt-e jelentősége és milyen súlyú a XIX. század első felének alkotmányjogában; továbbá hogy az „akarat (. . .) tartalma adva van osztályotok anyagi életfeltételeiben" kifejezés értelmezése – bármilyen hihetetlenül hangzik is – nemritkán a jog ismeretelméleti visszatükrözésként történő felfogása irányába látszott mutatni.

Hadd említsem az utóbbi kapcsán, hogy még a klasszikus engelsi kifejezést is, ami pedig félreérthetetlenül rögzíti a jogi ‚visszatükrözés' ismeretelméletileg nem magyarázható, nem is értékelhető jellegét, az irodalom gyakran visszájára fordította. Az engelsi kifejtés határozottságából

– „A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy *egy önmagában összefüggő* kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok tükrözése mindinkább veszít hűségéből"[111] – többnyire csupán az első mondat maradt meg, s nemritkán az is úgy, hogy érv lett a gazdasági szféra elsődlegessége s a jogban való visszatükröződése mellett – kiegészítve ama jámbor jogpolitikai kívánalommal, miszerint a jogalkotás során a jog belső rendszerében mutatkozó esetleges ellentmondások kiküszöbölendők.

Szó volt arról, hogy a lukácsi *Ontológia* nem befejezett, nem következetesen megszerkesztett mű. Sok marxi idézet és példa a legkülönfélébb változatokban bukkan fel benne, nemritkán eltérő összefüggésekben. Nos, az a marxi megállapítás, amit Lukács a jog jellemzésére mint kiváltképpen alkalmasat kiválaszt, úgyszólván tőmondat. Az *Ontológia* csaknem kétezer nyomtatott oldalán mindössze egyszer fordul elő, és mégis összehasonlíthatatlanul tömör jelzője a lukácsi gondolatmenetnek: „A jog csak a tény hivatalos elismerése."[112]

Lukács számára e megállapításból három következtetés adódik.

Először „a gazdasági folyamatok létszerű el-

sőbbsége és öntörvényűsége", pontosabban az, hogy „a jog (...) annak tudatszerű reprodukciója, ami a gazdasági életben de facto végbemegy". Másodszor az „elismerés" mint „e reprodukció specifikus sajátossága", ami „ennek nem tisztán elméleti (...), hanem elsődlegesen gyakorlati jellegét tolja előtérbe. Nyilvánvaló ugyanis – folytatja –, hogy egyszerűen tautologikus volna ez a kifejezés az olyan tisztán elméleti összefüggések esetében, mint például: ‚elismerem, hogy kétszer kettő négy'. Az elismerésnek csak gyakorlati összefüggésben lehet valóságos és értelmes jelentése, ha ugyanis azt mondja ki, hogy miként kell reagálni egy elismert tényre, ha szempontokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy az emberek miféle teleológiai tételezéseinek kell e tényből következnie, illetve miként kell a szóban forgó tényt korábbi teleológiai tételezések eredményeinek felfogni". Harmadszor a „hivatalos" jelleg az „elismerést" társadalmilag pontosan meghatározott alanyhoz kapcsolja. Nevezetesen „az államhoz, amelynek tartalmilag az osztálystruktúra által meghatározott hatalma itt lényegileg azt a monopóliumot jelenti, hogy az emberi gyakorlat különböző eredményeit miként kell megítélni, engedélyezettnek vagy tilalmasnak, büntetendőnek stb. minősíteni egészen annak meghatározásáig, hogy a társadalmi élet mely tényei: és milyen módon tekintendők jogilag relevánsnak" (Sz 216–217.).

E tételek néhány alapvető következményét a következő fejezetben kísérlem meg körvonalazni. Egyelőre elég annyit megjegyeznem, hogy közvetlen következtetésként Lukács megelégszik három olyan konklúzió levonásával, ami következetesen végiggondolva már önmagában is messzire mutat. Eszerint a jog a társadalmi totalitáson belül különös szféra, továbbá – jellegét illetően – gyakorlati kategória, s végül eszköz egy olyan intézmény számára, ami (mint Lukács ugyanitt mondatja Weberrel) „a törvényes fizikai erőszakosság monopóliumával" rendelkezik.[113]

VI. AZ ONTOLÓGIA JOGSZEMLÉLETE

1. A JOG MINT KÖZVETÍTŐ LÉTKOMPLEXUS

Lukács, *Ontológiá*-jának egyik középponti, talán legalapvetőbb kategóriáját Hartmanntól kölcsönözte. Természetfilozófiai vizsgálódása alapegységéül Hartmann a természetes struktúrákat választotta,[114] azzal a meggondolással, hogy ezek az elsődleges létezési formák, amiket a maguk összetettségében kell elemezni, s ennek során ezekből kell elemeikhez és elemi folyamataikhoz eljutni, és nem megfordítva.

A hartmanni gondolatot átvéve Lukács megjegyzi, hogy Hartmann érdeme csupán „a modern megvitatás" (C 17.) – és nem maga a módszertani gondolat, amiből Lukácsnál a komplexusok ontológiája lesz. A hartmanni „megvitatás" eredménye Lukács szerint a következő: „az elemek (...) nem ontológiailag elsődlegesek, és nem belőlük ‚épül fel' az egész, ellenkezőleg, a komplexusok elemzéséből nyerjük őket (...), hogy a komplexusoknak (...) a dinamikáját és struktúráját e kölcsönhatások stb. megismerésé-

nek útján megértsük" (T 148.). Könnyen belátható, hogy mindez nem más, mint a totalitásszemlélet módszertani kifejeződése, ami szerint „az ontológia útja (...) a meg-nem-értett, csak valóságként befolyásoló módon tudomásul vett valóságtól halad a megismert valóságon át ennek lehető legadekvátabb ontológiai megragadása felé" (T 148.).

Komplexusokból álló komplexus

A komplexusok ontológiája a mindenkori valóság összkomplexuskénti felfogására épül. A valóság nem más, mint komplexusokból álló komplexus. Az egyes komplexusok szintén részkomplexusok komplexusai. Vagyis összetett struktúrák olyan kölcsönhatásából épül fel a valóság, amelyben az egyes komplexusok e minőségüket éppen viszonylagos önállóságukból nyerik, önállóságuk irányát, kereteit azonban az egyes komplexusoknak az összkomplexusban megvalósuló összjátéka adja meg.

Lukács kifejtése szerint „a társadalmi lét, már legkezdetlegesebb fokán is, komplexusokból álló komplexus, ahol is szakadatlan kölcsönhatás áll fönn mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és a részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is – persze csak viszonylagos – önállósággal reprodukálódnak, de mindezek-

ben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója alkotja a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanatát" (Sz 140.).

Ez a megfogalmazás szerencsés módon érzékelteti, hogy a „komplexusokból álló komplexus"-kénti lét maga a lét tulajdonsága, és nem feltételezi egy bonyolult fejlettségi szint elérését. Ugyanakkor kétséget hagy az iránt, vajon a részkomplexusok szakadatlan kölcsönhatásán túl létezhet-e az összkomplexusnak és részeinek külön kölcsönhatása is.

Ha Lukács szelleméhez hűek kívánunk maradni, csak azt mondhatjuk, hogy az összkomplexus nem elkülönült entitás, hanem a részkomplexusok szakadatlan kölcsönhatásának adott minőséggé szerveződő összessége. Ha például a sejtet atomok összességeként, az élő szervezetet pedig sejtek összességeként fogom fel, úgy a sejt, ill. az élő szervezet nyilván több, új és magasabb rendű minőség, mint alkotóelemeinek puszta mennyiségi halmaza. Az „összkomplexus" és „részei" tekintetében az egész és a rész hasonlata azért félrevezető, mert pontosan ilyen statikus képet sugall. Ha azonban az alkotóelemeket dinamikájukban – szervezettségükben s szakadatlan kölcsönhatást mutató mozgásukban – szemléljük, úgy a sejt, ill. az élő szervezet már nem új minőség ezekhez a szervezettségük s mozgásuk dinamikus totalitásában szemlélt alkotóelemekhez képest. Vagyis: összkomplexus

mint elvont általánosság nem létezik; maga az ‚összkomplexus' fogalom nem más, mint gondolati ökonómia terméke. Az összkomplexus ezek szerint a részkomplexusok mindenkori mozgásából adódó konkrét totalitás rövidített kifejezése. Ismét az előbbi példához visszatérve: ha az élő szervezeten belül egy sejtcsoportnak – mondjuk: kóros daganatnak – a szervezetben játszott szerepére gondolok, a sejtek különféle szervezettségű csoportjainak bonyolult mozgásában megnyilvánuló szakadatlan egymásra hatásként kell felfognom a szervezetet, és csupán e dinamizmus keretében mutathatom ki, hogy milyen viszony áll fenn a szervezet és a kérdéses sejtcsoport között. Ám nem mutathatok fel egy ettől különálló entitást, ami ‚egészként' állna a ‚résszel' szemben. Vigyáznunk kell tehát, hogy amikor az egyes komplexusok különösségét részben viszonylagos öntörvényűségükben, részben és mindenekelőtt a mindenkori totalitásban betöltött funkciójukban keressük, az összkomplexusnak a részkomplexusok dinamikájától függetlenített – vagyis fetisizált – jelentőséget ne tulajdonítsunk. A részkomplexusok ilyen jellegű dinamikáját jelzi Lukács is, mikor így ír: „az egésznek elsőbbsége van a részekkel, az összkomplexusnak az ezt alkotó részkomplexusokkal szemben, mert egyébként – akarva-akaratlan – extrapoláló módon önállósítjuk azokat az erőket, amelyek a valóságban csupán

valamely részkomplexus különösségét határozzák meg a totalitáson belül; így ezek gáttalan önálló erőkké lesznek, és érthetetlenné válnak a fejlődésnek azok az ellentmondásai és egyenlőtlenségei, amelyek az egyes komplexusok dinamikus kölcsönhatásaiból és főként a részkomplexusoknak a totalitáson belül elfoglalt helyéből fakadnak" (Sz 286.).

Mielőtt a jog helyének és szerepének leírását megkísérlem, a komplexusok ontológiájának néhány további alaptételével is meg kell ismerkednünk.

Ilyen *a lét megfordíthatatlan folyamatszerűsége,* amiről Lukács a következő meghatározást adja: „a lét olyan folyamatosan előrehaladó komplexusok végtelen kölcsönös kapcsolataiból tevődik össze, amelyek belsőleg heterogén természetűek, és amelyek részleteikben és – viszonylagos – totalitásaikban egyaránt konkrét, irreverzíbilis folyamatokat eredményeznek" (P 172.).

Mindehhez még hozzá kell tennünk, hogy a *kategóriák* – amint Lukács Marx felfogását mindenekelőtt a *Nyersfogalmazvány*-hoz írott marxi bevezetésből rekonstruálja – a „meghatározott lét formái, létezésmeghatározások" (P 272. és 316.). Ezért csak mindenkori történelmi konkrétságukban érthetők meg (T 375.), vagyis abban az irreverzíbilis folyamatszerűségben, amit maguk is megtestesítenek (P 359.).

A lét tehát nem csupán állandó kölcsönhatásokat mutat, de egyszersmind megfordíthatatlan is. Mindennemű merevítő-statikus kezelésére irányuló törekvés ezért eleve kudarcra ítélt vállalkozás. A kategóriák bárminemű logikai feldolgozásának is csak e folyamatszerűség elismerésén belül, ennek alárendelten lehet értelme. Nem a legegyszerűbb nyelvű ugyan, de rendkívül pontos az a meghatározás, amit Lukács ad erről az összefüggésről: „a kategória mint a meghatározott lét formája semmi egyéb, mint egy létezően-folyamatjellegű általánosság mozzanata a konkrétságukban egyúttal egyszeri-egyedi tárgyiasságok folytonos, ugyancsak folyamatszerűen előrehaladó kölcsönös kapcsolatában" (P 317.).

Mivel „a lét szigorúan véve önreprodukciót jelent" (Sz 148.), s ez a társadalomban egyre fokozódó mértékben nem a természetben készen talált, hanem olyan feltételek közt megy végbe, amelyeket az emberek társadalmi gyakorlatuk során maguk hoznak létre (Sz 149.), Lukács központi jelentőséget tulajdonít annak, amit *társadalmiasodás*-nak nevez. Mint az *Ontológia* számos kategóriája esetében, Lukács ennek meghatározásával is adós marad. Az összefüggésekből mindazonáltal kétségtelen, hogy olyan alapvető és megfordíthatatlan fejlődési tendencia jelzéséről van szó, ahol az ember és a természet anyagcseréjét, de általában a társadalmi lét

reprodukcióját illetően is egyre inkább a tisztán társadalmi vonatkozások, közvetítések és meghatározások kerülnek előtérbe.

Vizsgálódásunk szemszögéből a társadalmiasodás mindenekelőtt azzal a következménnyel jár, hogy a társadalmi lét szerkezete egyre bonyolultabbá válik. Ez kifejeződésre jut az egyes részkomplexusok önállóságának növelésében és abban, hogy kölcsönhatásuk is egyre összetettebb összefüggéseket teremt, amiben megnövekszik az előre nem látott eredmények gyakorisága is. Lukács szavaival: „Azáltal, hogy az emberek aktívan alkalmazkodnak környezetükhöz, nem elsősorban a – viszonylag önállóan működő – komplexusok száma növekszik rendkívüli mértékben, hanem szintéziseik és egyre magasabb rendű szintézisekben való együttműködésük is." (P 207.) Más oldalról „a társadalomban történelmileg szükségszerűen létrejövő közvetítő erők (intézmények, ideológiák stb.) minél fejlettebbekké válnak, és ennek megfelelően minél immanensebben tökéletesednek, annál inkább jutnak belső önállósághoz, amely – a gazdasági törvényszerűségektől való végső függésük csorbítatlanul hagyásával – szakadatlanul hat a gyakorlatban, és ezzel tovább fokozza a véletlenszerűségekkel megterhelt összefüggések mennyiségét és minőségét" (T 363.).

Komplexusok
vagy a társadalmi viszonyok ontológiája?
E ponton vetődik fel a komplexus és a társadalmi viszony kapcsolatának kérdése.

Előre kell bocsátanom, hogy itt nem csupán teoretikus kérdésről van szó, hanem egy elterjedt vélekedés megalapozottságának vizsgálatáról is, ama nézetről, ami szerint a komplexusok ontológiája lényegében csak stilisztikai áthangszerelése azoknak az elemzéseknek, amiket Marx és Engels a *Német ideológiá*-ban és másutt végzett el. Az effajta vélekedéshez az adott alapot, hogy az *Ontológia* már egyes – kiváltképpen a reprodukcióról szóló, a komplexuskérdést is ebben az összefüggésben tárgyaló – fejezeteinek előzetes és éppen ezért a lukácsi gondolatrendszer egészéből kiragadott publikálásával hatni kezdett. Ugyanakkor sem az érintett fejezetben, sem a műben másutt nem található meghatározás a komplexusokról vagy – ezektől elhatárolandó – a társadalmi viszonyokról.

A klasszikusok által használt egyes kategóriák értelmezése kapcsán már szót ejtettünk azokról a nehézségekről, amik e kategóriák – mint az akarat vagy a visszatükröződés – általánosító alkalmazásából adódtak. Most fel kell vetnünk, vajon a társadalmi viszony kategóriájának értelmezésekor is nem hasonló problémáról van-e szó.

Ha a marxizmus létrejöttét történelmileg vizs-

gáljuk, nyilvánvalóan nem tekinthetünk el a születésénél bábáskodó, pozitív vagy negatív ösztönzést nyújtó elméleti és gyakorlati-politikai küzdelmektől. A marxizmus mint a XIX. században akkor és ott uralkodó német filozófia elméleti meghaladása és egyszersmind mint a proletariátus öntudatra ébresztésének gyakorlati fegyvere jött létre. Eszköztárának tehát e korban meghatározott elméleti és gyakorlati funkciókat kellett betöltenie. Akár az akarat, akár a visszatükröződés, akár a társadalmi viszony kategóriájáról legyen is szó, alapvető tudományos jelentőségüket történelmi funkciójukban kell látnunk. Abban, hogy metaforikus képi erejükkel s érzékletes nyilvánvalóságukkal a régi felfogásokkal szembeni vitákban alkalmas ellenfogalmakat képeztek ahhoz, hogy a meghaladandónak a tartalmát leleplezzék, és ezzel képtelenségét meggyőzően felmutassák. Gondoljunk csak azokra a retorikus eszközöket is segítségül hívó vitákra, amelyek a *Német ideológia* vagy akár a lenini *Materializmus és empíriokriticizmus* helyét koruk csatározásaiban megszabták.

Nos, az ilyen kategóriák elsődleges funkciója az volt, hogy a meghaladandótól elhatároljon, miközben a meghaladás elvi alapjaira is rámutat. Ebből következően mindenekelőtt axiomatikus rendszertani alapfogalmakként kell kezelnünk őket. Olyanokként tehát, amik az adott gondolatrendszerre kívülről befelé mutatnak,

hogy egyéb gondolatrendszerektől elhatárolják. Mivel eszerint funkciójuk döntően külső, a rendszeren belül már kellően nem operábilisak: nincsen lényeges többlet-mondanivalójuk annál, mint ami a rendszeren belül már elfogadott, evidencia.

A jog osztályakarati jellegének kimutatása döntő fegyvertény volt a korábbi ideologikus magyarázatokkal szemben. Ugyanígy a tudat funkcióinak a visszatükrözés kategóriájában történő bemutatása hatásos eszköznek látszott a századforduló körül ismét jelentkező szubjektív idealista tendenciák leküzdésére. Mihelyt azonban már nem külső elméletekkel szemben kell harcolni, mihelyt a harc eldőlt, és a ‚győztes' gondolatrendszer alapjára helyezkedünk, a továbbfejlődés nyilván a részletező kifejtés igényét veti fel, s ehhez az új feladat betöltéséhez a győzelmet kivívó apparátus már nem biztos, hogy elégséges. Akkor, ha az ember által felépített második természet ‚akarati jellegét' elfogadom, ha a mozgásban szemlélt létet ‚visszatükröződésnek' tekintem, vagy ha a társadalmi lét összetevőit ‚társadalmi viszonyok' totalitásaként értékelem, e jelenségeket s folyamatokat közelebbről még nem specifikáltam, nem mondtam többet annál, mint hogy a marxista gondolatrendszer elvi alapjaira helyezkedem.

Ezek a módszertani és tudományelméleti problémák jelen megfogalmazásukban csupán

kérdések, ideiglenes kutatási hipotézisek, melyek cáfolatát vagy pontosítását csak szakfilozófiai vizsgálódás adhatja. Tény, hogy az *Ontológiá*-ban Lukács mindhárom fogalmat magától értetődőként használja; az akarati jellegnek s a visszatükrözésnek azonban a fentebb mondottakon túlmutató értelmet nem tulajdonít.

Ezzel egyidejűleg az is tény, hogy az *Ontológiá*-ban nem találhatunk elméleti kifejtést a társadalmi viszonyokról, csupán egyetlen lényeges megállapítást a kérdésről. Eszerint „a vonatkozások és viszonylatok a társadalmi lét létező alkotóelemei, (...) mindezeket elkerülhetetlenül valóságnak kell megélni, s a gyakorlati életben tényszerűségükkel mint tényszerűséggel kell számolni, ezért a gondolkodás gyakran kénytelen ezeket dologiasságokká átalakítani" (T 315.).

Lukács ily módon ontológiai kategóriává avatja a társadalmi viszonyokat. Ez iránt persze a legcsekélyebb kétely sem merülhetett fel bennünk. A kérdés nem is létjellegük elismerése volt, hanem hogy alapul szolgálhatnak-e az ontológiai kifejtés számára.

Ennek mérlegeléséhez viszont további tényezőket kell figyelembe venni. Ilyen az, hogy a viszonykategória eleve több (a kérdéses viszonyban álló) entitásra utal; vagy hogy a totalitásszemlélet, ami az állandó kölcsönhatások dialektikájára épül, nehezen érvényesíthető a társadalmi viszonyok kategóriájának segítségével.

Továbbá a viszonykategória kevéssé sugallja azt a felfogást, hogy a társadalmi jelenségek irreverzíbilisek. Végül a társadalmi viszonyokból kívül rekedni látszanak a társadalmi objektivációk mint tárgyak és az ezek gyakorlati mozgatására hivatott alanyok.

Valószínű tehát, hogy a társadalmi viszonyok elmélete a komplexusok ontológiáját nem válthatja fel, noha plasztikus eszköz arra, hogy a jelenségek társadalmiságát meggyőzően kibontsa. Korántsem véletlen így, ha az első szovjet jogelméleti kísérletek (Reiszner, Sztucska, Pasukanisz) csakúgy, mint a közelmúlt vállalkozása, ami a jog társadalomelméleti megalapozását tűzte célul (Szabó), egyaránt a társadalmi viszonyokból indult ki. A filozófiára hárul most már a feladat, hogy tisztázza a társadalmi viszonyok elméletének kapcsolatát az *Ontológiá*-hoz.

Komplexusok kapcsolata: a közvetítés

Az egyes komplexusok kapcsolata nyilvánvalóan az *Ontológia* egyik középponti kérdése. Lukács ezt a közvetítés kategóriájának igénybevételével fejti ki.

Néhány évvel ezelőtt, amikor először tettem kísérletet az *Ontológia* jogelméleti értelmezésére, valamelyest leegyszerűsítő, kevéssé dialektikus képet formáltam a komplexusok kapcsolatáról. Úgy tűnt, mintha a komplexusok valamiféle hierarchikusan szerveződő – koncentrikus

vagy épp egymást metsző körök mintájára ábrázolható – rendszert alkotnának. Ennek megfelelően a közvetítés is adott komplexusok privilégiumának tűnt, míg más komplexusok közvetítettként szerepeltek, olyanokként, mint amik meghatározzák a közvetítést.[115] A komplexusok ontológiája azonban nem tűr semmiféle merev hierarchizálást. A kölcsönhatások állandósága és ezen belül is minden egyes jelenség megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűsége a társadalmi létnek olyan dinamikát kölcsönöz, ami – a látszat ellenére – mindent állandó mozgásban tart.

Hogy miben is rejlik a közvetítés, megkísérelhetjük körülhatárolni néhány lukácsi válaszból. „. . . a társadalmi gyakorlatnak a történelem során önállóvá fejlődő fajtái és szabályai lényegileg pusztán közvetítő formák, és eredetileg mint ilyenek is jöttek létre, hogy jobban szabályozzák a társadalmi újratermelést; gondoljunk csak a jog szférájára, a szó legtágabb értelmében" (Sz 92.).

A társadalmi reprodukció legsajátabb közege a munka. Nos, a társadalmiasodás azzal a hatással jár, hogy minél fejlettebb a társadalom, annál „távolabb és szétágazóbb közvetítések kötik össze a munka teleológiai tételezési aktusait tényszerű megvalósításukkal" (T 362.). Ami pedig a munkára épülő egyéb összetevőket illeti, ezek a „történelmileg szükségszerűen létrejövő

közvetítő erők (intézmények, ideológiák stb.)" is egyre fejlettebbekké válnak, és ennek megfelelően egyre „immanensebben tökéletesednek, (...) jutnak benső önállósághoz" (T 363.).

A közvetítés egyre bonyolultabbá válása s ezzel párhuzamosan végbemenő önállósodása azzal jár, amit a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa még csupán a formális racionalizálásnak tulajdonított – nevezetesen hogy elrejti a tulajdonképpeni meghatározásokat. Míg azonban a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa a dolgok természetes rendjének megfordítását, a tőkés fejlődés válságokba torkolló ellentmondásosságát, vagyis egyértelműen negatív jelenséget látott ebben, az *Ontológia* Lukácsa számára a közvetítés összetettebbé válása és önállósodása már a társadalmi fejlődés természetszerű velejárója. Mint hangsúlyozza is, további feltételek esetén elidegenedés forrásává válhat, önmagában azonban értékközömbös (Sz IV. fej.). Rezignáltság nélkül veszi hát tudomásul, hogy „a munka, a munkamegosztás stb. állandó reprodukciója mind kuszábbá, mind sűrűbbé teszi a közvetítésnek ezt a közegét" (Sz 183.); hogy „primitívebb fokon természetszerűleg közvetlenül magával ragadóbb a létező tények lendülete, mint ott, ahol az ember és természet közé a társadalmi közvetítések mérhetetlen tömege ékelődött" (P 12.).

A fentiekből először is az derül ki, hogy

mennyire határozatlan – és egzakt módon meghatározhatatlan – fogalom a közvetítés. A társadalmi gyakorlat már a munka elemi aktusaiban közvetítések során keresztül valósul meg, és ez a fejlődéssel a társadalmi reprodukció minden szférájában egyre bonyolultabb formákat ölt. Legáltalánosabban véve talán azt mondhatnánk, hogy a közvetítés az a folyamatszerű közeg, amiben a komplexusok kölcsönhatása végbemegy.

A társadalmiasodás – láttuk – a társadalmi folyamatokban a tisztán társadalmi meghatározások fokozódó előtérbe nyomulását jelenti. Nos, ez csak a kölcsönhatások olyan szövevényes hálójában valósulhat meg, amiben az, ami közvetít, maga is közvetítetté válik. A komplexusok egymásra hatásának dialektikája nem ismer egyirányú determinációkat. A közvetítésben nem csupán szélső pólusok nincsenek, de a legkülönfélébb közbenső formák is úgy közvetítik adott komplexusok kölcsönhatásait, hogy közben más komplexusokkal való kölcsönhatásaikban maguk lesznek közvetítettek.

Talán mondanom sem kell, hogy a közvetítés ilyen egyetemessége korántsem jelent egyenlősítést. Lukács, noha az ontológiai elsőbbség kérdését a lét és tudat, alap és felépítmény, munka és a társadalmi lét többi oldala stb. vonatkozásában is a lehetséges kölcsönhatások dialektikájában, vagyis adott totalitáson belüli összefüg-

gésben kereste, nem csinált titkot abból, hogy a bonyolult társadalmi kapcsolatrendszerekben a gazdasági szférának és ezen belül is a termelésnek tulajdonítja a döntő – a lukácsi terminológiában: túlsúlyos – mozzanat szerepét (Sz II. fej. 3. pont, T IV. fej. 2. pont).

Azt azonban már nem érezte feladatának, hogy e kereteken belül valaminő rangsorolással pontosan meghatározza a politikai, az állami, a jogi, a vallási, az erkölcsi stb. szféra szerepét. Kétséges, vajon elképzelhető-e egyáltalán olyan elemzés, ami történelmileg egyetemes érvényű és – marxi értelemben – értelmes általánosításokhoz vezetne. Kifejtéseiben leírt konkrét példákként Lukács számos helyzetet mutat be, melyekben e szférák hierarchikus rendszerbe látszanak szerveződni. Lukácsnak azonban nem állt céljában, hogy a gazdasági szférán belül a politikai, a politikain belül az állami stb. szférák mozgásterét és viszonylagos meghatározó szerepét definiálja. Inkább a minden irányban érvényesülő kölcsönhatások dialektikáját kívánta kimutatni egy olyan komplex összfolyamatban, amiben maga a végső meghatározás is csak túlsúlyos mozzanatként érvényesül.

A társadalmi közvetítések ilyen sűrűre szőtt hálójában helyezkedik el a jog – mint olyan közvetítő, ami gyakorlati működése során maga is közvetítetté válik. Ezt a szerepet összetettségében s ellentmondásában árnyaltan jellemzi Lu-

kács, a szövegben mégis olyan jelzőt alkalmazva, mely félrevezető és akaratlanul is leegyszerűsítő értelmezést sugallhat: „a jogi szféra képviselőinek újból és újból megkövetelt specializáltsága mögött a társadalmi lét reprodukciójának nem jelentéktelen problémája rejlik. A társadalmi munkamegosztás a maga mennyiségi és minőségi kiterjedésében speciális feladatokat, speciális közvetítéseket teremt az egyes *gazdasági* komplexusok között, s e közvetítéseknek épp az adja meg sajátos benső struktúráját, hogy az összkomplexus reprodukciós folyamatában ilyen különleges funkciókat töltenek be. Az összfolyamat benső szükségszerűségei eközben megőrzik ontológiai elsőbbségüket, és ezért meghatározzák a közvetítő létkomplexusok funkcióinak jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. De éppen mert a helyes funkcionálás az összkomplexus magasabb szintjén különös részfeladatokat ró a közvetítő részkomplexusra, ebben – az objektív szükségszerűség parancsára – a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonómiája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlenné válik a totalitás reprodukciója számára" (Sz 227. – kiemelés: V. Cs.).

2. A JOG BELSŐ ÖSSZETETTSÉGE ÉS ELLENTMONDÁSA: A JOG MINT OBJEKTIVÁCIÓ ÉS MINT EZ OBJEKTIVÁCIÓ TÉNYLEGES FUNKCIONÁLÁSA

A jog létrejötte és a kényszeralkalmazás dialektikája

A család, a magántulajdon és az állam eredete megállapításai nyomán a marxizmusban hagyományossá vált a felfogás, miszerint a jog az elkülönült erőszak-apparátusként megszerveződő állam, az állam pedig a kibékíthetetlen osztályellentétek terméke.

Lukács árnyaltan írja le a jog létrejöttét. Ama „komplexusról" szólva, aminek „a társadalmi aktivitások jogi szabályozását kell elvégeznie", kinyilvánítja: „A társadalmi munkamegosztásnak már viszonylag alacsony fokán létrejön ez a szükséglet. Már az egyszerű kooperációnál (vadászat) is a lehető legpontosabban szabályozni kell az egyes résztvevők kötelességeit a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás (a hajtók és a vadászok a vadászatban) alapján." (Sz 208.) Vagyis „ki kellett alakulnia (...) valamiféle jogszolgáltatásnak a társadalmilag szükséges rend érdekében", noha ez még önállósult apparátust nem feltételezett, eljárásához pedig a tapasztalatok nyomán felhalmozódó hagyomány elégséges volt (Sz 209.). Úgy tű-

nik, Lukács egyfajta *quasi*-jogot lát ezekben a korai eljárásokban, amik tekintetében pedig pontosabb lenne osztálytartalmat nem hordozó, tisztán regulatív funkcióról beszélni.

A *tulajdonképpeni* jog létrejöttét Lukács a jog objektiválásához kapcsolja. „Csak amikor a rabszolgaság megteremtette a társadalomban az első osztálytagozódást, csak amikor az árucsere, a kereskedelem, az uzsora stb. az úr és a rabszolga viszonyán kívül más társadalmi ellentéteket is bevezetett (hitelezők és adósok stb.), akkor kellett társadalmilag szabályozni az eközben létrejövő vitás kérdéseket, és e szükséglet kielégítése során alakult ki fokonként a tudatosan tételezett, immár nem csupán tradicionálisan hagyományozott jogszolgáltatás." (Sz 209.)

Ez a leírás sokirányú, ugyanakkor nem egy ponton felettébb problematikus állásfoglalásokat takar. Így egyebek közt rávilágít az írott jogi objektiváció jelentőségére, aminek létrejötte bizonyosan mérföldkő volt a jog mint eszköz fejlődésében: a jognak a tudatos, akart, tervezett, ellenőrzött társadalmi befolyásolás szolgálatába állításában. Ebből azonban nem következik, hogy a szokásjogi berendezkedés ne funkcionálhatna még viszonylag összetett társadalmakban is kielégítő módon. Ugyanakkor Lukács meghaladja az engelsi álláspontot, amennyiben a jog születését nem egyszerűen a kibékíthetetlen osztályellentéthez, hanem az osztálytagozódás

olyan belső differenciálódásához kapcsolja, ami az alapvető antagonizmuson túl egyéb ellentéteket is felmutat.

Rögtön látni fogjuk, hogy Lukácsnak egy sajátos dialektika megállapításához volt e módosításra szüksége. Ám ez nem változtat a gyanún, hogy megoldása spekulatív jellegű, nem a szaktudományok mai eredményeinek kritikai általánosításán nyugszik. Engels 1884-ben adta ki művét. Méltán klasszikussá vált, hiszen következtetéseit korának legúttörőbb tudományos felismeréseire építette. Lukács ezzel szemben tápot ad azoknak a gyakran hangoztatott – nem is egészen jóindulatú, de nem is egészen alaptalan – vélekedéseknek, miszerint fölényesen elsiklik századunk társadalomtudományi gondolkodásának számos maradandó erőfeszítése s eredménye felett, amiként tudományos apparátusa is döntően a múlt századból való.

Nos, kétségtelen, hogy Engels máig tanulságos világossággal összegezte az akkor még csak formálódó diszciplínák eredményeit. Későbbi fejlődésüket számos pontban előlegezte, feleslegessé azonban nem tette. Aligha szorul bizonyításra, hogy az alapvető társadalmi antagonizmuson túlmenő társadalmi differenciálódás a társadalmi változásokban meghatározó szerepet játszhat. Az azonban már a marxizmussal, így a komplexusok ontológiájának lukácsi felfogásával is összeegyeztethetetlen lenne, hogy minden

intézményi-strukturális változás mögött ilyen általános meghatározást keressünk. Ha például a társadalmi mozgások és változások magyarázatát csak és kizárólag az osztálydifferenciálódásban keresnénk, fel sem vethetnénk a kérdést, vajon Mezopotámiában az első írott jogi formák létrejötte miképp kapcsolódhatott a Termékeny Félhold mezőgazdasági feltételeihez, az állami közmunkákat igénylő öntözőrendszerek építésének szükségességéhez és az ezeket szervező bürokrácia megjelenéséhez, vagy hogy a korai középkorban miképp születhettek barbár kódexek, melyek rendelkezései kizárólag az emberi élettel, a testi épséggel és a szexuális érintkezéssel voltak kapcsolatosak.

Az a mély dialektika, aminek bizonyítására Lukács az előbbi gondolatmenetet bevezette, nem más, mint annak belátása, hogy a jogilag szervezett társadalomban a társadalmi egység végső biztosítéka a puszta erőszak, ám a jogi szervezettség egyszersmind annak bevallása is, hogy lehetetlen immár kizárólag erre alapozni (Sz 224.).

Valószínű, mint mondottuk, hogy Lukács spekulatív úton jutott ehhez az eredményhez, a jog születésének osztálygyökereiről mégis rendkívül lényeges dolgot állapít meg. Azt, hogy a jog nem más, mint az erőszak-alkalmazás belső ellentmondásának kifejeződése: egy olyan helyzet következménye, amikor a mezítelen erőszak

már a társadalom szétbomlásához vezetne (Sz 210.), amikor tehát a széthúzó érdekek „jogi egyneműsítése" (Sz 223.) és ezzel az adott osztály uralmának történő „önkéntes" alárendelődés (Sz 224.) az egyetlen lehetőség arra, hogy az erőszak „állandó tényszerűsége" „túlnyomórészt lappangó lehetőséggé" változzék (Sz 247.). És ilyen helyzet történelmileg tipikusan valóban az alapvető osztályantagonizmuson túlmutató társadalmi differenciálódással, „a társadalmi antagonizmusok közvetettebb formáinál" (Sz 210.) állt elő.

Úgy tetszik, még várat magára az a munka, ami a marxista tudományosság alapján az elmúlt száz év hatalmasra duzzadt őskortudományi, ókortudományi, antropológiai és etnológiai tudásanyagának ugyanolyan szintézisét adná, mint ahogy ezt Engels saját kora tudományos színvonalán megtette. Amíg viszont ez hiányzik, ugyanannyira korszerűtlen a jog geneziséről alkotott felfogásunk, mint amennyire korlátozott az a marxizmus is, ami mindennapjaink korántsem kivételes gyakorlatában a történetiség követelményének eleget vél tenni azzal, ha gondolatmenetét csupán illusztrálja a klasszikusoktól vett vagy épp a regényirodalomból kölcsönzött – nemritkán csupán aforisztikus értékű – idézetekkel. Lukács gyakran utalt arra, hogy a marxizmus reneszánsza feltételezi a Marx óta megtett út marxi igényességű elemzését (P 127., 211.

stb.). Ez nyilván a Marx előtti múltnak s a klasszikusoktól elhanyagolt területeknek a legújabb szaktudományos eredményekkel szembesített folytonos újraértelmezését is jelenti. Ennek a feladatnak Lukács csak az elvont filozófiai általánosítás szintjén tett eleget. Az a kép, amit a jog geneziséről nyújtott, rendkívül meggyőző dialektikájú pontosbítása az engelsi felfogásnak, ám nem pótolja – noha az *Ontológia* társadalomképével összhangban új szemponttal gazdagítja – a még elvégzendő vizsgálódásokat.

Tanulsága a jogfejlődésre nézve mégis egyetemes.

Talán éppen ez az egyetemesség az, amiből Lukács visszafelé következtetett, mint a jog születését kiváltó döntő okra. Arra a belső ellentmondásra gondolok, hogy a formális szabályozások minden fajtája nem követés esetén a címzettek egész körére nézve szankciót rendel el, ám az egész szabályozás gyakorlatilag csak addig állhat fenn, amíg a társadalom csekély töredékével szemben vetődik fel annak szüksége, hogy e szankciókat ténylegesen is alkalmazzák. Vagyis „minden ilyen szabályozás feltételezi, hogy a társadalom tagjainak átlagos gyakorlati cselekvésmódja legalábbis külsőleg, ‚önként' kövesse ezeket az előírásokat; csak egy viszonylag csekély kisebbséggel szemben van szükség és lehetőség arra, hogy a jogi kényszer ténylegesen hatásos legyen" (P 18.).

Az erőszak-alkalmazásra, amivel a jog fenyeget, így kettős ellentmondás nyomja rá bélyegét.

Először, szükség van az erőszakra, de lehetetlen csupán rá hagyatkozni, ezért nincs állandóan jelen, hanem csak végső biztosítékként szolgál. Ám, másodszor, a végső biztosíték szerepét is csak annyiban töltheti be, amennyiben a jogot egyéb intézményi és ideológiai tényezők is segítik. Szükséges tehát, hogy a többség – legalább külsőleg – ‚önkéntesen' kövesse a jogot, s a végső biztosíték csak elenyésző kisebbséggel szemben kerüljön *de facto* alkalmazásra.

Ezekből a megállapításokból azonban a hagyományos felfogástól messze eltérő következtetések adódnak.

Az, amit hajlamosak vagyunk jogkövetésnek tekinteni s a jogi szabályozás eredményeként elkönyvelni, a fentiek szerint csupán egy külsőleg konformis magatartás, melyben „a legális korrektség a legvégletesebb képmutatással kapcsolódhat össze" (Sz 213.). Ezen a legkevésbé sem változtat, ha egyes etikai rendszerekben (pl. bizonyos ma érvényesülő szovjet elméletekben) törekvéseket figyelhetünk meg, hogy tárgyától és tartalmától függetlenül minden jogszabállyal a belső azonosulást létrehozzák, és ennek alapján az öntudatos normakövetést az erkölcsösség minimumaként kiáltsák ki.

A jogkövetés tehát a jog megvalósulásának látszik, noha épp a tömeges jogkövetés az előfel-

tétele annak, hogy erőszak-alkalmazásra csak kivételesen, végső biztosítékként kerüljön sor, vagyis hogy a jog egyáltalán hatást gyakorolhasson. Mindebből következik, hogy a jog önmagában elégtelen a társadalmi magatartás tényleges befolyásolására. A legitimáció különféle formáira, a vallás és az erkölcs intézményeire és az ideológiai ösztönzések egész sorára van szükség ahhoz, hogy a jog hatékony maradhasson. Röviden: a jogi komplexus annyiban tölti be közvetítő funkcióját, amennyiben az összkomplexus összmozgása is végső soron azonos irányú ösztönzéseket sugall.

A jog és a tényleges társadalmi gyakorlat s az ideologikus ösztönzések közötti összefüggést Lukács minden irányban tudatosítja: „a jogi szféra teljes önállóságának, tisztán önmagát hordozó mivoltának (fiat iustitia, pereat mundus) közvetlen látszatát létszerűen csak úgy helyesbíthetjük meggyőző módon, ha kimutatjuk az ilyen kölcsönhatások nélkülözhetetlenségét. A jog nem lehetne az emberek mindennapi életében a társadalmi konfliktusok végigvitelének fontos eszköze, ha nem hivatkozhatna szakadatlanul ugyanezekkel a tartalmakkal kapcsolatos, társadalmilag spontánul kialakult meggyőződéseinkre" (Sz 485.). Később még hozzáteszi: „A lopás, a csalás stb. csak azért működhetnek hatékonyan mint jogi kategóriák, mert lényegileg a gyakorlat – persze tipikus – kivételes ese-

teire vonatkoznak." (Sz 486.) Ezzel elvi éllel mondja ki, hogy a társadalmi történések jogszerűsége korántsem tulajdonítható egyszerűen a jog hatékonyságának. A specifikusan jogi hatékonyság mindenekelőtt azoknak a magatartásoknak befolyásolásában jelentkezik, amelyek rendezésére a társadalmi reguláció spontán erői képteleneknek bizonyulnak. A „sokoldalú kölcsönhatásoknak erről az altalajáról" (Sz 486.) nézve viszont nyitott kérdés marad, vajon elkülöníthető-e egyáltalán, és ha igen, milyen mélységben és pontossággal, a jog saját hatékonysága, amit a specifikusan jogi eszköztárnak és nem egyéb társadalmi tényezőknek köszönhet.

Tételes jog és természetjog

Ilyen összefüggésben, a jog gyakorlati érvényesülését befolyásoló ideológiai összetevőként vetődik fel a természetjog kérdése.

A természetjog lukácsi tárgyalása két szempontból méltó figyelemre.

Egyfelől az a mód, ahogyan a pozitív jogtól megkülönbözteti, alkalmas kiindulópontnak kínálkozik ahhoz, hogy a jogi komplexus lukácsi felfogását megértsük. Másfelől kiváló példát szolgáltat a tisztán ideologikus konstrukciók tényleges társadalmi befolyására. „...a valódi, reálisan funkcionáló jog, az úgynevezett pozitív jog mellett az emberek társadalmi tudatában újból és újból jelentkezett egy nem tételezett, nem

társadalmi tettekből fakadó jog eszméje, a természetjog, amelynek a pozitív jog eszményeként kellett érvényre jutnia" (Sz 211.). Nos, máris kiviláglik, hogy az ilyen eszmény a pozitív jogtól különnemű jelenség. Ha különnemű, úgy arra való alkalmassága, hogy a társadalmi folyamatokat befolyásolja, a pozitív jogtól eltérő alapon nyugszik.

A természetjogi eszme társadalmi funkcionálását Lukács az (igaz vagy hamis) ideologikus formák ontológiai igazolásával magyarázza: „Olyan természet persze, amely a társadalmi fejlődés ‚örök' mércéje, egyáltalában nem létezhet. Ha azonban ennek a nevében helyes és egyben megvalósítható követelményeket állítanak szembe a mindenkor uralkodó szabályozó elvekkel, akkor ennek döntő tartalmai gyakorlatilag hatékony társadalmi jelentőségre tehetnek szert. Gondoljunk csak arra, amikor valamilyen természetjog nevében – nem is olyan ritkán – a pozitív jogot helyesbítik, vagyis – társadalmi következményeit tekintve – itt olyan, gyakran helyes irányban ható ideológiával állunk szemben, amely ezt a pozitív szerepet tisztán fiktív gondolati-tárgyi alapon (vagyis ‚hamis tudattal') tölti be." (P 92–93.)

Az ideológia általános kérdéseivel még találkozni fogunk. Most elég annyit megjegyezni, hogy Marx már egyetemi disszertációjában világosan érzékelte az ontológiai kérdésfeltevés je-

lentőségét. „Nem uralkodott-e az ősi Moloch? Nem volt-e a delphoi Apolló valóságos hatalom a görögök életében?"[116] Nos, Lukács e kérdésfeltevésben módszertanilag ki nem bontott, de határozott állásfoglalást lát arra nézve, hogy „valamely jelenség társadalmi létének vagy nemlétének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság" (T 283.).

A természetjog, ez a „tisztán ideológiai koncepció" (Sz 293.) két irányban fejtheti ki hatását: a pozitív jog mellett vagy ellen. Mint ideológia, történelmileg a pozitív joggal szemben, a fennálló pozitív jognak ideális mércét szabva és ezzel a fennállónak jogi minőségét tagadva jött létre. Ez magyarázza, hogy a politikai, filozófiai és jogi gondolkodásban a természetjog problémája többnyire a tételes joggal szemben, elsőbbségi kérdésként vetődik fel. Lukács is e felfogás nyomában halad, amikor történelmileg változó szerepét ilyen ellenideológiában fogalmazza meg, noha sokarcúságát – konzerválás, forradalmi doktrína vagy éppen jámbor professzori-retorikus óhajokká csendesült befolyás (Sz 211.), avagy az egyenlőtlent egyenlősítő pozitív jog korlátainak az igazságosság nevében történő leküzdése (Sz 221.) – messzemenően elismeri. Pedig egyidős mindezekkel és társadalmilag-történelmileg is azonos súlyú az a szerep, amit mint természetesként elfogadott szabályozó hatalom – ideologikusan, a mindenkor ural-

kodó világszemlélet szerint (amennyiben „az Istentől, a természettől, az észtől stb. meghatározottnak képzelik") (Sz 221.) –, a tételes jog támogatásában betölt. Paradoxikus, hogy ez a természetjog legkevésbé látható s így leginkább elhanyagolt, ám társadalmilag mégis leghatékonyabb funkciója.

A természetjog tehát a tételes jogot támogathatja, helyesbítheti, és olyan folyamatokat is elindíthat, amelyek a jog gyakorlati érvénytelenítéséhez vezetnek – ontológiailag mégsem kerül közös nevezőre a tételes joggal.

Itt érkezünk el a pozitív jog és a természetjog szétválasztásához. Lukács szerint – láttuk – a pozitív jog „tételezett", „társadalmi tettekből fakadó", „reálisan funkcionáló", míg a természetjog eltérő minőségekkel rendelkezik. Különbségük lényege intézményesedésük minőségében s mértékében és ennek következményeiben rejlik. Nevezetesen a természetjog intézményesedése legfeljebb ideológiai jellegű lehet. Csupán olyan szervezettséget érhet el, hogy a társadalom egyes rétegei számára ösztönzésül szolgál a pozitív jog támogatásához vagy elutasításához. A pozitív jog ezzel szemben tudatos tételező aktusokból (írott jog) és/vagy társadalmi tettekből (szokásjog) összetevődő olyan képződmény, ami ténylegesen is megjelenik egy kényszert alkalmazó apparátus jogiként elismert gyakorlatában.

(Megjegyzem, az írott jog és a szokásjog viszonylagos különneműsége, a bíró alkotta jog specifikus problémája fel sem vetődött Lukácsnál, hiszen a jog kapcsán ő mindig a polgári átalakulás talaján, az európai kontinensen kifejlődött jogra gondolt. Ezzel bizonyosan nem tudatos választást fejezett ki. Egyszerűen ez volt az a talaj, ami Hegel és Marx számára természetesként adott volt, a talaj, amiből Jellinek, Weber és Kelsen jogelmélete is sarjadt – mindazok a gondolkodói teljesítmények tehát, melyeket megismerhetett, s amelyekre rezonálni egyáltalán képes volt. Ez a leszűkítés ugyanakkor nem érinti gondolatainak általánosságát. Nem korlátozza gondolkodásában, legfeljebb megfosztja bizonyos különbségtételek finomságaitól.)

A jog belső összetettsége és ellentmondása

A lényeg változatlan. Ez az, hogy a jogi komplexus Lukács felfogásában egy összetett jelenség belső ellentmondásának kifejeződése, aminek két pólusán a jogi objektiváció, illetőleg ennek a gyakorlatban megvalósuló tényleges funkcionálása áll.

A társadalmi fejlődés ugyanis a társadalmiasodás adott fokán olyan összetett feladatokat ró a jogra, amelyeknek csupán akkor tehet eleget, ha közvetítése tartalmát rögzíti, standardizálja, írott normaként objektiválja. Az írott norma csak annyiban válik társadalmilag létezővé,

amennyiben a gyakorlatot ténylegesen befolyásolja: a normáiban kívánatosként értékelt magatartásokat megvalósítja. Mivel viszont – mint mondottuk – a joghoz külsőleg alkalmazkodó magatartás nem specifikusan jogi jelenség, sőt nem is nevezhető jogkövetésnek (a tudatos követés vagy egy „ha – akkor" jellegű kauzalitás értelmében), a jogmegvalósítás alanyaként csakis az az apparátus jöhet számításba, amelyik a jogiként elfogadott kényszert alkalmazza. Ez az, amire Lukács utal, mikor felismeri a jogi normák címzettjeinek kettősségét. Azt, hogy „a jogi rendszerben minden általános megállapítás kettős szándékkal jön létre: egyrészt hogy a társadalom minden tagjának teleológiai tételezéseit meghatározott irányban befolyásolja, másrészt arra bírja azt az embercsoportot, amelynek társadalmi megbízatása a törvény meghatározásainak a jogi gyakorlatba való átültetése, hogy teleológiai tételezéseit a maga részéről meghatározott módon hajtsa végre" (Sz 219.).

Egyébként hasonló következtetésre kellene jutnunk akkor is, ha csupán az *Ontológia* módszertani alapjaiból indulnánk ki. Minthogy a társadalmi lét megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat, a jogi komplexus léte is tényleges gyakorlatával egyértelmű. Mivel pedig a jogi komplexuson belül a hatósági jogalkalmazás formális jelentőségre tesz szert, ezt a mindennapi ‚jogkövetésről' leválva a jogi komplexus specifikus

összetevőjének kell tekintenünk. A jogi komplexus így nem más, mint a jogi objektiváció a maga tényleges működésében.

A jogi komplexuson belül tehát a jogi objektivációt és tényleges működését a maguk ellentmondásos egységében kell szemlélnünk. Tudatában kell lennünk annak, hogy olyan dialektikus egységről van szó, ami történelmileg változó, de mindenkor konkrétan meghatározott. Nyilvánvaló, hogy a fejlődéssel, a társadalom fokozódó társadalmiasodásával a tudatos tervezés mind hangsúlyozottabban előtérbe nyomul. A jogalkotás jelentősége így egyre növekszik, ontológiailag azonban nem lesz önálló, hiszen létszerű funkcióját változatlanul tényleges, gyakorlati megvalósulása hordozza. Ugyanakkor a jogalkotás szerepének előtérbe kerülése mégsem egyszerű fetisizálás, hanem valami valóságosat jelöl, hiszen a norma – a ‚jogkövetés' egyik motívumaként – társadalmi léttel a jogalkalmazáson túl is rendelkezik.

A jogi felépítmény

A jogi komplexus e belső összetettsége óhatatlanul felveti a jogi felépítmény kérdését.

A szocialista jogelméletben hagyományos álláspont leginkább két vitával jellemezhető. Azokkal, amelyek hazánkban a koalíciós időszak lezárulása után zajlottak, annak tisztázását tűzve ki célul, hogy milyen is az a jogi felépít-

mény, ami egy szocialista gazdaság alapzatán emelkedik.

Az első vita arra volt hivatott, hogy az új rendszer kibontakoztatása érdekében a múlttal bárminemű közösségvállalást megtagadjon, s hogy a múltban kifejlesztett intézményeket mint pusztán csökevényeket félresöpörje. A csatározás, amit az elmélet sisakjában folytattak le, a jog kontinuitásának kérdése körül voltaképpen ideológiai terminusokban zajlott. Egynémely aggályoskodó megkísérelte ugyan, hogy a jogi norma egyes elemeinek túlélési esélyeire s ennek szükségességére rámutasson, a hangadók félreérthetetlenül leszögezett végső álláspontja azonban minden ingadozást kizárt. Kimondták: a szocialista forradalomban kontinuitásnak nincs helye; a szocialista társadalomépítést a burzsoá múlttal való teljes diszkontinuitás jellemzi.[117] E vita a mi nézőpontunkból mindenekelőtt azzal a tanulsággal zárult, hogy a résztvevők – szinte egyöntetűen – az eltérő gazdasági alapok jogi felépítményei közötti kapcsolat kontinuitásának kérdését a jogi objektivációra (vagyis a tételes jogi normák formai azonosságára) korlátozva fogalmazták meg.

A második vita évekkel később, a szocialista jogi felépítmény technikai berendezése, nevezetesen a kodifikáció körül zajlott. Alaphangját ennek is az a vélekedés szabta meg, hogy a jogot tartalmilag és formailag (értsd: létrehozatala

technikájában és módjában, írott vagy íratlan, szokásjogi vagy kodifikációs formájában) egyaránt a gazdasági alap határozza meg; a jog a gazdasági alapnak kell hogy megfeleljen.[118]

Mindkét vitából az alábbi közös gondolatok szűrhetők ki: *1.* a jogi felépítmény leghangsúlyosabb eleme, minősítő mozzanata a normaobjektiváció; *2.* a felépítményt az alap „hozza létre"; *3.* adott alapnak tehát adott felépítmény „felel meg".

Nos, hogy az alap és felépítmény kérdésének lukácsi kezelését megértsük, emlékeztetnünk kell az olvasót arra, hogy értékelést Lukácsnál *sem* csupán a kimondott ítélet hordoz. Értékelő magatartást tükröz az is, ha valamiről nem szól, noha egyébként kézenfekvő lenne, hogy szóljon. Ilyen értelemben beszéltünk már a társadalmi viszony problematikájáról. Nos, úgy tetszik, az alap és felépítmény kapcsolata is a társadalmi lét olyan kategoriális meghatározása, ami Lukács művében alig fordul elő. E hallgatásból csak arra következtethetünk, hogy egy rendszeres *Ontológia* szintjén számára egyszerűen nem volt eléggé operábilis a kérdéses kategória.

Az alap és felépítmény kategóriáját Lukács valóban csak elvétve s ekkor sem jelentőségteljes összefüggésben használja. Amikor pedig tárgyalásukra tér, jobbára a marxizmus leegyszerűsítő torzulásának jellemzésére használja őket. A leegyszerűsítésben szerinte „az játssza a döntő

szerepet, hogy kizárólag ellentétbe állítják a gazdaság tisztán anyagi természetét az eszmei felépítménnyel, és azt hirdetik, hogy az előbbi az utóbbit abszolút módon, ‚a természeti törvények erejével' határozza meg" (P 349.). Ez viszont Lukács szerint nem más, mint egy, a történeti fejlődés konkrét dialektikájából kiszakított viszony durva, merev, leegyszerűsítő ábrázolása. Mindez a fejlődés alapvető tényét homályosítja el, nevezetesen azt, hogy a legprimitívebb alap is a felépítménnyel együtt, azzal elválaszthatatlanul előrehaladó folyamatot eredményezve jön létre. Ontológiailag épp egymástól való elválaszthatatlanságuk ténye az elsődleges; ez pedig annál hangsúlyozottabb, minél inkább társadalmiasult a társadalmi lét (P 352.).

E konkrét dialektika meghatározott következményekkel jár. Először is a felépítmény nem az alap „teremtménye", következésképp az sem állítható, hogy valamely alapnak – belső törvényszerűséggel – valamilyen meghatározott felépítmény „felel meg". Másodszor az alap és a felépítmény kapcsolata valamiféle értékhierarchia keretében sem fogható fel. Ez persze nem jelenti, hogy a gazdasági szféra ne lenne döntő – túlsúlyos – mozzanat a társadalmi összfolyamatban. Azt jelenti csupán, hogy értelmes módon maga az ontológiai elsődlegesség kérdése is csak az alap és felépítmény elválaszthatatlan együtt létezésének az elismerése után vethető fel.

Ezek a következtetések nem csupán a komplexusok kölcsönhatásának bonyolultságát érzékeltetik. Két olyan marxi gondolat is megjelenik bennük, ami még visszatér a későbbiek során. Egyik a tudati képződmények ontológiai létszerűsége, másik az egyenlőtlen fejlődés, ami lényegében visszavezethető az összkomplexus egyes összetevőinek viszonylag önálló fejlődéséből adódó diszharmónia kérdésére.

Ha az alap és felépítmény kapcsolatának marxista felfogását megtisztítjuk azoktól a leegyszerűsítő torzításoktól, amelyek merevítették és mechanikussá tették, úgy nyilvánvalóan az *Ontológia* értelmében is beszélhetünk jogi felépítményről, ezen azonban a jogi komplexust a maga teljességében kell értenünk. Tehát a felépítmény ennek egyes tárgyiasult összetevőire – a jogi felépítmény pl. a jogi normaobjektivációra – nem korlátozható.

Ebből következően a részleges kontinuitás lehetősége korántsem kizárt. Ilyen részleges kontinuitás fennállhat a jog fogalmai, normái, intézményei, sőt akár a jogászi hivatás szervezete és egyes képviselői tekintetében – ugyanúgy, ahogy az államnál a hatalomgyakorlás intézményei, ‚stílusa', technikája és eszközei, sőt egyes képviselői tekintetében; vagy a vallásnál a teológia alaptételei, az üdvtan, az evilági hierarchia és intézményei tekintetében.

Ilyen módon a jogi felépítmény minőségét

nem az egyes tárgyiasult összetevők adják, hanem ezek összessége a maguk létszerű működésében. Egy adott felépítmény minőségi újdonsága ennélfogva semmilyen közvetlen összefüggésben nincs azzal, vajon egyes tárgyiasult összetevői mutatnak-e kontinuitást korábbi vagy más felépítményekkel. Kizárólag az számít, hogyan funkcionálnak ezek az összetevők a komplexus egészében. Funkcionálásuk viszont – mint majd látni fogjuk – feltételezi ezeknek a tárgyiasult összetevőknek az adott társadalmi feltételekhez történő adaptálását, vagyis gyakorlati manipulálását.

Csak ennek felismerése után lesz érthető, miképpen lehetséges, hogy – összehasonlító egyetemes jogtörténeti mércével mérve – a jogfejlesztés leghatalmasabb tényezője paradox módon nem más, mint idegen jogok átvétele vagy a fennálló jog átértelmezése;[119] vagy hogy – más területről véve a példát – a keresztény egyház belső válságok és megújulások árán, de teológiai dogmarendszerének, üdvtanának, intézményi szerkezetének messzemenő megőrzése mellett végül is miképp érkezhetett el a rabszolgatartó formációtól a szocializmusig.

Az előbbi gondolatokhoz kapcsolódva egy további félreértést is el kell oszlatnunk. Arra a sajátos hajlandóságra gondolok, hogy a jogi felépítményfelfogáshoz hasonlatosan a jog osztályjellegét és osztálymeghatározottságát is ma-

mint megfordíthatatlanul előrehaladó folyamathoz – végső soron magához a konkrét folyamatszerűségében értékelt társadalmi léthez.

3. A JOG MINT VISSZATÜKRÖZŐDÉS?

Teleológia és okság

A társadalmi lét sajátszerűsége Lukács szerint úgy írható le, mint a céltételező és az oksági folyamatok egymást kölcsönösen feltételező dialektikus kapcsolata. Teleológia „egyfelől csak az okság uralma alatt képzelhető el, másfelől pedig a társadalomban új tárgyak, formák és kapcsolatok csupán teleológiai tételezések következményeként jönnek létre" (C 77.). A társadalmi lét oly módon jön hát létre, hogy teleológiai tételezések oksági sorokat hoznak mozgásba, amik azután saját törvényszerűségeiket követve többnyire túlmennek az eredeti tételezésen: végső összegezésben többet vagy kevesebbet, hasonlót vagy mást hoznak létre, mint ami az eredeti szándék volt (P 295–296.). A marxi példa nyomán a teleológiai tételezés alapesetét Lukács is a munkában látta. Ez késztette arra a megállapításra, hogy „a munka ontológiai alapstruktúrája (. . .) bizonyos mértékig minden emberi aktivitás modellje" (Sz 267.).

Nos, a jog – mint a társadalmi szabályozás szolgálatában álló minden norma – teleológiai

gában a jogi objektivációban keressék, arra vonatkoztassák. Egy ilyen felfogás ugyanis túlságosan leegyszerűsítené a társadalmi mozgás dialektikáját.

Ami a lukácsi megoldás alapjait illeti, emlékeztetek ismételten visszatérő gondolatára, miszerint a társadalmi fejlődés *hic et nunc*-jában megjelenő konkrét meghatározásoktól függően bármely jelenség ideológiává, az adott osztály küzdelmét segítő eszközzé válhat. Ennek felel meg, hogy „minden ember teljes személyiségével vesz részt a társadalmi küzdelmekben, következésképp bármely állítás elfogadása vagy tagadása lehetségesen osztálydeterminált" (C 43.). Más szavakkal: az osztályjelleg és az ideológiává válás kérdésében minden „az állandó mozgás és változás állapotában van; az adott idő társadalmi szerkezete és az osztályharcoknak ehhez viszonyított állapota határozza meg", tehát „alapja nem magában az elvont állításban rejlik" (C 44.).

A sztálini nyelvtudományi vitából vett hasonlattal élve nem az a kérdés hát, hogy milyen fegyvereket forgatnak, hanem hogy ki, kikkel, miért, milyen hatással forgatja az esetleg éppen azonos szériából kikerülő fegyvereket. Vagyis az osztályjelleg nem egy önmagában vett tárgyiassághoz tapad, hanem az e tárgyiasságokat alakító és működtető történelmi gyakorlathoz

tételezésen nyugszik (C 78.). A primitív vadászat példájában láthattuk, hogy szabályozás már az első (nem robinsoni) munkaaktus teleológiai tételezésében megjelenik. Alapszerkezete is ugyanaz, mint a belőle később kifejlődő normáké: „a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre a maguk részéről azokat a teleológiai tételezéseket, amelyek a kooperáció össztervében rájuk jutottak" (Sz 208.).

A társadalmiasodás a társadalmi reprodukció legkülönfélébb területeit fokozatosan és egyre egyetemesebben szabályozás alá vonja. Mindez hármas következményt von maga után: *1.* a tételezések egyre tisztábban társadalmiak lesznek, vagyis egyre kizárólagosabban az lesz a feladatuk, hogy más tételezésekhez vagy más tételezések között közvetítsenek; *2.* folyamatosan növekszik a központi tételezések társadalmi jelentősége; és *3.* mindez azt a hamis látszatot hozza létre, mintha minden aktus, ami a társadalmi életben történik, korábbi tételezések puszta megvalósítása lenne.

Ebből táplálkozik az az aufklérista felhangú jogszemlélet is, ami szocialista jelenünkben sem gyökértelen. Ez kísért mindazokban az ideologikus – következésképp gyakran utópikus – törekvésekben, amik a gyakorlat próbája nélkül abszolutizálják annak igényét, hogy „az ember a fejére, azaz a gondolatára álljon, és esze-

rint építse fel a valóságot".[120] Ez láttat a társadalomban központilag átgondolt, a különböző részterületekre axiomatikus szigorúsággal és következetességgel lebontott rendet, amelyben aztán a társadalmi élet sem fogható fel másnak, mint jogszerű vagy jogellenes magatartások szakadatlan sorozatának.

Egy ilyen fejlődés belső tendenciái már a manufaktúra munkamegosztásában megmutatkoznak. „Az egyes dolgozó ember már a manufaktúra munkamegosztásában is alárendelődik egy általános, tisztán gazdasági, tehát társadalmi-teleológiai tételezésnek... Az egyes emberek által végrehajtott teleológiai tételezések (...) egy társadalmilag már mozgásba hozott teleológiai összfolyamat puszta alkotóelemeivé lesznek. E fejlődés általános következményeképpen a társadalmiasodás abban is megmutatkozik, hogy mind mennyiségileg, mind jelentőségük szerint folyton növekszenek azok az eleve tiszta társadalmi tételezések, amelyek nem közvetlenül az ember természettel folytatott anyagcseréjére irányulnak, hanem más emberek befolyásolását tűzik ki célul, hogy ezek a maguk részéről végrehajtsák a kívánt teleológiai tételezéseket." (Sz 312–313.)

A társadalmi szabályozás a munkával jelenik meg. Hiszen „kezdettől fogva olyan társadalmi szabályozók szükségesek, amelyek a teleológiát tételező alternatív döntések tartalmait a min-

denkor életbe vágó társadalmi szükségleteknek megfelelően rendezik el" (P 17–18.).

Akár pattintott kőszerszám létrehozásáról, akár egy összetett apparátusban foganatosítandó szervezeti intézkedésről legyen is szó, a céltételezés csak megfelelő eszköz kiválasztása esetén lesz valóságos. „A célkitűzés társadalmi-emberi szükségletből fakad; de hogy valódi célkitűzéssé váljon, az eszközök felkutatásának, vagyis a természet megismerésének, a célkitűzésnek megfelelő, meghatározott fokot kell elérnie; enélkül a célkitűzés pusztán utópisztikus terv marad, ábránd, mint például a röpülés Ikarosztól Leonardo da Vinciig és még sokkal tovább." (Sz 28.) A teleológiai tételezés alapja ilyen módon „a mindenkor létező és kialakuló tárgyiasságmeghatározások" (P 253.) megismerése. „A tételezett cél megvalósítását szolgáló eszközök felkutatásához ugyanis objektíve ismerni kell azoknak a tárgyiasságoknak és folyamatoknak az okozódását, amelyeket mozgásba kell hozni ahhoz, hogy a kitűzött cél megvalósulhasson." (Sz 25.)

A visszatükröződés és az inkongruencia kérdése

A probléma, amire ezek után választ kell találnunk, a következő: vajon visszatükröződés-e a teleológiai tételezés általában és különösen a jogi normaformában történő tételezés?

Amennyiben a visszatükröződést szigorúan

ismeretelméleti értelemben vesszük, Lukács számára egyértelmű, hogy a megismerés és a teleológiai tételezés két „különnemű művelet": itt „a valóság két egymástól különnemű szemléletmódjáról" van szó (Sz 35–36.).

Bármennyire tökéletes is a tudatunkban a valóságról kialakított képmás, nyilvánvaló, hogy a teleológiai tételezés a visszatükrözésen túlmenő többletfunkciót hordoz. Nevezetesen az emberi tudat aktivitása szükséges ahhoz, hogy a megismerésből a valóságba új összefüggéseket vetítő teleológiai tételezés váljon. Noha az emberi tudat csupán megismerheti és alkalmazhatja az egyébként fennálló oksági viszonyokat anélkül, hogy ezeken egy jottányit is változtatna, mégis elvileg új összefüggésben rendezheti el őket – olyan módon, hogy ennek eredményeként teljesen új, mesterséges konstrukciók jönnek létre, amelyek a teleológiai tételezés tudatos emberi aktusa nélkül nem születhettek volna meg (C 74., Sz 24.). Például a kerék „bizonyosan az ember új terméke, noha még sincs benne semmi, ami ne felelne meg pontosan olyan oksági soroknak, amelyek az embertől függetlenül érvényesülnek a természetben" (C 74.).

A jogi tételezés alkotó jelentősége két síkon nyilvánul meg: egyfelől a jogi tételezést megelőző megismeréshez, másfelől az egyéb teleológiai tételezésekhez – mindenekelőtt a gazdaságiakhoz – való viszonyában. A jog ugyanis a gazda-

sági folyamatok szervezésébe új elemeket visz, amennyiben „olyan kötelező rendezési elveket próbál ebbe a világba beépíteni, amilyeneket a gazdaság a maga immanens spontaneitásából nem bontakoztathatott volna ki" (T 387.).

Ha a visszatükrözést az ismeretelméletinél tágabb értelemben vesszük, úgy csupán materialista világnézeti elvet szögezünk le; specifikus magyarázathoz nem jutunk. Hiszen annak elismerése, hogy a tudat a teleológiai tételezésben új összefüggésekbe helyezett elemeket s ez összefüggések lehetőségét egyaránt a valóság megismeréséből meríti, már abból is következik, hogy a megismerést e tételezés alapjaként fogadjuk el. Mindezekhez viszonyítva az az állítás, hogy a tudat minden aktivitása csak a valósággal való eleven kölcsönhatás kifejeződése, vagyis hogy mindazt, amit a tudat kitermel, a valóságból meríti – semmi újat nem mond. Nem ad magyarázatot az arisztotelészi példára sem, amit Lukács a következő módon említ: „A ház éppúgy anyagként létezik, mint a kő, a fa stb., a teleológiai tételezés mégis az elemekhez képest teljesen különböző tárgyiasságot hoz létre. A kő vagy a fa pusztán magában való létéből semmiképp sem ‚vezethető le' egy ház, bármiképpen visszük is immanensen tovább tulajdonságaikat, a bennük hatékony törvényszerűségeket és erőket." (Sz 24.)

Nos, ilyen általános értelemben nevezi Lu-

kács a jogi normaképzést visszatükrözésnek, melynek elsődleges ontológiai sajátossága éppen az, hogy ismeretelméletileg nem ragadható meg. Paradoxonná fokozva azt is mondhatnók: a jog olyan képmás, ami nem azt képezi le, aminek a tükrözése. Ismeretes, mit írt Marx Lassalle-nak 1861. július 22-i levelében: „bizonyos tulajdonviszonyok *jogi* fogalma bármennyire is belőlük nő ki, másfelől mégsem egyezik meg és nem is egyezhet meg velük".[121] Lukács nyomatékosan kiemeli, hogy itt nem puszta hiányosságról vagy ismeretelméleti torzulásról van szó. Hiszen Marx „olyan társadalomontológiai szituációra gondol, amelyben elvileg lehetetlen az ilyen egybevágóság, mivel ez a szituáció az általános társadalmi gyakorlat megjelenésmódja, amely éppen az ilyen inkongruencia alapján tud csak egyáltalán – jól vagy rosszul, mikor hogyan – működni" (T 387–388.).

Marx aforisztikus meghatározására – „A jog csak a tény hivatalos elismerése" – utalva Lukács részletesen is kifejti, miként vélekedik a jogi tételezésnek a szabályozott anyaggal inkongruens, új összefüggéseket teremtő jellegéről. Először „már annak a megállapítása is, hogy mikor és miként tekinthető valamely esemény ténynek, nem a társadalmi folyamat objektív magábanvalójának megismerését reprodukálja, hanem inkább az állami akaratot, hogy minek és miként kell az adott esetben megtörténnie,

minek és miként nem szabad ebben az összefüggésben előfordulnia". Másodszor „a jogi visszatükröződés nem tisztán elméleti, hanem kiemelkedően és közvetlenül gyakorlati jellegű kell legyen ahhoz, hogy valódi jogi rendszerré válhasson. Minden jogi ténymegállapításnak kettős jellege van tehát. Egyrészt valamely tényállás egyedül releváns gondolati rögzítésének kell lennie, és ezt a lehető legegzaktabban, definíciószerűen kell gondolatilag kifejtenie. Ezeknek a megállapításoknak a maguk részéről összefüggő, következetes, ellentmondásmentes rendszert kell alkotniuk. Ismét egészen világosan mutatkozik meg itt, hogy minél inkább építik ki ezt a rendszerezést, annál inkább kell ennek eltávolodnia a valóságtól. Ami az egyes ténymegállapításoknál esetleg csak viszonylag csekély eltérés, annak egy ilyen rendszer alkotóelemeként, egy ilyen rendszer szellemében értelmezve még sokkal inkább el kell távolodnia a valóságtól. A rendszer ugyanis nem a valóság visszatükröződéséből nő ki, hanem csak ennek elvonatkoztatóan-gondolatilag egyneműsítő manipulációja lehet". Összefoglalva tehát, „a tények megállapítása, rendszerbe való besorolása nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik, hanem pusztán a mindenkori uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően szabályozza" (Sz 217., 218., 219.).

Úgy vélem, mindezek után az inkongruencia legalább két síkon mutatható ki.

Ha a jogi szabályozást *az egyes norma szintjén* vizsgáljuk, már az előbbiekből nyilvánvaló, hogy teleológiai tételezésről van szó, mely elemeit és ezek kapcsolatainak lehetőségét egyaránt a valóság megismeréséből meríti, sajátos feldolgozású tételezésükkel mégis újat ad a valósághoz. Olyan összefüggést vetít bele, ami abban adva nem volt, és spontánul nem is bontakozhatott volna ki.

A jogi norma ugyanakkor mint teleologikus tételezés is sajátos, mert a tulajdonképpeni céltételezés már nem jelenik meg benne, hanem csupán az az eszköztevékenység, amit a jogalkotó (e meg nem nevezett célhoz kapcsolva) eszköztevékenységgé minősít. Az eszközmagatartás így a jogi normában önállósul: kizárólagos céllá lép elő. Egyedül releváns gondolati rögzítését a jogszabály szövege hordozza. S hogy vitathatóságát a lehető legteljesebben kizárja, a szóban forgó eszközmagatartást a jogalkotó a jogszabály szövegében egyébként is csak külsőleg, formális tényállásjelekből felismerhető módon írja le. Ennek megfelelően többnyire figyelmen kívül hagyja a kérdéses magatartás tartalmát, belső indítékait.

Az eszközmagatartás meghatározása azonban még nem hoz létre jogi normát. Az eszközmagatartás meghatározása önmagában nem ad

többet, mint a kívánatos (vagy nem kívánatos) magatartás megjelölését s egyúttal viszonyítási alapot a tényleges magatartás konformitásának (vagy nonkonformitásának) leméréséhez. Jogi norma mindebből akkor lesz, amikor tanúsításához (vagy nem tanúsításához) a jogalkotó meghatározott szankció (előny vagy hátrány) bekövetkezését helyezi kilátásba.

Ily módon – mint láttuk – a jog úgy befolyásolja a címzettek magatartását, hogy e magatartáshoz másoknak a jog előírásai szerinti szankciót kell kapcsolniok. A tulajdonképpeni címzettek magatartását tehát azáltal befolyásolja, hogy egyúttal más címzettek – a társadalmi munkamegosztásban e célból elkülönült, szakosodott, fizetett, fegyelmezett és ellenőrzött rétegének: a hatósági jogalkalmazók rétegének – követendő magatartását meghatározza. A jogi norma így egyszerre magatartási és döntési szabály. Egyrészt kettős címzettje és tartalma van. Másrészt nem csupán sajátos tárgyiasságával hoz létre az ember körül második természetet, hanem azáltal is, hogy önálló intézményi-szankcionálási rendszert is feltételez, ennek minden dologi, ideológiai, a társadalmi munkamegosztást is befolyásoló következményével együtt.

A jogi norma azonban sohasem elszigetelten létezik. Mindig valamiféle *rendszerré szervezetten* fordul elő. Következésképp az egyes norma kialakítását a múltbeli hagyományban rejlő ta-

pasztalatok gazdag tárháza és jelen környezete egyaránt meghatározó módon befolyásolja.

A múltat illetően korábbi megjegyzésünkre utalunk. Eszerint a jogfejlődés egyik legjelentősebb tényezője a korábbi vagy idegen rendszerek jogi megoldásainak, intézményeinek vagy egész szabályrendszerének átvétele. „A múltbeli tényeknek a társadalmi emlékezetben való megőrzése szakadatlanul befolyásolja az összes későbbi történést. Ez a tény korántsem szünteti meg a folyamat objektív törvényszerűségét, de – olykor döntően is – módosítja ezt. Mert minden további lépés objektíve létrehozott és objektíve hatékony feltételeihez kiegészítően járulnak hozzá a múltnak tudatszerűen megőrzött és az új helyzetre gyakorlatilag alkalmazott, tudatosan feldolgozott tapasztalatai." (Sz 189.)

Az átvétel olyasfajta kontinuitást biztosít, ami lehetővé teszi korábban kicsiszolódott és bevált konstrukciók felhasználását – olyan közegbe emelve át ezeket, ami az adott szükségletek kielégítésére optimálisnak mutatkozik. Lassalle a régi „félreértésének" minősítette az effajta átvételt, ami pedig Marx véleménye szerint is elkerülhetetlen, lévén az egyetlen lehetőség. Lukács magyarázata szerint „azok a kísérletek, amelyek valami jogi jelenséget akartak gondolatilag megragadni és a gyakorlatba átültetni, újból és újból a régebbi korok intézményeihez és ezek értelmezéseihez nyúltak vissza, és nem is

tehettek mást. Ezeket azonban olyan módon fogadták be és alkalmazták, amely semmiképp sem felel meg a hagyomány eredeti értelmének, s amely eredménynek tételezi fel a hagyomány félreértését" (T 388.). Vagyis tartalmilag – szögezi le – mindenkor a jelen szükségleteinek kielégítéséről van szó (T 388., 390.; Sz 98., 189.), bár olyan eszközök és technikák felhasználásával, amik eredetileg más környezetben, más feladatok betöltésére jöttek létre.

Az egyes jogrendszerek specifikus és igen határozott profilú intézményei így az adás-befogadás gyakorlatában változatos, évezredeken és igencsak eltérő társadalmi-gazdasági formációkon átívelő fejlődést mutathatnak fel.

Az eszközválasztás viszonylagos szabadsága még korlátlanabbul érvényesül tisztán formális, például mennyiségi egységeket jelölő megoldások esetében, ahol – csupán hozzávetőlegesen megvonható határok között – az adott választás szükségképpen önkényes, véletlenszerű. Lukács maga idézi Hegelt: „Egy büntetés mennyiségi mozzanatát pl. nem lehet semmiféle fogalmi meghatározással adekváttá tenni, s bármi is a döntés, ebből a szempontból mindig önkényes. Ez az esetlegesség azonban maga is szükségszerű."[122]

Az önkényesség említése itt különösen hangsúlyosan veti fel a cél és eszköz kapcsolatának, az adekvát eszközválasztás lehetőségének kér-

dését. Ennek tárgyalásába nem bocsátkozhatunk. Talán elég csupán arra utalnom, hogy még ott is, ahol az eszközválasztás önkényessége a leginkább megmutatkozik, mindez csupán társadalmilag konkrétan meghatározott mozgástérben játszódhat le – ez pedig a maga önkényességében is megadja az eszközválasztás tartalmát, értelmét és – megközelítőleg – határait.

A múlt és a jelen hatása részben közvetlenül, részben közvetve, a jogszabályok rendszerezésének közvetítésével érvényesül. Az egyes normákat ui. nem magukban véve, hanem a jogrendszerben létező vagy abba bevezetni kívánt más normákra tekintettel alakítják ki. A jogi rendszer alapjainak meghatározásában olykor több ezer éves hagyományok, olykor újabb keletű, ám a jelen számára teljesen irracionális megoldások ösztönző hatása érvényesül. A jogi norma megformálásában meghatározó jelentőségű, hogy milyen jogintézményben, a szankciók mely rendszerébe, a szabályozás és végrehajtás milyen ágazatába kívánják illeszteni.

Összefoglalva tehát a jog rendszerszerűségét az alábbi vonásokkal jellemezhetjük.

Először, a jog rendszerszerűsége gyakorlati követelmény: a jog eszköztárának elengedhetetlen kelléke, hogy mint viszonylagosan önállósult komplexus egyáltalán működni és hatni tudjon. Másodszor, azokat az összefüggéseket, amelyekből a rendszer összetevődik, a gyakorla-

ti hatáskiváltás szempontjából számba jövő eszközök optimális kiválasztásának és elrendezésének az igénye szabja meg. Harmadszor, a logika vagy az ismeretelméleti megfontolások csak mindezeknek alárendelten, a rendszer összetevőinek és összefüggéseinek fogalmi formába öntése és elrendezése érdekében játszhatnak szerepet. Végül, negyedszer, a rendszer nem axiomatikus módon gondolatilag felépített, hanem azt a jogalkotás történelmi folyamatában normatíve tételezik. Rendszerszerűségét így – a lukácsi terminológiával élve – mindenkori éppígy-léte hordozza. A tételes jóg nyelvi-logikai elemzésére hivatott dogmatika ugyan logikailag egyértelmű, következetes és hibátlan *meta*rendszert kovácsolhat az érvényes jogrendszerből, ám ez a tételes jog adott rendszerén mint rendszerszerűsége kizárólagos hordozóján mit sem változtat.

Nem szóltunk még arról, hogy a jog rendszerszerűségét a tételezett jogi normák összessége egymagában nem biztosíthatja. Hogy a rendszer logikailag valóban ellentmondásmentes és valóban összefüggő legyen, még hallgatólagosan elfogadott külső posztulátumok sorára van szükség, amelyek a különféle technikai összetevők megfelelő szervezése érdekében előlegezik a jogalkotó feltételezett racionalitását.[123]

A rendszerben tehát minden vonatkozásban a létszerű működés gyakorlati követelményei játszanak elsődleges szerepet.

Ennek ad kifejezést Lukács alábbi gondolatmenete: „A jognak ez a rendszerjellege egyrészt azt mutatja, hogy – a gazdasági reprodukciós folyamat spontánul kialakuló rendszerességével ellentétben – ez eleve tisztán tételezett rendszer. De felépítésének és koherenciájának elveit nem egyszerűen az biztosítja, hogy tudatosodnak magának a gazdasági folyamatnak a meghatározásai, hanem ezeknek az elveknek éppen arra kell alkalmasaknak lenniük, hogy a mindenkor fennálló társadalomnak, az osztályok bennük mindenkor megvalósuló hatalmi viszonyainak értelmében a mindenkor lehetséges legmagasabb rendű általánosítás szintjén harcolják végig a konfliktusokat... Annak a tárgyiasító absztrakciós folyamatnak, amelyet a jogi tételezés az össztársadalmi valóságon végrehajt, ebben rejlenek a kritériumai, hogy vajon képes-e a társadalmilag lényegbevágó konfliktusok olyan rendszerben történő elrendezésére, meghatározására, szisztematizálására stb., amely szavatolhatja e konfliktusok végigvitele számára az adott formáció mindenkori fejlődési szintjének megfelelő viszonylagos optimumot... A logika (...) itt a gondolati megformálás puszta eszköze marad: annak tartalmát, amit például azonosnak vagy nem azonosnak kell tekinteni, nem az önmagában létező tárgyiasság határozza meg, hanem az, hogy az uralkodó osztály (vagy osztályok, osztálykompromisszumok) miként

érdekeltek meghatározott konfliktusok meghatározott módon történő szabályozásában és végigvitelében. Eközben nagyon könnyen megtörténhet, hogy a társadalmilag önmagában véve összetartozó elemeket szétválasztják, és a különneműt közös nevezőre hozzák – hogy az egyesítés vagy szétválasztás helyes-e és hogy mikor helyes, azt nem logikai kritériumok döntik el (noha minden logikai formában jelenik meg), hanem valamely konkrét társadalmi-történelmi helyzet konkrét szükségletei." (Sz 483–484.)

(A hazai jogelmélet problémaérzékenységének, ugyanakkor Lukács aktualitásának is ékes bizonyítéka, hogy a marxista jogfelfogás ez égető kérdésében Lukáccsal egy időben, ám tőle függetlenül hasonló tendenciájú válasz már született. Szabó Imre művének egyik érdeme, hogy a jog és az egyéb komplexusok közötti inkongruens viszonyt árnyalt elemzésekben érzékeltette. Az egyes normák szintjén azzal, hogy a jogviszonyokat más társadalmi viszonyok [tulajdoni viszonyok, termelési viszonyok stb.] sajátos formai kifejeződéseiként értékelte, a jogrendszer szintjén pedig azzal, hogy a jogot „társadalmilag érzéketlen" visszatükröződésnek minősítette, lévén a jog szabályrendszerének egyneműsítő közegében a szabályozás alá vont társadalmi viszonyok ontológiai különbözőségei nem tükröződnek.)[124]

A jogi fogalmak természete

Hogy a gyakorlati jelleg mennyire meghatározó, és fokról fokra mennyire elmossa azokat a fogódzókat, amelyek alapján értelmes módon még egyáltalán lehetne ismeretelméleti megközelítésről beszélni, az alábbiakban a jogi dologfogalom példáján kísérlem meg vázolni. Annál helyénvalóbb itt tenni ezt, mert ez az a problémakör, ami köré felfűzve már korábban megkíséreltem, hogy a jogi visszatükröződés sajátosságának néhány kérdését a lukácsi kérdésfeltevés tükrében megvizsgáljam.[125]

Feltehető ugyan – noha aligha bizonyítható –, hogy a jogfejlődésben létezett valaha is valamiféle paradicsomi állapot, amikor a dolgok a maguk legteljesebb egyszerűségében nyilvánultak meg. Olyan állapot, amikor gyakorlati szerepbetöltése érdekében a jogi fogalom nem kívánt manipulálást, amikor tehát a jogi fogalom egybeesett a mindennapi fogalommal, a jogi jelentés a mindennapi jelentéssel. Korai emlékeink azonban, amelyekben jogi fogalom már egyáltalán megjelenik, cáfolni látszanak e lehetőséget. A római jogban például a ‚dolog'-fogalommal együtt alakul ki a ‚testetlen dolog' fogalma. Csupán eszmeileg létező javak éppúgy ‚dolgoknak' számítanak, mint az olyanok, amelyek ügylet tárgyai, noha még nem jöttek létre *(emptio rei futurae; emptio spei)*.

Bizonyossággal csupán a következő állítást

kockáztathatjuk meg: attól függetlenül, hogy a tudományos és a jogi fogalom egybeesett-e valaha is vagy sem, amit egyszer ‚dologként' szabályoztak, arra rakódott rá minden hasonlóan szabályozandó, mint a ‚dolog' fikciója. A ‚dolog' szabályozása alá először talán csak olyan területeket vonnak, amik analógiát mutatnak a valóságos dologgal. Később már az analógia analógiájának eredményeként rendelnek újabb területeket a kérdéses szabályozás alá, és az analógiák sorozatából hamarosan tiszta fikciók jönnek létre. Végül nem kizárt, hogy a fikciókra is további fikciók rakódnak, és mindez felismerhetetlen távolságba taszítja a jogi ‚dolgokat' a mindennapi dolgoktól.

Az eltávolodás érzékeltetésére hadd álljon itt néhány példa.

A ‚dolog'-fogalom bővülésének első tényezője, hogy mi az, ami az árucsere-forgalomban értékesnek bizonyulhatott. Így nyer aztán fokozatosan ‚dologként' elismerést a követelés, a követelésre való jogosultság, az emberi munkaerő, a szellemi munka, majd ennek terméke, végül a szellemi munka termékére vonatkozó jogosítványok. Ezzel párhuzamosan bővül a ‚dolgok' köre olyan értékekkel, amelyek a dologisággal csak annyiban tartanak kapcsolatot, hogy szankcionálásukat a polgári jog biztosítja. Ilyen a személyiség testi és szellemi integritása, ami magában foglalja becsületének védelmét és an-

nak szabadságát is, hogy képmásával, hangjával, magánközleményeinek titkával maga rendelkezzék. Az előbbi tendenciák találkozása teszi lehetővé, hogy az üzleti vállalkozások is ‚személyiségi jogaik' védelmére tartsanak igényt, és kártérítést követelhessenek, ha üzleti jó hírnevükön vagy üzletviteli titkaikban károsodás esnék. Végezetül korunk tudományos-technikai forradalma a jogi ‚dolgok' körét szinte korlátlanná tágítja, s ezáltal teszi lehetővé és szükségessé, hogy jogi értelemben ‚dolgokká' váljanak a különféle energiaforrások csakúgy, mint az óceánok halállománya, a tengervizek sója, a jéghegyek vízkoncentrátuma, a bioszféra vegyianyagtartalma vagy akár a világűr ama része, ami birtokba vehetővé vált az emberiség számára.

A jogi fogalom így alapvető meghatározását illetően pragmatikus. Fokról fokra távolodik attól, hogy ismeretelméletileg érdemben egyáltalán vizsgálható legyen. Kialakításában mindenesetre a valóság elemei és összefüggései tükröződnek. Ám hogy ezekből milyen tartalmú és terjedelmű fogalom alakul, azt végül is nem a valóság megismerő leképezése szabja meg, hanem tisztán gyakorlati megfontolások s a rendelkezésre álló szabályozási technika. A jogi fogalom ezek találkozásának lesz a függvénye.

Ezért elkerülhetetlenül magában foglalja az önkényesség mozzanatát is. Ha a jogi ‚dolog'-fogalom markáns példájában rejlő módszertani

tanulságot következetesen végigvisszük, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy végső soron nem annyira a valóságot közvetlenül tükröző fogalomról, mint inkább konvencionális jelről van szó. Igazságtartalma olyan, mint egy axiómarendszer axiómájáé, ami mindenekelőtt önmagát, önmagán keresztül pedig a tételezése mögött rejlő elméleti és gyakorlati megfontolásokat tükrözi. A valóság kategóriája tehát, noha képmásként kezelve csak igen közvetetten tudósít a valóságról.

A valóságtól való ilyenfajta eltávolodás természetszerűleg nem öncélú folyamat. Igazi célja, hogy a jogi fogalmak képében a jogi komplexus létszerű működéséhez megfelelő eszközt biztosítson. Ez viszont a maga részéről sajátossá, különneművé teszi azt a folyamatot, ami a jogi visszatükröződés; és ez kisebb-nagyobb mértékben kifejeződik a jogi fogalmak csupán eszközként való kezelésében is. Ahogy Lukács kifejezte: „az ismeretszerűen objektív azonosság vagy konvergencia semmiképp sem lehet a kiválasztás vagy elutasítás döntő indítéka; az dönt, hogy a konkrét társadalmi érdekek harcában részt vevő egyik eredő nézőpontjából a konkrét meglévő körülmények között mi alkalmazható időszerűen" (T 390.).

A jog tehát közvetlen módon, ismeretelméleti értelemben csak önmagát mint posztulált jogi valóságot, az ember által felépített második ter-

mészet egy szeletét tükrözi. Ez persze korántsem zárja ki, hogy a jogból – egy ‚jogi paleontológus' szemüvegén át nézve – értelmes következtetéseket lehessen kihámozni a valóságra nézve úgy, hogy az legalább fő vonalaiban rekonstruálható legyen. A fenti állítás közvetlenül csupán arra utal, hogy nem minden fogalmi kifejezés vezethető vissza az ismeretelméleti tükrözésre. A fogalmi kifejezések az ismeretelméleti tükrözéstől különnemű, filozófiailag még kevéssé magyarázott folyamatokat is magukban foglalhatnak.

A jog különneműsége: az érvényesség

A jogi objektivációnak az a sajátossága, hogy a megismerésen alapul, a megismerés eredményeit azonban – tisztán gyakorlati megfontolások szerint – egy, a mindenkori szükségletek optimális kielégítését biztosító eszköz közegébe ágyazva hasznosítja, további következményeket von maga után.

A jognak mint a társadalmi közvetítés specifikus fajtájának belső ellentmondása, hogy más komplexusokhoz való viszonyában eszközjellegű – vagyis tartalmilag alárendelt szerepet játszik –, formailag azonban a közvetítés saját törvényei szerinti megvalósulást követel. Egy ilyen ellentmondás lehetőségét már az is előrevetíti, hogy a társadalmiasodás előrehaladásával a különféle komplexusok viszonylagos önállósága

lép fokozottan előtérbe. Nos, a jogban mindez hallatlanul kiélezett és sarkított, hiszen itt a társadalom a legszélsőségesebb érdekkonfliktusait végső soron intézményes kényszerrel rendező közvetítéssel oldja meg. Ezért a társadalmi szabályozások fajtái közt a jog a legformalizáltabb, ugyanakkor kiterjedt szervezeti apparátus áll mögötte, melynek mozgatása épp a jogi normarendszer által megvont ösvényeken történik.

Az így előálló helyzetet Lukács a következőképpen jellemzi: „a társadalmi megbízatás rendszerint olyan beteljesedési rendszert követel, amelynek kritériumai, legalábbis formálisan, nem vehetők magából a megbízatásból, sem ennek anyagi alapjaiból, hanem saját, benső, immanens beteljesedési kritériumokkal kell rendelkeznie. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy az emberek társadalmi érintkezésének jogi rendjéhez az előírások stb. specifikus, jogilag egyneműsített gondolati rendszerére van szükség, amelynek elvi felépítése e képzett világnak és a gazdasági valóságnak Marx által megállapított ‚inkongruenciáján' alapul" (T 388–389.). Az ellentmondás egyik oldala az, hogy „valamely teleológiai tételezés eszközei – megszabott határok között (...) – saját, immanens dialektikus összefüggéssel rendelkeznek, és ennek benső beteljesedése egyik legfontosabb mozzanata annak, hogy a tételezés megvalósításában sikeresen tevékenykedhetnek". Ez az immanens betel-

jesedés „formális-egyneműsítő jellegű". A másik oldalt az adja, hogy „az ilyen rendezési szisztéma formális zártsága inkongruens viszonyban áll ugyan a rendezendő anyaggal, mint ennek visszatükröződése, mégis bizonyos időszerűen lényeges mozzanatait gondolatilag és gyakorlatilag helyesen kell megragadja ahhoz, hogy egyáltalán gyakorolhassa rendező funkcióját" (T 389.). Eszerint a jogi visszatükröződés olyan mozzanatokból áll, amelyek ismeretelméleti nézőpontból ugyan önkényesek, tartalmi helyességük vagy hamis voltuk mégis feltárul – mégpedig gyakorlatuk „sajátos társadalmi-történelmi dialektikájában" (Sz 189.).

A jog tehát belsőleg ellentmondásos, mert mint „kritérium két különnemű mozzanatot egyesít magában, nevezetesen egy anyagszerűen materiális és egy teleologikus mozzanatot. A munkánál ez a technológiai és gazdasági mozzanatok szükségszerű egyesüléseként jelenik meg, a jogban pedig mint a jogszolgáltatás politikai-társadalmi célkitűzéséhez való viszonyban rejlő immanens jogi koherencia és következés"[126] (T 389.).

E kettősség különneműséget jelent, aminek gyökere a társadalmiasodásban: maguknak a teleologikus tételezéseknek a közvetítetté válásában, tehát újabb és újabb teleologikus tételezések közbeiktatódásában rejlik. Mind a gazdaságban, mind a jogban arról van szó, hogy az

eredeti – csupán tartalmilag meghatározott – tételezés (a gazdasági, ill. a társadalmi-politikai cél elérése) csupán egy formailag meghatározott tételezés (a technológiai, ill. a jogi előírás) közbeiktatása és figyelembevétele révén realizálható. Az egyszeri teleológiai tételezés tehát, ami hajdan, a spontánul fejlődő társadalmi gyakorlatban még elégséges volt, most a társadalmiasodás során kifejlesztett formalizációkkal megkettőződik.

Amikor Lukács a jog rendszerének „formális zártságáról" vagy a jog homlokzata mögött zajló műveletek jellemzéseként az „immanens jogi koherenciáról és következésről" szól, világosan érzékeli, hogy a jogi komplexus nem egyszerűen különnemű, de formálisan is megkülönböztetett az egyéb komplexusoktól.

A jog formális különállása lényeges jegy, mely a jog viszonylagos önállóságával együtt fejlődött ki a történelem során. Voltak már bizonyos ókori és középkori előpéldái is; első kifejezett formáját azonban az olasz városállamokban, a polgárosodás e korai kohóiban nyerte el.

A formális érvényesség fogalma az, ami elválasztja az ‚érvényesnek' kikiáltott jogot a csupán hagyományszerűtől, és egy előre meghatározott módon és formában elvégzett uralkodói tételezés függvényévé teszi. Ezzel egyszersmind formálisan is megvonja a joginak tekintendő szabályok határát, utat nyitva a jog normaanyagá-

nak nyelvi-logikai rendszerezése, az ún. dogmatikai feldolgozás előtt.

Úgy tűnik, a különneműség e formális jelentőségét Lukács egy ponton félreértette. Amikor a jog „beteljesedési rendszere" kritériumának belső jellegét szembesíti a kritérium tételezésének külső jellegével, hozzáteszi, hogy a burzsoá jogi formalizmus ezt valamiféle dualitásként érzékeli. Idézi Kelsent, aki – ahogy ezt Lukács már korábban is felrótta neki (TO 356.) – a törvényhozást „az állam és a jog nagy *misztériumának*"[127] nevezi (T 389.). Szarkazmusa szinte mar, ahogyan e kérdéskört ecseteli: „Nem állította Kelsen például a húszas években, hogy a jogképzés misztérium a jogtudomány számára? Pedig nyilvánvaló, hogy a jogképződésben semmiféle misztérium nincs. A legösszetettebb küzdelmek és osztályharcok zajlanak körülötte. A Szövetségi Köztársaság átlagkereskedője biztosan nem lát misztériumot ebben; inkább azon tűnődik, vajon partikuláris érdekcsoportja képes lesz-e elég erős, következésképp de facto ontológiai nyomást gyakorolni a kormányzatra, hogy valamely kérdéses szakaszt fogalmazzanak meg az ő érdekében. Mindazonáltal Kelsen nem volt egyszerűen kötözni való bolond, hogy misztériumot lásson itt. A misztérium inkább pontosan annak lehetetlenségéből következik, hogy logikai vagy ismeretelméleti módon oldják meg a valóságos élet problémáit." (C 24.)

Nos, ami Kelsent illeti, a húszas évek osztrák alkotmányszövegezőjének, a faji üldözés elől emigrálni kényszerülő tudósnak, aki egyszerre volt a közjog, nemzetközi jog és politikatudomány világhírű tanára, bizonyára szintén volt némi sejtelme arról, hogy mi zajlik voltaképp a törvényhozás fenséges homlokzata mögött. Zsenialitása épp abban rejlett, hogy jogelméleti elgondolása szerint következetesen, szinte *ad absurdum* járta végig azt az utat, aminek irányát a jogi pozitivizmusra épülő hagyományos jogászi világnézet jelölte ki. Mindebben korántsem volt véletlen a neokantianizmus hatása, a bécsi iskola szellemi levegője. Elmélete mindazonáltal csak azért válhatott már életében klasszikussá, mert pontosan olyan módszertani tendenciák gondolati végigvitelére vállalkozott, amelyek az utóbbi évszázadokban már egyre általánosabban s egyetemesebben a jog életének és belső működésének előfeltevésévé váltak, és ilyen módon valóságos gyakorlatának valóságos tényezőiként tartják őket számon. Elmélete, az ún. tiszta jogtan tehát ugyanannak köszönheti sterilitását, mint korszakjelző gazdagságát. Nevezetesen annak, hogy a jog különneműségében rejlő sajátos meghatározásokat korlátlanul érvényesítette, és következményeit végiggondolta.

A kép tehát, amit Kelsen nyújt, voltaképp a ‚jogászi' világszemlélet utópiája. Egy olyan jog működésének a magyarázata, amely azokat a

posztulátumokat, amiket a jog maga állít fel működésével kapcsolatban, valóban következetesen és megingást nem tűrően követi. Szemléletes képpel élve, Kelsen csupán elindítja elméleti labdáját, hogy megfigyelje: ha e labda pályáját ellenszél nélkül futja be, hová gurul s hol áll meg. Közben persze maga is jól tudja, hogy egy saját szabályaihoz mindvégig következetes jog éppen annyira bukásra ítélt, mint amennyire egy valóban szabálytisztelő légi vagy vasúti közlekedés – mivel merev szabályai önnön működését gátolnák – már a sztrájkkal lenne egyenlő.

A jog különneműségének kulcsfogalma az érvényesség. A jogrendszer belső posztulátuma ez, mely meghatározza, hogy milyen módon létrejött normák tekintendők a rendszerhez tartozónak. Az érvényesség posztulátuma persze csak a társadalmi összfolyamat mindenkori összmozgásától függően érvényesülhet. Ennek megfelelően az állami szervek olyan eljárása, ami *de jure* ugyan nem érvényes, ám *de facto* mégis tartósan jogiként érvényesül, ezt a posztulált érvényességet éppen úgy áttörheti, mint például a forradalom. A forradalom – idézi Lukács Kantot – (T 449., 91. jegyzet) – minden fennálló jogszerűség tagadása, de ugyanakkor igényt tart a teljes jogi érvényességre.[128]

Az érvényesség a jogi komplexuson belüli szervező elv. A hatásosság pedig az, ami ebből a közvetítés tényleges folyamatában ontológiailag

létszerűvé válik. A hatásosság vonja meg hát a kört, amelyen belül az érvényesség kérdése egyáltalán értelmes módon felvethető. Hogy egy Karinthy Frigyestől kölcsönzött nagyszerű képpel éljünk, a kalóz Ben Juszuf által követett sakkszabályoknak csak addig van értelme, amíg a Juszuf fogságába ejtett Caesar nem lép királyával a táblán kívülre, és Juszufot kardélre hányva nem szerez érvényt e módosított szabálynak.[129]

Ha egyszer elfogadjuk, hogy a jogban az össztársadalmi függőség s a viszonylagos önállóságból eredő különneműség egyidejűleg érvényesül (Sz 92.), úgy az érvényességet nem oldhatjuk fel a hatásosságban. Sőt éppen annak érdekében, hogy a hatásosság jogi hatásosság maradjon, meg kell őrizni a különneműségből adódó formális meghatározásokat.

Ezért természetes és szükségképpeni is az „immanens jogi szempontból megoldhatatlan problémák" léte (Sz 287.). Az érvényesség mint rendszeren belüli posztulátum éppen úgy nem magyarázhatja önmaga létrejöttét, mint ahogy egy axiómarendszer axiómái is csak levezetések kiindulópontjául, de nem önmaguk magyarázatára szolgálhatnak. Az, hogy egy tételt axiómaként elfogadunk-e vagy sem, éppen úgy rendszeren kívüli, mint ahogy az érvényesség származtatása is metajurisztikus kérdés.

4. A JOGÉRVÉNYESÜLÉS DIALEKTIKÁJA: TÖRVÉNYESSÉG ÉS LÉTSZERŰ MŰKÖDÉS ELLENTMONDÁSOS KÖVETELMÉNYE A JOGBAN

A jogérvényesülés összetevői

A társadalmi fejlődés a jogrendszer látszólag öntörvényű mozzanatait erősíti. E folyamat a jogi érvényesség előtérbe kerülésével áll összefüggésben, ami a jognak minden más társadalmi jelenségtől való éles, formális megkülönböztetését lehetővé teszi. A forma hangsúlyozódása viszont a társadalmiasodás következménye. Ennek köszönhető, hogy „a „tudatosan tételezett megformálás (...) a társadalmiság fejlettebb formáiban döntő befolyást gyakorol a társadalmi lét legtöbb folyamatára" (P 161.). Lukács számára is nyilvánvaló hát, hogy „minél tisztábban társadalmiasul a társadalmi élet, annál erősebben és tisztábban alakul ki a jogi forma" (Sz 212.). Más szavakkal – és szélesebb összefüggésben – ez azt jelenti, hogy „a jogi szféra csak akkor teljesítheti feladatát a munkamegosztás rendszerében – és minél fejlettebb ez a munkamegosztás, annál inkább így van –, ha a külsővé válást a társadalmi élet minden tényében a végletekig kiélezi" (Sz 483.).

Észre kell vennünk, hogy Lukács itt lényegileg nem tesz mást, mint saját gondolatrendszerébe építi a weberi elemzés tanulságait. *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* vizsgálódási

körén alig megy túl, kifejtése mégis a *Történelem és osztálytudat* megírása idejében elfoglalt álláspontjának önkritikus meghaladása. Szakít a fél évszázaddal korábbi dramatizálással, melyben messianisztikus hevülettől hajtva azokat a racionalizálási tendenciákat, amelyek az árucsere-forgalom fejlődésével párhuzamosan bontakoztak ki, még a kapitalizmus elembertelenítő lényegeként átkozta. Most úgy tetszik, a valóságosan bekövetkezett változások hűvös regisztrálására törekszik csupán.

Ebben inkább a társadalmiasodás előrehaladásával szükségszerűen bekövetkező egyetemes folyamat belső tendenciáinak és mozgatóinak a felismerését látom, mintsem e folyamat negatív megítélését, amit a tanítványi kritikusok olvastak ki Lukácsból.[130] Ha nem így lenne, feloldhatatlan ellentmondásba kerülnénk abban a kérdésben, vajon a szocializmus miért fejleszti egyre magasabb szintre a racionalizációt, és miért lesz ez szükségképpeni jellemzője annak a társadalmi szabályozásnak is, ami a kommunizmus tekintetében egyáltalán elképzelhető.[131] Olyan kérdések ezek, amelyekről Lukács hallgatása csupán a fentiek elfogadásával magyarázható.

Amint Lukács kifejti, „a kapitalizmus szükségképpen minden társadalmi tevékenység egyetemleges jogi szabályozására törekedett, s ezzel együtt a központi szabályozás tekintélyét és fö-

lényét minden más szabályozáshoz képest a társadalmi élet egyik fő kérdésévé tette" (Sz 214.). Egyetemes – bár történelmileg először valóban a szabadversenyes kapitalizmusban kibontakozott – tendenciát jelöl hát, hogy „minél inkább vált a jog a mindennapi élet normális és prózai szabályozójává általában, annál inkább eltűnik kezdeti időszakában szerzett pátosza, annál inkább erősödnek benne a pozitivizmus manipulációs elemei. A társadalmi élet olyan szférájává válik, ahol a tettek következményeit, a siker esélyeit, a veszteségek kockázatait hasonlóan kalkulálják ki, mint magában a gazdasági világban. Persze azzal a különbséggel, hogy először is többnyire a gazdasági tevékenységnek egy – természetesen viszonylag önálló – függelékéről van szó, ahol is a törvényesen megengedett cselekvés, konfliktus esetén pedig a peresítés valószínű kimenetele a gazdasági főcélon belüli különös kalkuláció tárgya; másodszor is a gazdasági kalkuláción kívüli különleges specialistákra van szükség, hogy a lehető legpontosabban kiszámítsák ezeket a járulékos kilátásokat" (Sz 215.).

Az előre láthatóság, a kalkulálhatóság biztosítása érdekében a jogi normák rendszerét logikai rendszerként kell kialakítani, ez pedig alkotását és alkalmazását illetően egyaránt meghatározott következményekkel jár. „Az új fetisizálás abban rejlik, hogy a jogot (...) szilárd, összefüggő, ‚logikailag' egyértelműen meghatározott

területnek kezelik, éspedig nemcsak a gyakorlatban, mint a tiszta manipuláció tárgyát, hanem elméletileg is, mint immanensen zárt, csak jogászi ‚logikával' helyesen kezelhető, önálló, önmagában zárt komplexust." (Sz 215–216.)

A modern jogfejlődés jellemzőjének, önállósodási tendenciájának e tárgyszerű leírása a *Történelem és osztálytudat*-ban megfogalmazott állásponthoz képest annyiban bővül új mozzanattal, hogy egyértelműen felismeri e folyamat ideologikus és ugyanakkor létszerű jellegét. Pontosabban körülírva, a komplexusok ontológiájában az egyes részkomplexusok különneműségének kibontakoztatására gondolok. Arra, hogy a jogi komplexus is egyre inkább önálló, saját törvényszerűségei szerint fejlődő s így saját meghatározásait is egyre következetesebben érvényesítő rendszerré fejlődik. Olyan képződménnyé, amelynek ismeretelméleti nézőpontú megközelítése jobbára csak önkényességet állapíthatna meg, hiszen tulajdonságainak megértése mindenekelőtt gyakorlati működésének létszerűségéből kiindulva vezethet célhoz.

A jogi komplexusban ilyen módon adott egy sajátos tárgy, ami feltételezi a maga fenntartó-működtető-újratermelő alanyát: a szakképzett, hivatásszerűen működő jogászságot. A jogászságban nem az a sajátos, hogy a társadalmi munkamegosztásban önálló helyet foglal el. Sokkal inkább az, hogy működésére ugyancsak

az ideologikus mozzanat jellemző, amit ismeretelméletileg hiába elemeznénk, hiszen újból csak az önkényesség – gondolatilag tovább már nem vezető – megállapításához jutnánk el. Éppen e kapcsolatban érdemes felfigyelni arra, hogy Lukács a nyelv spontán fejlődésével a jog nem egyszerűen tudatos, de egyenesen specifikus tudatot igénylő fejlesztését állítja szembe. Azaz a jog „csak akkor létezhet, funkcionálhat, reprodukálódhat, ha a társadalmi munkamegosztás egy erre specializált embercsoportot választ ki, amely speciális beállítottságú gondolkodása és cselekvése révén bizonyos tudatossággal végzi el az itt szükséges munkát. (Nem tartozik ide, hogy ez a tudatosság bizonyos mértékig szükségképpen mennyire hamis.)" (Sz 229.)

Már az elmondottakból is látható, hogy Lukács ontológiai jelentőséget tulajdonít a jogászságnak. „Csak azáltal teljesül be a jognak mint ideológiának a különös létformája (...), hogy a társadalmi munkamegosztás differenciálódása (...) megalkotta a hivatásos jogászokat is." (Sz 485.)

A jogászság ilyen piedesztálra emelése az angolszász s a skandináv jogi realizmusra lenne jellemző; ezek elmélete és jogi berendezkedése azonban Lukács számára bizonyosan *terra incognita* volt. Nem alaptalan hát feltételeznünk, hogy az inspiráció Webertől származhatott. (Persze a kérdés tisztán filológiai jellegű, hiszen

inspirációról – és nem hatásról – beszélünk.) Lukács tehát a jogászságot ontológiailag hozza a joggal kapcsolatba. E testület feladata, hogy a jogot működtesse és gondozza, hogy a jogi komplexus reprodukcióját biztosítsa.

Az előbbiekből már kitűnt: közvetítő funkciójának viszonylagosan önálló betöltése érdekében a jog önmagában is elégséges szabályozó hatalomként lép fel. Mindezt olyan hivatalosan deklarált látszatok támogatják, mint saját „beteljesedési rendszere", logikai szervezettsége és logikailag meghatározott működése. A jogászság szerepével kapcsolatosan ez azért érdekes, mert e látszatok ideologikus fenntartásáért és újratermeléséért mindenekelőtt a jogászok felelősek. És megjegyzendő, hogy Lukács ezt valóban felelősségként érzékeli, hiszen arról ír, hogy „az ilyen specialistaréteg elemi érdeke, hogy tevékenységét az összkomplexusban a lehető legfontosabbnak tüntesse fel", és „az ideológiák létszerűen helyes megragadásának éppen az ilyen specialistarétegek szoktak a legerőteljesebben ellenállni" (Sz 486.). Fejtegetése meglehetősen szigorú megállapítással zárul: „A jog valódi jellegét (...) csak úgy lehet kifejteni, hogy ha ezt a glorifikáló torzítást annak fogjuk fel, ami, az ideológia ideologizálásának, amely szükségképpen alakul ki, amikor a társadalmi munkamegosztás specialistaréteget bíz meg az ideológia ápolásával." (Sz 487.)

Nos, mindennemű fetisizáló torzítással szemben feltétlenül igaza van Lukácsnak. Ebben az összefüggésben azonban nem említi azokat az ideologikus mozzanatokat, amelyek a jogrendszer kialakítását s működtetését szükségképpen áthatják, és amelyeket másutt maga is a jog specifikus különneműsége jegyeiként értékelt. Az *Ontológia* totalitásszemlélete mutat az egyetlen lehetséges megoldás irányába. És ez nem más, mint annak egyidejű elismerése, hogy az összkomplexus a végső meghatározó, ám ezen belül a jogi komplexus különnemű. Így ha a jog logikai látszatát a valósággal szembesítjük, ennek eredménye sem lehet más, mint a jog iránt támasztott követelmények belső ellentmondásosságának a kifejeződése.

A jog formális racionalizálása így a gyakorlati működés kérdésének az előtérbe kerülésével jár karöltve. Azzal tehát, hogy „a modern jog mind elvontabbá válva mindent magába akart foglalni, és (. . .) – a társadalom társadalmasodásának objektív tüneteként – harc folyt lehetőség szerint minden életbevágó tevékenység jogi szabályozásáért", a pozitivizmus manipulációs elemeinek erősödése járt együtt, és mindenekelőtt az, hogy „a mindenkori pozitív jog a pozitivizmusban olyan gyakorlatilag fölöttébb fontos területté válik, amelynek társadalmi eredete, fejlődésének történelmi feltételei elméletileg is mind érdektelenebbnek látszanak tisztán gyakorlati

hasznosságához képest" (Sz 215.). A gyakorlati hasznosság ismét az ontológiai megközelítéshez irányít bennünket: a hatékonysághoz, mint bármely jelenség társadalmi létének végső fokmérőjéhez.

Lukács e ponton helyeslően utal Jellinekre, aki a társadalmi összgyakorlat s a jogmeghatározások tényleges érvénye közti szakadatlan kölcsönhatás elemzésekor a tényszerűség normatív hatalmáról beszélt (Sz 216.).[132] Miképpen is fogalmaz Lukács? Szól „a pozitív jog érvényes rendszerének és a mindennapi életben megvalósuló gazdasági-társadalmi ténylegességének (...) egyidejű egymás mellett létezéséről és összefonódottságáról" (Sz 216.); arról, hogy „mind maga a tény, mind pedig hivatalos elismerése az osztályharc társadalmi-történelmi eredményét fejezi ki a mindenkori konkrét társadalomban, azt az állandó dinamikus társadalmi változást, hogy mit tekintenek jogi ténynek, és miként ismerik ezt el hivatalosan" (Sz 219–220.); továbbá arról az ellentmondásról, ami „a jogrendszer (...) immanenciája, zártsága és a társadalmi élet tényszerűségei következtében történő szakadatlan helyesbítése" közt feszül (Sz 225.).

Fel kell figyelnünk itt a jelzőkre – „egyidejű", „állandó", „szakadatlan" –, amik a jogi normák vonatkozásában is a folyamatszerűséget hangsúlyozzák. Azt a folyamatszerűséget, amit Lu-

kács megfordíthatatlanul előrehaladóként jellemzett.

A jogi közvetítés sajátosságaként elemeztük már a kettős teleológiai tételezést – azt, hogy a jogi komplexus azáltal segíti elő az alapvető társadalmi-politikai cél megvalósulását, hogy eközben – saját tételezésén keresztül – megvalósítja önmagát. A jog működésének általános alapelve ez. Ugyanakkor maga sem más, mint tételezés eredménye, egy társadalmilag többékevésbé hivatalosan kinyilvánított követelmény. Olyan eszmény tehát, aminek érvényesülését általában kívánatosnak tekintik, olyannyira meghatározóvá azonban mégsem válhat, hogy felfüggessze az összfolyamat mindenkori hatását és végső érvényesülését.

A törvényesség eszményének tényleges társadalmi valósága ezért végül is attól függ, hogy milyen mértékben tudja maga mögött az összfolyamat támogatását. Ha ugyanis a társadalmi összmozgás s a törvényesség követelményei szerinti közvetítés között ellentmondás támad, ezek konkrét erőviszonyaitól, a szembefutó hatások érvényesülésének konkrét feltételeitől függ az, hogy az ellentmondás miként oldódik meg. Ilyenkor nyílik tér arra is, hogy teljességében megmutatkozzék a jog viszonylagos önállósága. Az ellentmondás megoldásának mikéntje az elképzelhető legszélesebb skálán mozoghat – a jognak a gazdasággal szembeni érvényre jut-

tatásától a különféle köntösbe öltöztetett kompromisszumokon keresztül a jog nyílt meghaladásáig vagy éppen eltiprásáig.

Lukács tárgyalásmódja azt sugallja, hogy társadalmilag korántsem a két szélső véglet a tipikus – tökéletes harmónia vagy merev szembenállás az összfolyamattal –, nem azok a végletek tehát, amiket Engels oly drasztikusan kiélezve fogalmazott meg.[133] Ebből következően Lukács jogszemléletében sem a végletek lehetőségének elismerése az új elem, hanem épp a különféle módokon megnyilvánuló középutak szakadatlan egymásutánisága. A jog olyan gyakorlati élete tehát, amely pontosan a középutak állandó mozgást eredményező folyamatszerűségében nyilvánul meg.

A jog rendszerének befejezetlenségére, folyamatos mássá levésére, megszakítatlan fejlődésére utalt már Engels is, mikor így írt: „az egész ‚jogfejlődés' legnagyobbrészt csak abban merül ki, hogy először az emberek (...) igyekeznek egy harmonikus jogrendszert létrehozni, azután pedig a további gazdasági fejlődés hatása és kényszerítő ereje ezt a rendszert mindig újra meg újra áttöri, és új ellentmondásokba keveri".[134]

A feladat ilyen módon a jog mindennapi életében megnyilvánuló folyamatszerűség ontológiai magyarázata.

Természetes kiindulópontunk ismét a jog előreláthatósága iránti igény, ami az újkorban a jog formális rendszerként történő újraformálását vonta maga után. Lukács szemében csupán egy a számos következmény közül, hogy „ezzel napirendre kerül az alárendelés problémája, és megjelennek az ebben kialakuló specifikus diszkrepanciák" (Sz 220.). A folyamat leírásában Max Webert követi. Mindazonáltal – részben weberi elemekből – olyan ontológiai magyarázatot épít, ami Weber jogszociológiájának eredményeit módszertanilag is, elméleti tanulságaiban is messze meghaladja.

A kérdéses folyamatot Lukács a következőképpen jellemzi. Az alárendelés problémájának „különös alakot kölcsönöz (...), hogy valamely teleológiai tételezés (a törvény) más teleológiai tételezést (a törvény alkalmazását) hivatott előidézni, s ezáltal a már említett dialektika, az osztályérdekek ebből fakadó konfliktusa válik a végső meghatározó mozzanattá, és erre a logikai alárendelés csak jelenségformaként rakódik rá" (Sz 220.). „A pozitív jog működése tehát ezen a módszeren alapul: az ellentmondások forgatagát úgy kell manipulálni, hogy ebből ne

csak egységes rendszer alakuljon ki, hanem olyan, amely képes arra, hogy az ellentmondásos társadalmi történést gyakorlatilag, az optimumra törve szabályozza, és mindenkor rugalmasan mozogjon az antinomikus végletek – például a csupasz erőszak és az erkölcsi szférával határos meggyőzni akarás – között, hogy a lassan vagy gyorsan változó osztályuralmon belül állandóan bekövetkező egyensúly-eltolódások során megvalósítsa, befolyásolja a társadalmi gyakorlatnak azokat a döntéseit, amelyek a társadalom szempontjából mindenkor a legkedvezőbbek. Világos, hogy ehhez teljesen önálló manipulációs technika szükséges, ami máris megmagyarázza azt a tényt, hogy ez a komplexus csak akkor reprodukálhatja magát, ha a társadalom mindig újratermeli az ehhez szükséges ‚specialistákat' (a bíráktól és az ügyvédektől a rendőrökig és a hóhérokig)." (Sz 225–226.)

Lukács részelemzésekbe nem bocsátkozott e manipuláció technikáját s formáit illetően; nem is lehetett feladata. E rövid jellemzéssel a marxista jogszemléletbe mégis alapvetően új felismerést hozott: a manipulációt a mindennapi hatósági jogalkalmazás tulajdonságaként értékelte, és ezzel a jogélet nemcsak mellőzhetetlen, de egyenesen pozitív minősítésű kísérőjelenségévé avatta.

A hagyományos felfogás számára a manipuláció egyértelműen pejoratív csengésű: a jogon

végzett jogszerűtlen műveletet jelent. A marxista jogelmélet az utóbbi két évtizedben kezdte el felismerni, hogy az illegitim jogképződés társadalmilag létszerűen funkcionálhat, sőt szerepét – szociológiai értelemben – jogként töltheti be.[135] Ilyen előzmények után a közelmúlt elméleti teljesítménye volt annak bemutatása, hogy a manipuláció a jogfejlesztés lehetséges útja – noha a manipuláció itt még csak eseti korrektívumként szerepelt.[136]

E tendenciákat erősítve – s elméletileg ugyanakkor meg is haladva – Lukácsnál a manipuláció az a gyakorlati közeg, ami biztosítja a norma (és vele az egész jogi komplexus) társadalmi létét, azaz megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségét. A manipuláció a mindennapi joggyakorlat eleme tehát, és mint ilyen, korántsem feltételez látványos vagy durván mesterkélt megoldásokat. Csupán annyit, amennyit a dinamikus társadalmi mozgásnak egy statikus objektiváció igénybevételével történő közvetítése megkíván.

Ami most már a jogalkalmazást illeti, jogalkalmazói döntést nyilvánvalóan olyan konfliktusok igényelnek, amelyek társadalmilag nagyon is valóságosak, gazdasági, politikai és morális következményeikkel együtt.

A jogalkalmazónak azonban, hogy jogi okfejtésében a maga számára megfogalmazza, mindenekelőtt jogon *belüli* konfliktussá kell átalakí-

tania ezeket. Ekkor, a manipuláció *első* szintjén történik a tényállás-felderítés, összefüggésben a jogrendszer megfelelő (‚releváns') normáinak kiválasztásával és értelmezésével. Ekkor zajlik le az, amit a neokantiánus jogelmélet az absztrakt jogtétel és a konkrét tényállás – mint kibékíthetetlenül ellentétes szélsőségek – szembesüléseként szokott megjelölni. Ilyenkor derül ki az is, hogy esetleg ‚joghézag' vagy éppen ‚kritikai hézag' (amikor ti. rendelkezésre áll jogi szempontból releváns norma, de ez társadalmilag nemkívánatos eredményekhez vezetne) esete áll fenn, amit az angolszász irodalom egyszerűen „nehéz esetként" szokott említeni.

A manipuláció *második* szintjén a jogon belülivé tett konfliktust feloldják, vagyis – a jogi okfejtésben – *látszat*konfliktussá simítják. Az eset immár jogászi nézőpontból minősített ‚tényállását' és ‚a' jog megfelelően értelmezett tételeit ekkor alakítják ki, azaz manipulálják olyanná, hogy lehetővé tegye a kívánatos döntésnek mint a ‚jogi okfejtés' alapján a ‚tényállásból' és ‚a' jogból *logikailag is* következő eredménynek a bemutatását.

Meg kell jegyezni, hogy a jogalkalmazás alkotó jellege – s egyszersmind a manipuláció természetének megértése – szempontjából a ténymegállapítás és a jogértelmezés egyaránt döntő jelentőségű. A ‚tényállás' megállapítása a jogban ugyanis sohasem valamely tény fennállásának

vagy fenn nem állásának egyszerű állítása, hanem a mindennapi élet nyelvén megfogalmazott tényeknek a jogi szabályozás fogalomrendszerébe (*meta*nyelvébe) való átemelése, azzal a következménnyel, hogy egy adott norma szerint minősített tényállás az adott normához rendelt szankciók levonását már többé-kevésbé automatikusan vonja maga után.

A manipuláció sajátosan szakmai vonatkozásairól nem ejt szót Lukács. Jellegére, kereteire vonatkozóan bizonyos következtetéseket mégis levonhatunk abból, amit a jogrendszer hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentessége és ténylegesen megnyilvánuló, folyamatosan újratermelődő ellentmondásossága közötti szakadékról elmond. „A jogi gyakorlat számára kidolgozott és benne alkalmazott elméleti megfontolásoknak (. . .) főként nem az a szerepük, hogy általánosan elméletileg bizonyítsák az éppen érvényes pozitív jog ellentmondásmentességét, hanem inkább az, hogy gyakorlatilag küszöböljék ki a gyakorlatban esetleg felbukkanó ellentmondásokat." (Sz 225.)

Ez azt jelenti, hogy az ellentmondásmentesség maga is eszmény, ideális állapot, aminek megközelítésére és fenntartására minden jogrendszer törekszik. A konkrét ontológiai elemzés ugyanakkor kimutatja, hogy a valójában ellentmondásos rendszerek is betölthetnek létszerű funkciókat. A rendszerszerűségre törekvés te-

hát olyan tendencia, aminek létét Lukács általában állítja, a mindenkori konkrét helyzetekre vetítve viszont tagadni kényszerül: „a mindenkori pozitív jogrendszer elméleti zártsága, hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentessége csak puszta látszat, de persze csak a rendszer szemszögéből. A társadalmi lét ontológiájának szempontjából az ilyen szabályozás minden formája, ha mégoly energikusan manipulált is, mindenkor konkrétan szükségszerű társadalmilag: éppen annak a társadalomnak az éppígy-létéhez tartozik, amelyben funkcionál" (Sz 218.).

A jogi normarendszer rendszerszerűségének látszata abban a látszatban nyeri el méltó folytatását, hogy a jogi normarendszer gyakorlati alkalmazása logikai jellegű. Lukács a következőképpen fogalmaz: „Kelsen az utolsó időkben világosan átlátott az itt uralkodó logicisztikai látszaton, és módszertanilag, persze csak módszertanilag, szétrombolta ezt. Vitatja, hogy ‚logikailag' következne az ‚egyéni norma' (valamely törvénynek az egyes esetre való alkalmazása) az ‚általános normából'. Ezt a logicisztikai összefüggést, joggal, puszta analógiának, ‚két ellentmondásos állítás igazsága és hamissága' közti és ‚két egymással konfliktusban álló általános norma követése és nem követése' közti különbség analogizáló elmosásának tekinti." Márpedig – folytatja – ha a jogilag előírt szankcionálás a gyakorlatban „nem megy végbe, ak-

kor konkrét társadalmi ellentmondással van dolgunk, nem pedig hamis logikai művelettel" (Sz 219.).

A logikai látszatvilágra, amit Lukács ilyen harsány szókimondással leplez le, a hatósági döntés hivatalos indokolása teszi fel a koronát. Ez az, ami írásban, ellentmondást nem tűrő módon hivatott bizonyítani, hogy az adott döntés az egyetlen, amelyhez az adott tények alapján az érvényes jogszabályok elvezethettek. A hatósági döntés így egy logikailag is egyértelmű és szükségképpeni döntés látszatát kelti.

Ha a szókimondást illetően nyerseséget vetek is Lukács szemére, nem a retorikai hatás kedvéért teszem. A látszatok sorának megjelenítésében Lukácsot követtem, kiélezetten polemikus hangvételével szintén egyetértek. Ám az a kép, amit Lukács sugall, maga is csak látszat. Ha programnak fogom fel, amit maga idéz Marxtól – „Ez a *fogalmi megragadás* azonban nem abban áll, mint Hegel véli, hogy mindenütt felismerje a logikai fogalom meghatározásait, hanem abban, hogy megfogja a sajátságos tárgy sajátságos logikáját" (P 45.)[137] –, úgy a logikai látszat leleplezése nem feltétlenül a logikanélküliség újabb látszatához kell hogy vezessen.

A jog és a logika kapcsolatának kifejtése alig lehet ez elmélkedések feladata. Másutt elvégzett vizsgálódásokra hivatkozva[138] talán elégséges jelezni csupán néhány olyan jelentést, amit a logi-

kai látszat lukácsi leleplezése a marxista jogelmélet számára hordozhat.

Először is a rendszerszerűség és az a körülmény, hogy egyik tétel a másikból logikailag következik, nem fedezet nélküli kívánalom vagy puszta porhintés, hanem a jogi komplexus valóságos szervező elve, ami a mindenkori konkrét feltételektől függően törekszik érvényesülésre. Másodszor a jogi döntésben a logikai következés hiánya nem az *a*logikum vagy épp az *il*logikum uralmát jelenti, hanem a tisztán formális összefüggésekkel szemben a tartalmi összefüggések túlsúlyra jutását. Harmadszor a logika ilyenkor sem iktatódik ki a jogi okfejtésből, csupán saját terrénumára vonul vissza: a gondolati rekonstrukció eszközeként az ellenőrzés szerepét gyakorolja.

Hogy a logika szerepét illető kétarcúságban s így a jogalkalmazás kettős természetében az ontológiai tanulságot megértsük, ahhoz a bírálathoz kell visszanyúlnunk, amiben Lukács a vulgármarxizmust részesíti. Azt rója ui. az ökonomizmus mechanizáló világképének számlájára, hogy „a gazdaság objektív törvényszerűségeiből valamiféle speciális természettudományt csinált, és a gazdasági törvényeket olyannyira eldologiasította és fetisizálta, hogy az egyes ember szükségképpen e törvények működésének minden befolyást nélkülöző tárgyaként jelent meg" (Sz 258.). Ennek eredője „a világ eldologiasított

alapszemlélete", „miszerint vannak dolgok, valamint ezektől függetlenül működő, de ezeket mozgató ‚erők'" (P 261) – vagyis olyan kettősség, ami a „dolgok" és „folyamatok", ill. a „statika" és „dinamika" éles elválasztásán nyugszik (P 97.).

Nos, a hagyományos jogi objektivációelmélet is hasonló álláspontot sugall, amikor önálló létezőként tételez egy tárgyiasságot (jogalkotás), majd járulékosan megvizsgálja annak gyakorlati ‚alkalmazódását' (jogalkalmazás). Az így nyert kép kísértetiesen emlékeztet arra, amit Lukács az ökonómiai felfogásról mondott. A fentiek szerint ui. a jogalkotással a jog műve úgyszólván be van fejezve, hiszen a jogalkotó a törvényesség elvét is tételezi, ennek pedig magától értetődően gondoskodnia kell a többi jogalkotói tételezés megvalósulásáról, vagyis a jogalkotás jogalkalmazássá válásáról. Ez a jellemzés persze szélsőségesen karikírozott, mivel a szemléletesség kedvéért bizonyos finomításokat elhagytam belőle. Ugyanakkor a pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a jogi objektiváció valóban rendelkezik viszonylag önálló léttel. Hiszen eleve azért hozták létre, hogy a közvetítés eszközeként rögzítse – az adott módon és irányban befolyásolja – a társadalmi magatartásokat, ill. az ezek ütközéséből eredő konfliktusok eldöntését.

Ám emlékeztetnem kell arra, amit az *Ontológia* tárgyalása kezdetén mint marxi kiindulópontot

említettem. Eszerint a lét alapvető jellegzetessége a történetiség, ami maga a lét megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg. Nos, Lukács számára egyértelmű, hogy „magának a dologszerűségnek objektívelétszerűen a folyamatszerűségben kell megszűnve fennmaradnia", vagyis a tárgyiság maga is csak megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében létezik. Ennélfogva Hérakleitosz tanítványainak a folyója, amibe kétszer nem léphetünk, ugyanúgy maga az „előrehaladó tárgyiassági forma" (P 104.).

A jogi objektivációban, azaz a normák írott szövegében az előrehaladó folyamatszerűséget a jelentés (egyes fogalmak, ezekből szerveződő normák, normahalmazok stb. jelentése s rendkívül szövevényes kölcsönös kapcsolata) hordozza. Tehát olyan esetekben is, amikor magában a szövegben módosítás nincs, a mindennapi gyakorlat szüntelenül olyan árnyalatokkal gazdagíthatja, hangsúlyeltolódásokkal formálhatja, új összefüggések kimunkálásával alakíthatja az érvényes jogi szabályozás szövegének a joggyakorlatban realizálódó jelentését, ami pillanatfelvétel-szerűen talán kimutathatatlan, hosszabb távon azonban gyakorlatilag s elméletileg is megmutatkozik. A folyamatszerűségben persze az is benne rejlik, hogy ezek a magukban talán láthatatlan eltérések nem egyszerűen egymásra következnek, hanem olyan módon szerveződ-

nek, hogy minden egyes eltérés egyúttal a következő eltérés kiindulópontjául szolgál. Hatásának összegeződését ugyanúgy lehet jellemezni tehát, mint a teleológiai tételezés megvalósításakor szükségképpen fellépő többlethatását, amiről Lukács ezt mondotta: „Természetszerűleg, bizonyos kiindulópontokon az eltérés egészen minimális is lehet, ám teljességgel bizonyos, hogy az emberi fejlődés egésze az ilyen minimális áthelyeződésektől függ." (C 18.)

Nem érdektelen megemlíteni, hogy ilyen belső ellentmondást a nyelv is hordoz. Az az alapvető ellentétesség, ami a jogban a standardizáló rögzítés és ennek gyakorlati manipulálása között rejlik, a nyelvben az egyértelműségre törekvés és a sokértelműség kiküszöbölésének elvi lehetetlensége közti ellentmondásban nyilvánul meg. Az a leírás így, amit Lukács a nyelv működése ellentmondásosságáról ad, a jogi komplexusra is felettébb jellemző. „A nyelvnek éppen az ellentétes követelmények ezen megkettőződésében, éppen ebben a dialektikus ellentmondásosságban kell és lehet gyakorlatilag megvalósulnia. Éppen ezért minden élő nyelvre jellemző ez az ellentétes irányú kettős mozgás... Csak az ellentmondások legyőzésére irányuló kísérletek adják meg a maguk összességében a nyelv lényeges, sajátos mivoltát: meghatározott létezését, mozgását, mégpedig olyan módon, hogy mind alkalmasabb – sohasem tökéletes – esz-

közként reprodukálódjék mindkét szükséglet kielégítésére... Ezáltal válik a mozgás a maga ellentmondásosságában a nyelv sajátosságának, kimeríthetetlen termékenységének alapjává." (Sz 200–201.)

'Jogászi világnézet' s a jogászság szakmai ideológiája

A jogérvényesülés dialektikájának elemzése fokról fokra a jogi komplexus új meg új arculatát tárja elénk.

Engels korábban idézett leveléről szólva Lukács megállapítja: „Engelsnek teljesen igaza van, amikor az ellentmondásmentességet, tehát a formális logika uralmát e terület számára módszertanilag előtérbe állítja." (Sz 484.) Engels mondanivalójának lényege azonban korántsem az, hogy ezt kiemelje. Fejtegetése éppen annak bizonyítására irányul, hogy „a jogász azt képzeli, hogy a priori tételekkel dolgozik, holott ezek csak gazdasági reflexek – s így minden a feje tetején áll. Az pedig, hogy ez a megfordítás – amely, amíg fel nem ismerjük, azt alkotja, amit *ideologikus szemléletnek* nevezünk – a maga részéről ismét visszahat a gazdasági alapra, és azt bizonyos határok között módosíthatja, az szerintem magától értetődik".[139]

Ha valaki e két megállapítás között ellentmondást vél felfedezni, könnyen feloldhatja azzal, hogy az előbbiben egy sajátos tevékenység

módszertanát, az utóbbiban pedig e tevékenység valóságos ontológiai összefüggéseinek a helyreállítását látja. Ehhez még hozzátehetjük a *Német ideológia* kemény megfogalmazásait arról, amit Marx és Engels – pellengérre állítva – „jogászi világnézetnek" neveztek, és akkor nyilvánvaló lesz, hogy a klasszikusok által elvégzett kritika ideológiakritikai funkciót tölt be. Történelmi célja nem más, mint egy adott kor teoretikus állásfoglalássá emelt, annak köntösébe bújtatott ideológiájának megsemmisítése.

Ám ugyanakkor a klasszikusoktól elvégzett bírálat a tulajdonképpeni problémát megválaszolatlanul hagyja. A kérdés ugyanis a jogi komplexus síkján fogalmazódik meg, az Engels által adott válasz viszont áttevődik az összkomplexuséra. Így mindaz, ami a jog létértelmét – különneműségét – adja, felismerhetetlenné enyészik az összkomplexus összmeghatározásában. Pedig valóságos problémáról, tényleges kettősségről van szó.

A jog a közvetítés eszközeként jött létre. Közvetítő szerepkörének csak úgy tehet eleget, ha viszonylagos (a társadalmi mozgás összetettebbé válásával egyre inkább kibontakozó) önállóságra tesz szert. Önállósága mindenekelőtt abban a követelményben jelentkezik, hogy a társadalom által kitűzött célokat saját tételezései érvényre juttatásával kell megvalósítania. A társadalmiasodás adott foka azt is feltételezi, hogy a

tételezési rendszert formalizálják. A tételezések megvalósításának ellenőrzésére így egyre inkább formálisan meghatározott kritériumok szolgálnak. Mint láttuk, annak érdekében, hogy vitathatatlanságát biztosítsa, a jog egyébként sem a társadalmilag megvalósítandó célokat tételezi, hanem az ezek elérése szempontjából kívánatosként (vagy nem kívánatosként) értékelt eszközmagatartásokat. Ezek tanúsításához (vagy nem tanúsításához) rendel szankciókat, így saját rendszerében az eszközmagatartásokat hivatalosan is önállósult céllá nyilvánítja. A törvényesség elve e rendszernek a tételezések szerinti működését hivatott biztosítani. Ez az elv a rendszert zárttá, önmagába visszacsatolttá és ennyiben önmagában elégséges s önnön törvényei szerint mozgó képződménnyé nyilvánítja.

Különneműsége fenntartása érdekében a jognak a logikai szervezettség s az ennek megfelelő – ‚törvényes' – működés látszatát kell sugallnia a címzettek és a gyakorlati jogérvényesítéssel megbízott specialisták felé egyaránt. A specialisták feladata az, hogy a ténylegesen tanúsított magatartásokat az e tételezésekben foglalt kritériumokon lemérjék, és ennek eredményeként jogkövető vagy jogsértő magatartássá minősítsék. Funkciójuk tehát éppen nem megismerő természetű. Céljuk nem az, hogy a magatartásokat a maguk konkrét sokszínűségében tükrözzék, hanem hogy egyes mozzanataikat kiragad-

va olyan tényállások megvalósulásává (vagy meg nem valósulásává) nyilvánítsák, amelyeket már előzetesen formálisan rögzítettek.

A jogalkalmazás így nem más, mint a hallatlanul sokarcú és folyton változó valóságnak a tételes jogrendszer zárt fogalomkészletében történő megragadása és gyakorlati feldolgozása. A jogalkalmazás ebből következően a valóságot merevíti és egyneműsíti; a ‚jogkérdésekre' adott válaszaiban csupán az „igen" vagy „nem" válaszlehetőségeit ismeri; vagyis arra törekszik, hogy egy formális osztályozási rendszer mintáinak sorozatába törje bele a valóságot, ami – ismeretelméleti szempontból – feltétlenül önkényes és torzító hatású.

A jogalkalmazói funkció hivatásszerű gyakorlása ezért sajátos tudatbeli készséget feltételez, de sajátos tudatbeli következményekkel is jár. A jogászra jellemző gondolkodás ilyen módon szerkezetbeli hasonlóságot mutathat például a somogyi szektahivők gondolkodásmódjával, kik a XX. század valóságát egy két évezredes írásmű zárt fogalomkészletében, nevezetesen a Biblia terminusaiban kívánják megérteni. A szektatagok fanatikusak, s ezért egyarcúak. Az a szerep ellenben, amit a hatósági jogalkalmazó tudatosan vállal, kétarcúságot és ennyiben bizonyos tudathasadást feltételez. Hiszen a jogász tudatában van annak, hogy ő a jog szolgája, de tudatában van annak is, hogy a jog

szolgálata csak eszköz a társadalom szolgálatához. A jog szolgálata önmagában nem szolgálja a társadalmat, hanem csupán a jog olyan szolgálata, ami egyben a társadalom szolgálata is.

Mindez azt jelenti, hogy a jogászság szakmai ideológiája és az ennek arculatát egyértelműen meghatározó törvényességi elv létszerű szerepet tölt be a jogi komplexusban, annak funkcionálásában. Ugyanakkor a jogászság tudatát ez nem teheti korlátozottá vagy éppen hamissá, hiszen minden ilyen torzulás – különösen kritikus helyzetekben – diszfunkcionális eredménnyel járna. A jogászság szakmai ideológiájának ki kell egészülnie tehát annak tudatosodásával, hogy a jog csak közvetítő meghatározó: nem önmagát, hanem a társadalmi összfolyamatban mindenkor konkrétan kitapintható célokat szolgálja.

A marxi–engelsi ideológiakritikára visszautalva ebből az következik, hogy a hasadás, ami a hatósági jogalkalmazó tudatát szükségképpen jellemzi, nem önmagából táplálkozik. Gyökere magában a jog iránt támasztott követelmények belső ellentmondásosságában rejlik.

Az a körülmény, hogy a jogi komplexus egyidejűleg formálisan különnemű és a társadalmi összkomplexustól mégis meghatározott jelenség, további következményekkel jár. Mindenekelőtt azzal, amit az angol *double talk*-nak, kettős beszédnek nevez. A jog és az azt fenntartó jo-

gászság úgy láttatja saját működését, mintha a jogon belüli tételezéseket követné, noha a jogi tételezések általi meghatározás a társadalmi összfolyamatba, annak társadalmi összmeghatározásába ágyazódik.

Kétségtelen, hogy a ‚kettős beszéd' jelensége annál hangsúlyosabb, minél merevebben fogalmazza meg a jog a különnemű működésének posztulátumait. Bizonyos kettősség kimutatható már a hagyományos szokásjogi vagy vallási jogi rendszerekben is. Másként érvényesül mindez az angolszász jog precedensrendszerében (ahol bírói döntések sorozatából formálódik a jog, és iránymutató jogforrássá maga a törvény is csak úgy válik, hogy bírói döntések sorozatán keresztül az egyedi esetekre „lebontódik"), és ismét másként az európai kontinensen formálódott jogokban (ahol a jog elvileg nem más, mint a jogalkotásra hivatottak tételezéseinek gyakorlati végrehajtása).

Az angolszász és a kontinentális jogszemlélet különbözőségét talán kellően érzékelteti, hogy a ‚jogalkalmazás' mint szakmai kifejezés csak az utóbbiban fejlődött ki. Az angolszász jogban ilyesfajta – deduktív – ‚alkalmazásnak' még a képzete sem vetődhet fel; csupán végső funkciójáé, az ‚igazságszolgáltatásé'.

Mégis – vagy éppen ezért? – a kontinentális jogban is számolnunk kell annak lehetőségével, hogy a jog tényleges hatályosulása túlmutat

pusztán jogszerű érvényességén. A jogi komplexusban ugyanis a norma, mint láttuk, társadalmi létre csak gyakorlatában – vagyis ismét a lukácsi terminológiával élve: megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében – tehet szert, s ebben a hatósági jogalkalmazás kitüntetett szerepet játszik. Nos, ha a hatósági jogalkalmazás gyakorlata állandósultan szembefut a jogilag érvényes tételezésekkel, vagy meghaladja azokat, úgy a jogi komplexus tényleges módosulását idézheti elő. Ilyenkor a jogi komplexusnak a társadalmi összkomplexusban való elhelyezkedése, kölcsönhatásuk konkrét eredménye dönti el, vajon ez az eltérés *a*legális vagy épp *il*legális marad-e, avagy érvényessé, a létszerűen funkcionáló jog részévé szervezi a gyakorlat.

Ha a tényleges társadalmi működés oldaláról szemléljük, a legalitás és az illegalitás közti határvonal megvonása olykor nem is a jogi tételezés dogmatikai értelmezésétől, hanem a jogi komplexus gyakorlati-politikai befolyásolásától függ. Talán elég, ha csupán arra emlékeztetek, hogy a szovjet gyakorlati jogélet fejlődésében milyen szerepet játszott az a döntés, amit – anélkül hogy a jogrendszer formális újjáalakítását feltételezte volna – a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusán megfogalmaztak.

Az *Ontológia* a totalitásszemléletre épül; a totalitásszemlélet pedig nem a totalitásban rejlő

különneműségek egybemosásával, hanem csupán ezek sajátos dialektikájának a kibontakoztatásával vezethet értelmes következtetésekhez.

Ezért célszerűnek tetszik, ha e fejtegetéseket a különneműség lukácsi hangsúlyozásával zárom: „Minél fejlettebb valamely társadalom, minél erőteljesebben uralkodnak el benne a társadalmi kategóriák, annál nagyobb a jogi területnek mint egésznek az autonómiája a különböző társadalmi komplexusok kölcsönhatásán belül." Ebből következően „a jogi szféra képviselőinek újból és újból megkövetelt specializáltsága mögött a társadalmi lét reprodukciójának nem jelentéktelen problémája rejlik. A társadalmi munkamegosztás a maga mennyiségi és minőségi kiterjedésében speciális feladatokat, speciális közvetítéseket teremt az egyes gazdasági komplexusok között, s e közvetítéseknek éppen az adja meg sajátos benső struktúráját, hogy az összkomplexus reprodukciós folyamatában ilyen különleges funkciókat töltenek be. Az összfolyamat belső szükségszerűségei eközben megőrzik ontológiai elsőbbségüket, és ezért meghatározzák a közvetítő létkomplexusok funkcióinak jellegét, lényegét, irányát, minőségét stb. De éppen mert a helyes funkcionálás az összkomplexus magasabb szintjén különös részfeladatokat ró a közvetítő részkomplexusra, ebben – az objektív törvényszerűség parancsára – a reagálás és a cselekvés bizonyos önállósága, autonó-

miája alakul ki, amely éppen ebben a különösségében nélkülözhetetlenné válik a totalitás reprodukciója számára". Vagyis „ontológiailag szükségszerű az ilyen részkomplexusok logikailag előre nem látható és megfelelően meg nem ragadható, de társadalmilag-ontológiailag racionális viszonylagos önállósága és kibontakoztatott sajátossága. Ezért az összfolyamaton belül annál inkább tölthetik be ezeket a funkciókat, minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket" (Sz 226., 227. és 228.).

VII. BEFEJEZÉS: ONTOLÓGIAI JOGFELFOGÁS A MARXIZMUS ÁLTALÁNOS RENESZÁNSZÁNAK ÚTJÁN

A marxizmushoz mint filozófiához, mint az alkotó társadalomtudományi kutatás módszertanához való viszonyában Lukács mindig a folytonosságra, a klasszikus örökség továbbvitelére, Marx és Engels eredeti módszertani elgondolásainak helyreállítására, a marxizmus ilyen értelmű megújítására helyezte a hangsúlyt. Ugyanakkor saját tudományos munkásságában is érzékelte, más tudományágak vívódásai is éreztették vele, hogy egy ilyen megújulás két tényező függvénye. Egyrészt azé, vajon a múlt században formálódott elméletnek sikerül-e a jelen század valóságában, a jelen század nagyipari méretekben zajló tudományos kutatómunkájában felhalmozott roppant tömegű részeredménnyel szembesülve újrafogalmaznia önmagát. Másrészt azé, vajon sikerül-e saját elméleteit kialakítania a tudományoknak a klasszikusoktól nem (vagy csupán kevéssé) érintett területein.

Amikor Lukács először tekint vissza, a folytonosság megőrzését és a megújítás szükségessé-

gét még egymásra épülő feladatként látja. „Életem központi feladatának tartom, hogy a marxizmus-leninizmus világnézetét az általam ismert területeken helyesen alkalmazzam, s azt, amennyiben ez az újonnan felfedezett tények tükrében fontosnak bizonyul, kellőképpen továbbfejlesszem." (U II 303.) Amikor viszont *Ontológiá*-ját befejezi, a folytonosság őrzése és a megújítás szándéka egybeolvad. A folytonosság őrzése és a belső megújulás igénye harmonikus egységként fogalmazódik meg, amihez alapot maga az *Ontológia* – mint Marx eredeti módszertani elgondolásainak következetesen végigvitt, többé-kevésbé rendszeres egésszé formált rekonstruálása – teremt. Az *Ontológia* harmadik – és utoljára elkészült – egysége, a *Prolegomena* így ad programot magának és ezen keresztül a marxista filozófiának: „ismét életre kelteni Marx valódi módszerét, valódi ontológiáját, elsősorban nemcsak azért, hogy segítségével tudományosan lehetővé váljon a társadalmi fejlődés – Marx halála óta megtett – útjának történelmileg hű elemzése (amely ma még csaknem teljesen hiányzik), hanem azért is, hogy az egész létet – Marx értelmezésében – úgy ragadják meg és ábrázolják, mint alapjaiban történelmi (irreverzíbilis) folyamatot" (P 127.).

Ilyen módon az *Ontológia* jelentősen hozzájárult ahhoz a történelmi feladathoz, mely „a marxizmus jövendő reneszánszát" (P 211.) tűzte

ki célul. A marxizmus adósságain ezzel enyhített, de lényegét illetően ma is az érvényes, amit Lukács még 1957-ben megállapított: „egyetemes jellegű tudományok marxista alapokon történő kidolgozása ma még csak feladat, és nem valami már meglevő, nem kész eredmény... Ha azt mondjuk: még nem rendelkeztünk marxista logikával, esztétikával, nincs marxista etikánk, pszichológiánk stb., mindezzel nem valami lehangoló tényállást szögezünk le. Ellenkezőleg: a legreménytelibb pátosz hangján szólunk nagy és lelkesítő tudományos kötelességeinkről, melyek egész nemzedékek életét tehetik gyümölcsözővé" (U II 312–313.).

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen igényes elvárás és programadás alól a marxista jogelmélet sem vonhatja ki magát. A felfokozott várakozást enyhíti ugyan, hogy problémái mind korszerűbb és adekvátabb megfogalmazására már évtizedek óta határozott nemzetközi törekvések érezhetők, s ebben a hazai kutatások – különösen az utóbbi évtized áttörési kísérletei – nem lebecsülendő eredményeket mutatnak fel. Az elméleti újrafogalmazást azonban még mindenképpen előttünk álló feladatként kell felfognunk.

Úgy tetszik, az *Ontológiá*-ban kiteljesedő lukácsi életmű sokszorosan becses teljesítmény a marxista jogi gondolkodás számára is; sajátos színnel és ösztönzéssel járulhat az elméleti szintézis megfogalmazásához.

Elég talán arra emlékeztetni, hogy – a filozófusoktól és különösen tanítványaitól eltérően – Lukács határozott jogi kulturáltsággal rendelkezett, s ez képessé tette arra, hogy a jog belső mozgása és törvényszerűségei iránt is kellő érzékenységet tanúsítson. Ugyanakkor úgy tett szert erre, hogy közvetlen kapcsolatba a jogászi hivatással soha nem került. A hivatásgyakorlás szakmai ideológiája nem befolyásolta, a mindenkori hivatalos jogpolitikai kívánalmak nem érintették. Következésképp a kívülálló, de problémaérzékeny gondolkodó hűvös távolságtartásával s tárgyszerűségével elemezhette a jogot. *Ontológiá*-jának totalitásszemlélete ezért olyan megközelítést sugallhatott számára, ami nem a jogi tételezések *legyen*-jének szépítő szűrőjén keresztül, hanem gyakorlati megvalósulásában láttatta vele a jogot.

Ennek köszönhetően a jogi komplexus belső ellentmondásaként tudott megfogalmazni olyan – elméletileg külön-külön jogosult – álláspontokat, amik eddig többnyire a pozitivisztikus s a szociologisztikus megközelítés antinómiáiban rejtőztek. A folytonosan újralétesülő és megoldódó kettősség mint a jog mozgásának valódi – tehát ellentmondásos – hajtóereje végül rávilágíthatott a jogászi hivatásgyakorlás ideológiájának eredendően ambivalens jellegére is. Arra tehát, hogy a jogászság ideológiájában a valós mozzanatok mellett vezető szerepet játszanak

tisztán ideologisztikus mozzanatok is, hogy tehát a jogászság ideológiája részben csupán ideologisztikus elemekből áll, ám a jogi komplexus működéséhez ez az ideológia mégis épp kettősségében mellőzhetetlenül szükséges.

Az *Ontológia tulajdonképpeni* jogelméleti hasznosítása persze úgy lenne a legeredményesebb, ha tanulságai a marxista filozófia egészén átszűrve vezetnének a jog egyes kérdéseinek újrafogalmazásához. Ám ez egyelőre túl nagy feladat, mert mindenekelőtt az *Ontológia* kellően elmélyült filozófiai értékelését, belső összefüggései ismételt átgondolását, a marxista filozófia hagyományos fogalomrendszerével történő kategoriális egyeztetését előfeltételezné. Mindezek hiányában a jelen vállalkozás lényegesen szerényebb kísérlet. A marxista jogelmélet néhány problémájának megvilágításához kívánt közelebb jutni a lukácsi életmű szempontunkból legfontosabb mozzanatainak csokorba gyűjtésével, rendszerbe foglalásával és néhány tanulságának levonásával.

Ha azokat a kérdéseket, amiket Lukács vizsgálódása a marxista jogelmélet irányában felvet, egyetlen mondatban kellene összefoglalnom, némileg leegyszerűsítve a következőképp lehetne fogalmaznom: vajon kellően elhatárolt-e egymástól a marxista jogelmélet, ami a jog általános társadalomtudományi elmélete kíván lenni, és a *szocialista* jogelmélet, melynek hivatása

az, hogy a szocialista jog iránt támasztott társadalmi követelményekkel és jogpolitikai elvekkel összhangban elméletileg megalapozza e jogot? A lukácsi elemzések fényében – végső mondanivalóként – úgy tetszik, hogy a marxista jogelmélet csak akkor válhat a jog általános elméletévé, ha *1.* a jelent a fejlődés átmeneti termékeként értékeli (*történeti* szemléleten nyugszik); *2.* a jelenben a számunkra adott kontinentális gyökerű szocialista jogi berendezkedést a számos fejlődési lehetőség egyikének, mint számunkra történelmileg szükségszerűnek tekinti (*összehasonlító* igényű); és végezetül *3.* a tárgyául szolgáló jelenség tényleges mozgását és törvényszerűségeit írja le, és nem ezek kívánatos és/vagy tételezett elveit (*ontológiai* megközelítésű).

Ilyen különbségtétel hiányában ugyanis nem feltétlenül biztosított, hogy a jognak az összkomplexus szintjén történő értékelése és a jogi komplexuson belüli szemlélete a kellő elméleti szintézishez vezet. Szakmai-ideológiai kötöttségei következtében könnyen azt a kockázatot vállalja, hogy a jog általános elmélete helyett a jog ideáltípusának az elmélete lesz, ami a kívánatosként elfogadottól való minden eltérést nem annyira a létszerű működés objektív jellemzőjének, mint inkább elhanyagolható – mert kiküszöbölendő – hibaszázalékának tekint.

RÖVIDÍTÉSEK

C *Holz,* Hans-Heinz–*Kofler,* Leo–*Abendroth,* Wolfgang: *Conversations with Lukács,* ed. Theo Pinkus. London, Merlin, 1974.

ES *Lukács* György: *Az esztétikum sajátossága.* II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1965.

ÉT *Lukács* György: *Az ész trónfosztása.* Budapest, Akadémiai, 1954.

IM *Lukács* György: *Ifjúkori művek.* Budapest, Magvető, 1977.

L *Lukács* György: *Lenin.* Budapest, Magvető, 1970.

LAK Lukács-Archívum és Könyvtár (az MTA Filozófiai Intézete kezelésében). Az így jelzett anyagok hozzáférhetővé tételéért a LAK munkatársainak, mindenekelőtt Lakos Katalinnak, idézésük engedélyezéséért pedig Lukács szerzői jogai örökösének, Jánossy Ferenc professzornak tartozom köszönettel.

P	*Lukács* György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* III. kötet, *Prolegomena.* Budapest, Magvető, 1976.
S	*Lukács,* Georg: *Soljenitsyne.* Paris, Gallimard, 1970.
Sz	*Lukács* György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* II. kötet, *Szisztematikus fejezetek.* Budapest, Magvető, 1976.
T	*Lukács* György: *A társadalmi lét ontológiájáról.* I. kötet, *Történeti fejezetek.* Budapest, Magvető, 1976.
TO	*Lukács* György: *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető, 1971.
U	*Lukács* György: *Utam Marxhoz.* I. kötet. Budapest, Magvető, 1971.
U II	*Lukács György: Utam Marxhoz.* II. kötet. Budapest, Magvető, 1971.

JEGYZETEK

1 *Popperné Lukács* Mici: *Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről.* = Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán emlékére. Budapest, Zeneműkiadó, 1977. 401., ill. *Gyergyai* Albert: *Egy barátságos ház története.* = uo. 414.

2 *Lukács* József levele Lukács Györgynek. Budapest, 1913. V/19. LAK M/26.

3 *Popperné Lukács* Mici, 401.

4 *Könyvek könyve,* szerk. Kőhalmi Béla. Budapest, Lantos (1918). 166–168. = IM 766.

5 Ebben az értelemben rója fel pl. leánytestvére Lukács első házassága kapcsán, hogy „az első alkalommal, mikor csak azt kérte, hogy még ne házasodj, várj egypár hónapig (azt hiszem, ez volt az első dolog, amit ő kért), akkor Te ezt kereken megtagadtad". *Lukács* Mária levele Lukács Györgyhöz. Roisschach? Villa Woith? LAK M/237/1.

6 „A különféle körülmények latolgatása arra a felismerésre vezetett, hogy ha nem előbb, de legkésőbb egy év leforgása után azon helyzetben

fogok lenni, hogy neked minimális 5000 koronára rúgó járadékot biztosíthatok. Nem akartam elmulasztani, hogy ezen ‚felfedezésről' azonnal ne értesítselek, mert tulajdonképpen ez neked fontosabb, mint sok más dolog, amiről írhatnék." *Lukács* József levele Lukács Györgynek. Wiesbaden, 1911. VI/1-én. – Néhány nappal később biztosítja, hogy fia saját jövedelme nem az atyai gondoskodást csökkenti, hanem tőkeképzést szolgál. „A könyved megjelenésének igen örültem... Hogy 500 márkát kaptál, az is örvendetes dolog, csak arra kérlek, hogy ezen összeget tekintsed a *sajátodnak*, és ne költsd el olyan dolgokra, amelyek fedezése reám tartozik. Hozzá kell szoknod, hogy tőkéket kell gyűjtened, és ehhez elsősorban azon pénzeket használd fel, melyeket honorárium gyanánt kapsz." *Lukács* József levele Lukács Györgynek. Budapest, 1911. nov. 17. – 1914. május 25-én az atyai levél végül már évi 10 000 márkás hitelkeret juttatásáról biztosít szabad háztartási felhasználásra – rendkívüli kiadások esetére kilátásba helyezve további támogatást. LAK VIII/75.

7 *Popperné Lukács* Mici, 383. és 391–392.

8 *Eckhart* Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 683.

9 *Eckhart*, 636., 637.

10 *Eörsi* István és Vezér Erzsébet interjúja, 1971. Kézirat, LAK V/38. 22–23.

11 Nagyságos Lukács György úrnak, Kolozsvár, New York-szálloda, 1906. ápr. 30. LAK VII/68. – A levélben említett Kis Mór egyébként a pandektajog ny. r. tanára volt Kolozsvárott.

12 LAK M/260/1.

13 LAK M/194/1.

14 LAK M/216/2.

15 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 3038/I–IV.

16 *Lebensbeschreibung* von Dr. Gustav *Radbruch* ... (1945.) = Gedächtnisschrift für Gustav Radbruch, hrsg. Arthur Kaufmann. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1968. 22.

17 LAK M/307.

18 *Radbruch,* Gustav: *Briefe,* hrsg. Erik Wolf. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1968. 53.

19 *Somló* Bódog *naplója,* 1914–1917. 34–35.

20 *Lukács* György: *Utam Marxhoz* (1933). = U II 9. és köv.; *Lukács* György: *Marxista fejlődésem: 1918–1930* (1968). = TO 696.

21 *Lukács* György: *Benedetto Croce: A történetírás elméletéről és történetéről* (1915). = IM 632–633.

22 *Lukács* György: *Előszó* (1969). = U 14.

23 *Radbruch,* Gustav: *Der Innere Weg – Aufriss meine Lebens.* Göttingen, Vanderhoeck und Ruprecht, 1961. 107. és köv.

24 *Spendel,* Günter: *Gustav Radbruch – Lebensbild eines Juristen.* Hamburg, Monatsschrift für Deutsches Recht Verlagsgesellschaft, 1967. 8.

25 *Zur Philosophie dieses Krieges.* Archiv für Sozialwissenschaft (Tübingen), XLIV/1917.

26 LAK M/246/1.

27 Részletesebben l. *Apitzsch,* Ursula: *Gesellschaftstheorie und Ästhetik bei Georg Lukacs bis 1933.* Stuttgart-Bad, Frommann–Holzboog, 1977.

28 *Lukács* József: *A vallás és az irracionalizmus problémái Lukács György életművében.* Valóság, XVIII. (1975) 8. 1. és köv.

29 *Hermann* István: *Lukács György gondolatvilága.* Budapest, Magvető, 1974. 35–36.

30 *Novák* Zoltán: *A Vasárnap Társaság.* Budapest, Kossuth, 1979. 268.

31 *Eörsi* István: *György Lukács, Fanatic of Reality.* The New Hungarian Quarterly, XII. (1971) Winter, No. 44. 26.

32 *Lukács* György: *Marxista fejlődésem: 1918–1930* (1968). = TO 699.

33 *Sinkó* Ervin: *Egy regény regénye,* I. kötet. Újvidék, Fórum, 1961. 199.

34 *Hermann,* 122. és 129.

35 *Tertulian,* Nicolae: *Lukács György szellemi fejlődése.* Magyar Filozófiai Szemle, XIV. (1970) 3–4. 411.

36 *Hermann,* 136–317.

37 *Lőwy,* Michael: *Pour une sociologie des in-*

tellectuels révolutionnaires. Paris, Presses Universitaires de France, 1976. 176. szerint a budapesti egyetemen 1918 decembere és 1919 februárja között tartott pártelőadások egyike volt ez. Az Egyesült Államokban működő Marcus Judit szóbeli közlése szerint viszont ez a hivatkozás bizonyosan téves, s csak *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* (Szabadgondolat, 1918. december) című írásról lehet szó.

38 Internationale, 1919/3–4. szám melléklete.

39 *Lukács* György: *Lenin – Tanulmány gondolatainak összefüggéséről* (1924). = L 76–77.

40 *Weber,* Marianne: *Max Weber.* Heidelberg, 1950. 509.

41 *Apitzsch,* 36.

42 *Varga* Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség.* Budapest, Akadémiai, 1979. V. fej. 1–2. pont és X. fej. 2. pont.

43 *Varga* Csaba: *„Dolog" és eldologiasodás a jogban.* Állam- és Jogtudomány, XXI. (1978) 1. 69–80.

44 *Jones,* Gareth Stedman: *The Marxism of the Early Lukács.* = Western Marxism, ed. New Left Review. London, Verso, 1977. 33.

45 *Jones,* 36. és 39.

46 *Podach–Vértes: A társadalmi fejlődés iránya – A kommunizmus gyakorlati kivitelezésének kérdése,* 3. kiadás. Budapest, Lantos, 1919.

47 Részletes kifejtésben *Varga: A kodifikáció*

mint társadalmi-történelmi jelenség. X. fej. 3. pont.

48 *Podach–Vértes,* 12., 13., 15., 23. és 25.

49 *Podach–Vértes,* 32.

50 *Thomas Mann und Ungarn:* Essays, Dokumente, Bibliographie, hrsg. Antal Mádl – Judit Győri. Budapest, Akadémiai, 1977. 339–340.; magyar részfordításban *Kerényi* Károly: Új Látóhatár, V. (1962) 1. 36–37. és legutóbb *T. G. P.: Thomas Mann – Lukács Györgyért.* Nagyvilág, XXI. (1976) 4. 599–600.

51 Pl. *Tertulian,* Nicolae: *Experiența, arta, gindire.* București, Cartea Romaneasca, 1977. 321–360.; *Hermann,* 158. és köv. stb.

52 *Eörsi,* 32.

53 *Á. J.: Naphta-dosszié.* Korunk, XXXVIII. (1979) 1–2. 8.

54 *Laczkó* Miklós: *Politika, kultúra, realizmus – Lukács György a 100% időszakában.* Új Írás, XVIII. (1978) 2. 87. és 93.

55 *Hermann,* 158.

56 *Köpeczi* Béla: *Lukács in 1919.* The New Hungarian Quarterly, XX. (1976) Autumn, No. 75. 76.

57 *Zum Verfassungsentwurf der U. S. S. R. – Die neue Verfassung der U. S. S. R. und das Problem der Persönlichkeit.* Internationale Literatur, 1936/9. 50–53.

58 *Hegel,* G. W. F.: *A logika tudománya,* II.

kötet. Budapest, Akadémiai, 1957. 346. = ES 192.

59 *Politische Theologie,* 2. kiad. München–Leipzig, 1934. 11–22. és *Positionen und Begriffe.* Hamburg, 1940. 124. és köv.

60 *Schmitt: Positionen und Begriffe,* 200–203. = ÉT 529.

61 *Lukács* György: *A marxista filozófia feladatai az új demokráciában.* Budapest, Székesfővárosi Irodalmi Intézet (1948). 9–10.

62 *Almási* Miklós: *Nyolcvan deka dinamit.* Élet és Irodalom, XX. (1976) 31. 11.

63 Vö. *Eörsi* István: *Egy posztumusz mű története.* = T 9. és köv.

64 *Eörsi* István novellisztikus, ill. esszéizáló feldolgozásában l. Élet és Irodalom, XIX. (1975) 35., 14., ill. XIX. (1975) 39. 4.

65 *Fehér* Ferenc–*Heller* Ágnes–*Márkus* György–*Vajda* Mihály: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról.* Magyar Filozófiai Szemle, XXII. (1978) 1. 88. és köv.

66 *Gyertyán* Ervin: *Lukács György szellemi Odüsszeiája.* = Gyertyán Ervin: Párbeszéd sokszemközt. Budapest, Szépirodalmi, 1973. 143.

67 *Peschka* Vilmos: *Marxista és szocialista jogelmélet.* Jogtudományi Közlöny, XIII. (1968) 4. 168.

68 *Engels,* Friedrich: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* (1886). = MEM 21. Budapest, 1970. 281.

69 „Valóban, árulkodó jelenség mutatkozik az utóbbi évtizedek filozófiai életében: három mélységesen különböző gondolkodó – Martin Heidegger, Nicolai Hartmann és Lukács György – vállalkozott arra, hogy különféle utakon visszahelyezze jogaiba az ontológiát, mint a filozófia valódi alapját." *Tertulian,* Nicolai: *Georg Lukács et la reconstruction de l'Ontologie dans la philosophie contemporaine.* Revue de Métaphysique et de Morale, 1978/4. 501.

70 *Fehér–Heller–Márkus–Vajda,* 101. és köv.

71 *Mészáros* István: *Lukács' Concept of Dialectic.* London, Merlin, 1972. 63.

72 *Szabó* Imre: *A jog és elmélete.* Budapest, Akadémiai, 1978. 28. és köv.

73 *Kulcsár* Kálmán: *A politika és a jog viszonya Lenin műveiben.* Állam- és Jogtudomány, XIII. (1970) 1. 19. és köv.

74 *Varga* Csaba: *Lenin és a forradalmi jogalkotás.* Állam- és Jogtudomány, XIII. (1970) 1. 45. és köv.

75 *Reiszner,* M.: *Pravo, nase pravo, csuzsoe pravo, obscseje pravo.* Leningrad–Moszkva, 1925. 20. és köv.

76 *Sztucska,* P. I.: *Izbrannüe proizvedenija o marxisztszko–leninszkoj teorii prava.* Riga, 1964. 123. és köv.

77 *Pasukanisz,* E.: *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus.* Wien–Berlin, 1928. 58. és köv.

78 Uo. 57. és 72.

79 Uo. 62.

80 Uo. 117., 15. és 34.

81 Pl. *Brimo,* Albert: *Le dépérissement du droit dans la théorie marxiste du droit et de l'État.* = Mélanges Burdeau. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1977; *Brimo,* Albert: *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'État,* 3. átdolg. kiad. Paris, Pedone, 1978. 497. és köv.

82 Lukács rendkívül kiélezett megállapítása szerint „a Lenint követő korszak politikai vezetése gyökeresen szakított Lenin módszerével, s ez a szakítás szükségképpen oda vezetett, hogy gyakran szakítania kellett magával a marxizmussal is". *Lenin és az átmeneti korszak kérdése* (1968). = L 230.

83 „A sztálini korszakkal való leszámolás – mondta közel másfél évtizede – (...) megállt a ‚személyi kultusz' gyakran felszínes ideológiai bírálatánál." *Schacherl,* B.: *A magyar gazdasági reform és a szocialista demokrácia – Beszélgetés Lukács Györggyel.* L'Unità, 1966. VIII. 28. Id. Valóság, IX. (1966) 10. 109.

84 *Aczél* György: *Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése.* = Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás. Budapest, Kossuth, 1973. 35.

85 *Hermann,* 208. és 210.

86 *Hermann,* 322.

87 *Lukács,* Georg: *Wider den missverstande-*

nen Realismus. Hamburg, Claassen, 1958. 6–7. Id. *Hermann*, 324.

88 *Eörsi* István interjúja, 1971. március 18. Gépelt kézirat, LAK V/43. 12.

89 *Lukács*, Georg: *Les romans* (1969). = S 105. Most és ezután id. az Új Symposion, 67/1970. November. 4–5. fordítása nyomán.

90 „Ez hozzátartozik a Sztálin Lenin-interpretációjához – mondotta kevéssel halála előtt egy magnetofonra vett beszélgetés során –, ahol ti. a bolsevik párt egész teóriájából csak a korlátlan hatalmat vette át és semmi mást." *Lukács* György beszélgetése Szamuelly Lászlóval és Jánossy Ferenccel, 1971. április 8. LAK F/118/c.

91 *Visinszkij*, A. J.: *A jog és az állam kérdései Marxnál* (1938). Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953. 12.

92 *Visinszkij*, A. J.: *A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai* (1938). = Visinszkij, A. J.: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1950. 14–15.

93 *Visinszkij: A jog és az állam kérdései Marxnál*, 47.

94 *Sztálin*, J. V.: *A leninizmus kérdései*. Budapest, Szikra, 1952. 503.

95 *Visinszkij: A jog és az állam kérdései Marxnál*, 17.

96 *Visinszkij: A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai*, 39. és 48–49.

97 „A feladat az, hogy meghatározzuk a jognak mint a politika formájának sajátosságait, a jog különlegességét, még akkor is, ha elismerjük, hogy a jog a politika formája." *Visinszkij: A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai,* 31.

98 „A kapitalizmus méhéből kilépő társadalomban – írta Visinszkij – elkerülhetetlen a jog, mint az igazgatás emelőkarja, mint a társadalmi viszonyok szabályozására szolgáló eszköz, mint a munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésére és számbavételére alkalmas módszer." Uo. 35., hasonlóképp *Visinszkij: A jog és az állam kérdései Marxnál,* 46.

99 *Visinszkij: A jog és az állam kérdései Marxnál,* 42. – kiemelés: V. CS.

100 Uo. 42–43.

101 *Deniszov,* A. I.: *Teorija goszudarsztva i prava.* Moszkva, 1948. 195.

102 *Visinszkij: Az állam- és jogelmélet egyes kérdéseiről* (1948). = Visinszkij: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései, 105.

103 *Varga* Csaba: *A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése.* Kézirat, Pécs, 1964. 3.

104 *Peschka* Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái.* Budapest, Gondolat, 1972. I. fejezet, különösen 97. és köv.

105 *Földesi* Tamás: *Igazság az igazságról.* Budapest, Kossuth, 1976. III. fejezet, 3. pont:

A kérdések és normák igaz voltának problémája, különösen 131.

106 *Visinszkij: A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai,* 39.

107 *Kulcsár* Kálmán: *A jogszociológia problémái.* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960.

108 *Szabó* Imre: *A jogelmélet alapjai.* Budapest, Akadémiai, 1971.

109 *Peschka: A modern jogfilozófia alapproblémái.*

110 *Marx,* Karl–*Engels,* Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa* (1848). = Marx–Engels: Válogatott Művek. I. kötet. Budapest, Kossuth, 1963. 31.

111 *Engels,* Friedrich *levele K. Schmidtnek* (1890. október 27.). = Marx–Engels: Válogatott Művek II. kötet. 482.

112 *Marx,* Karl: *A filozófia nyomora.* Budapest, Szikra, 1952. 92.

113 *Weber,* Max: *Gesammelte politische Schriften.* Drei Masken Verlag, 1921. 397.

114. *Hartmann,* Nicolai: *Philosophie der Natur.* Berlin, De Gruyter, 1950.

115 *Varga* Csaba: *A formális racionalitás kérdése a jogban.* Magyar Filozófiai Szemle, XXII. (1978) 4 és *Varga* Csaba: *The Concept of Law in Lukács' Ontology* (A paper presented in May, 1977, at the international seminar organized on „Rationalitet och rationalisering i lagstiftning och rättstillämpning" by the Lund University

Department of Sociology). Rechtstheorie, X. (1979) 3.

116 *Marx,* Karl: *A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége* (doktori disszertáció). Budapest, Kossuth, 1969. 90.

117 *Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek" problémájáról.* Jogtudományi Közlöny, VI. (1951) 7.

118 *Világhy* Miklós: *Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései.* A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei, V. (1954) 1–4. különösen 218.

119 Meggyőző – és nem egy tekintetben úttörő – kifejtésben I. *Watson,* Alan: *Legal Transplants.* Edinburg, Scottish Academic Press, 1974 és *Watson,* Alan: *Comparative Law and Legal Change.* Cambridge Law Journal, XXXVII. (1978) 2.

120 *Hegel,* G. W. F.: *Előadások a világtörténelem filozófiájáról.* Budapest, Akadémiai, 1966. 736.

121 MEM 30. Budapest, 1973. 586.

122 *Hegel,* G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai.* Budapest, Akadémiai, 1971. 232–233.

123 *Nowak,* Leszek: *De la rationalité du législateur.* = Études de logique juridique, publiées par Ch. Perelman, III. kötet. Bruxelles, Bruylant, 1969. 65–86.; *Bobbio,* Norberto: *Le bon législateur.* = Le raisonnement juridique, publié

par H. Hubien. Bruxelles, Bruylant, 1971. 243–249.

124 *Szabó: A jogelmélet alapjai,* I. Rész.

125 *Varga: „Dolog" és eldologiasodás a jogban, passim.*

126 Eörsi István idézett fordításában „immanens jogi koherencia és *következtetés",* az eredeti német szövegben (*Lukács,* Georg: *Die ontologischen Grundprinzipien von Marx.* Darmstadt – Neuwied, Luchterhand, 1972. 145.) azonban „die immanent juristische Kohärenz und Konsequenz".

127 *Kelsen,* Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre.* Tübingen, Mohr, 1911. 411.

128 *Kant: Die Metaphysik der Sitten.* Das Staatsrecht, 49. §.

129 *Karinthy* Frigyes: *A lélek arca.* II. kötet. Budapest, Magvető, 1957. 28–30.

130 *Fehér–Heller–Márkus–Vajda,* 110.

131 *Varga: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség,* X. fej. 1. és 3. pont.

132 *Jellinek,* Georg: *Allgemeine Staatslehre,* 3. kiadás. Berlin, Springer, 1922. 334. és 339.

133 *Engels levele K. Schmidtnek* (1890. október 27.). = Marx–Engels: Válogatott művek. II. kötet. 482.

134 Uo. 483.

135 *Kulcsár: A jogszociológia problémái,* VI. fej. 1. pont és *Peschka* Vilmos: *Jogforrás és jog-*

alkotás. Budapest, Akadémiai, 1965. II. fej. 2. pont.

136 *Eörsi* Gyula: *Összehasonlító polgári jog*. Budapest, Akadémiai, 1975. IX. fej. 2.§.

137 *Marx*, Karl: *A hegeli jogfilozófia kritikájából* (1843). = MEM 1. Budapest, 1957. 297.

138 *Varga* Csaba: *A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról*. Állam- és Jogtudomány, XIV. (1971) 2. és *Varga* Csaba: *A jog és rendszerszemléletű megközelítése*. Magyar Filozófiai Szemle, XX. (1976) 2.

139 *Engels*, 483.

TARTALOM

Előszó 5
I. Bevezetés: Lukács és a jogi problematika 11

ELSŐ RÉSZ:
ELŐCSATÁROZÁSOK A JOG KÉRDÉSÉBEN

II. Az ifjú Lukács találkozásai a joggal 21
1. Jogi tanulmányok 25
2. Barátsága Somló Bódoggal 33
3. Gustav Radbruchhoz fűződő kapcsolata 38
III. A „Történelem és osztálytudat" dramatizált jogfelfogása 50
1. Útkeresés az intézményellenesség talaján: a jog mint erőszak és tudatosság 50
2. „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata" dramatizált jogfelfogása 63
3. Messianizmus mint a lukácsi prekoncepció alapvető tartalma 75
IV. Átmeneti összegezések és kérdőjelek 87

1. A könyörtelenség és csapdája „Az ész trónfosztásá"-ban 88
2. Utalások egy szintézis felé „Az esztétikum sajátosságá"-ban 100

MÁSODIK RÉSZ:
A KOPERNIKUSZI FORDULAT AZ ONTOLÓGIÁ-BAN

V. Ontológiai megközelítés mint a ‚szocialista normativizmus' meghaladásának módszertani lehetősége 109
1. Az *Ontológia* létrejötte és módszertani jelentősége 109
2. A szocialista jogelmélet fejlődési problematikája 119
A forradalom jogszemlélete 120
A ‚szocialista normativizmus' társadalmi gyökere és megnyilvánulási formái 128
A meghaladás igénye 150
3. Az ontológiai jogszemlélet általános jellemzői 153
VI. Az *Ontológia* jogszemlélete 164
1. A jog mint közvetítő létkomplexus 164
Komplexusokból álló komplexus 165
Komplexusok vagy a társadalmi viszonyok ontológiája? 171
Komplexusok kapcsolata: a közvetítés 175

2. A jog belső összetettsége és ellentmondása: a jog mint objektiváció és mint ez objektiváció tényleges funkcionálása 181
A jog létrejötte és a kényszeralkalmazás dialektikája 181
Tételes jog és természetjog 189
A jog belső összetettsége és ellentmondása 193
A jogi felépítmény 195
3. A jog mint visszatükröződés? 202
Teleológia és okság 202
A visszatükröződés és az inkongruencia kérdése 205
A jogi fogalmak természete 218
A jog különneműsége: az érvényesség 222
4. A jogérvényesülés dialektikája: törvényesség és létszerű működés ellentmondásos követelménye a jogban 230
A jogérvényesülés összetevői 230
Jog és logika: az alárendelés problémája és a manipuláció 240
‚Jogászi világnézet' s a jogászság szakmai ideológiája 251
VII. Befejezés: Ontológiai jogfelfogás a marxizmus általános reneszánszának útján 260

Rövidítések 267
Jegyzetek 269

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (809069/80)
80-1884 Dabasi Nyomda Budapest – Dabas, 1981
Felelős vezető Bálint Csaba igazgató
Felelős szerkesztő Lónyai Mária · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · Műszaki szerkesztő Spolarich Miklós · A fedelet Maurer Dóra tervezte · Kiadványszám 4260 · Megjelent 12,2 (A5) ív terjedelemben, New Times betűtípusból szedve · MA 3913

ISBN 963 271 499 7
ISSN 0324–7155

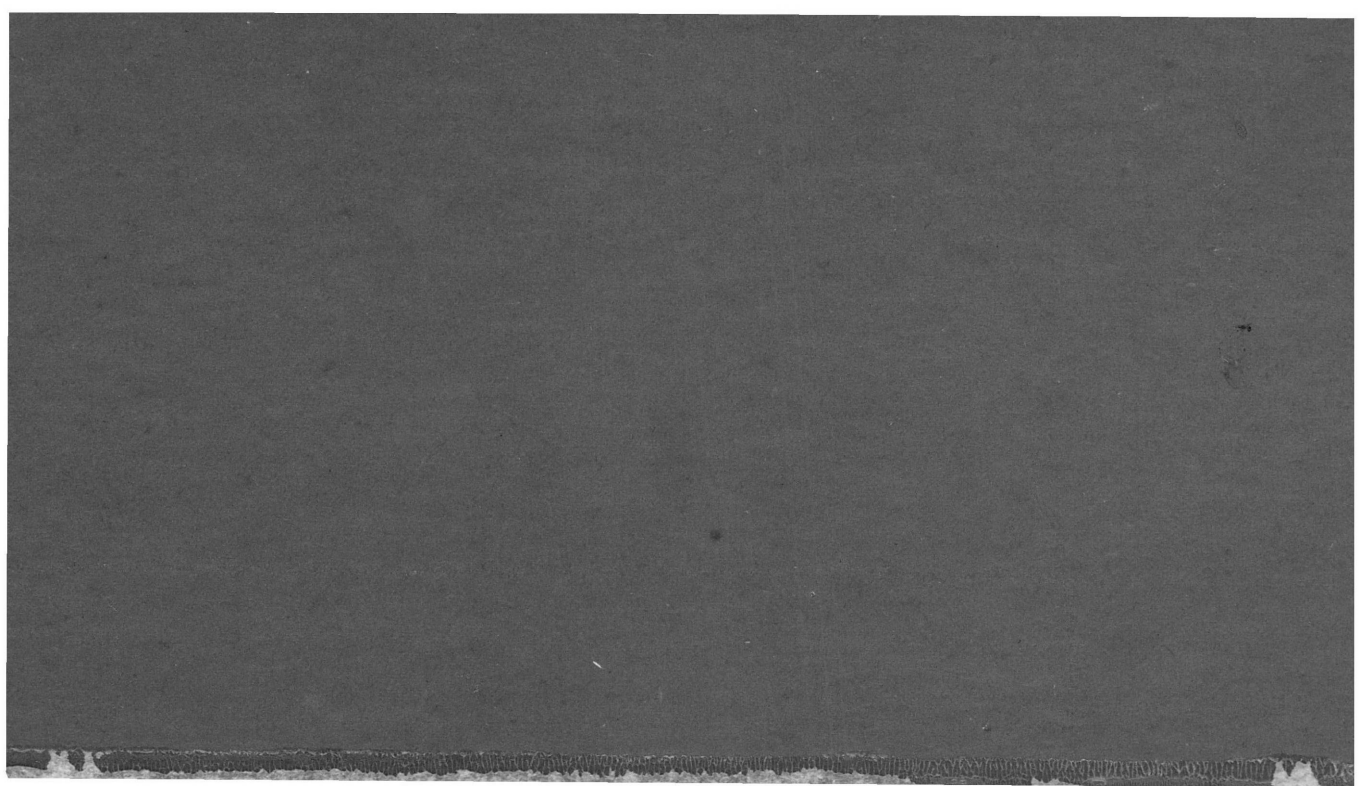

15.50

„A tanulmány hármas összefüggésben szól Lukácsról és a jogról. Először: olyan életrajzi és gondolati elemeket tár fel, amelyek Lukács és a jogi problematika korai találkozására utalva egyszersmind Lukács jogi műveltségének forrásvidékét is körülhatárolják. Másodszor: Lukács gondolkodói munkásságát végigkövetve bemutatja azokat a tendenciákat, amelyek a jog nihilizálásának felelnek meg, valamint azokat, amelyek utóbb a modern formális jog intézményrendszerének elfogadásához, sőt igenléséhez vezettek. Harmadszor: legnagyobb hangsúllyal azokat a kérdéseket tárgyalja, amelyek a modern formális jog filozófiai magyarázatakor vetődnek fel.

E körben nem csupán olyan klasszikus problémákról van szó, mint a csak a benső tartalomra ügyelő *moralitás* és a kizárólag külső mértékre támaszkodó *legalitás*, vagy a kritériumokat a jogon kívül kereső *természetjog* és az ilyeneket csak a jogon belül elismerő *tételes* jog kettőssége, hanem olyan tisztán jogelméleti kérdésekről is, melyek jelen formájukban filozófiai megfogalmazást esetleg csak a lukácsi Ontológiában nyertek... Az Ontológia tulajdonképpeni jogelméleti hasznosítása persze úgy lenne a legeredményesebb, ha tanulságai a marxista filozófia egészén átszűrve vezetnének a jog egyes kérdéseinek újrafogalmazásához."

Magvető